

Fondacija
Mirovna akademija —

KULTURA SJEĆANJA U LOKALNIM ZAJEDNICAMA U BOSNI I HERCEGOVINI

MIROVNA
AKADEMIJA

O ISTRAŽIVAČKOM PROJEKTU „KULTURA SJEĆANJA U ČETIRI LOKALNE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI”

Publikacija pred vama rezultat je trogodišnjeg rada tima Mirovne akademije i istraživačkih timova okupljenih oko projekta „Kultura sjećanja u četiri lokalne zajednice u BiH“. Bio je to prvi istraživački projekat koji smo realizovali i iskustvo koje će, nadamo se, koristiti ne samo nama, već i široj istraživačkoj i aktivističkoj zajednici u BiH, na post-jugoslovenskim prostorima i šire.

Od samih početaka Mirovne akademije, posvećeni smo prevazilaženju jaza između akademskog i istraživačkog sa jedne, te aktivističkog pristupa sa druge strane. Uvereni da je dilema akademsko ili aktivističko lažna i opasna, prionuli smo na osmišljavanje jednog istraživačkog poduhvata koji bi objedinio oba pristupa te ponudio utemeljeno istraživanje koje će potaći i pomoći konkretnom radu na terenu.

Uvidom u korpus postojeće literature o postratnoj BiH, uvideli smo nesrazmer između broja istraživačkih radova na temu kulture sećanja i broja sličnih radova koji tretiraju pitanja ratnih zločina, tranzicijske pravde u širem smislu, suočavanja sa prošlošću i slično. Terenskih istraživanja na ovu temu gotovo da i nema, a postojeći radovi uglavnom se odnose na poznatije i više proučavane slučajeve (Sarajevo, Mostar, Srebrenica, Prijedor). Zbog toga smo se odlučili da naše istraživanje bude posvećeno zajednica-

ma koje su do sada uglavnom bile zapostavljene na ovom polju, kao i da nositeljice i nosioci istraživanja budu osobe sa malo ili nimalo istraživačkog iskustva, koje bi kroz ovaj rad dobile priliku da unaprede svoje znanje i veštine interesnog istraživanja. Čitav proces bio je koordiniran i nadgledan od strane tima Mirovne akademije.

Konačan odabir zajednica (Kiseljak, Konjic, Foča, Velika Kladuša) bio je odluka istraživačkih timova, a značajno je da su, osim u jednom slučaju (Konjic), svi timovi imali jaku ličnu i/ili profesionalnu vezu sa proučavanom zajednicom. Trogodišnji proces rada sastojao se iz nekoliko faza:

Edukativni deo – tokom kojeg je odabrana grupa od trinaest istraživača/ica dobila priliku da se dodatno upozna sa osnovnim teorijsko-metodološkim konceptima koji se koriste pri istraživanju kulture i politika sećanja. **Faza predistraživanja** – u ovoj fazi formirana su četiri istraživačka tima, od kojih je svaki izabrao po jednu lokalnu zajednicu u kojoj će vršiti empirijsko istraživanje. Tokom ove faze prikupljani su podaci o datim zajednicama, vršeno je mapiranje već postojećih istraživanja i radova o tim zajednicama te je pravljen nacrt istraživanja i plan za narednu fazu.

Terenski rad – tokom kojeg su istraživački timovi vršili svoja terenska istraživanja. Iako vremenski najkraća, ova faza je bila na neki način srce čitavog projekta, prilika da se u zajednici provede od nekoliko dana do nekoliko sedmica, da se izvrše neophodna prilagođavanja i izmene u konceptu istraživanja.

Faza pisanja i uređivanja istraživačkih radova – najduža i svakako najizazovnija faza koja je potrajala duže nego što je prvobitno planirano. U ovoj fazi smo se suočili sa brojnim poteškoćama i izazovima vezanim kako za proučavane kontekste, tako i za proces timskog rada za koji se pokazalo da je ozbiljnija prepreka od odlaska na teren i postavljanja „nezgodnih“ pitanja.

Na samom kraju dugog i na momente vrlo iscrpljujućeg procesa, možemo reći da je vredelo uložiti energiju, resurse i vreme u ideju koja nam je na mnogo načina bila nova, nepoznata. Bilo je potrebno puno fleksibilnosti, spremnosti na improvizaciju i izmene koje su se dešavale „u hodu“, pregovaranja i traženja pravog rešenja, uklapanja različitih stilova i pristupa radu, kao i balansiranje između različitih temperamenata, pa i ličnih simpatija i antipatija. Velikim uspehom smatramo što su sva četiri istraživanja ugledala svetlost dana, što se nije odustalo onda

kada su stvari izgledale previše frustrirajuće da bi se nastavilo, što su sva četiri tima ostala na okupu, u manje-više istim sastavima u kojima su otpočeli fazu terenskog istraživanja.

Ono što nam predstoji je promocija istraživanja u BiH, a možda i u širem regionu, i komunikacija sa akademskom i aktivističkom zajednicom. Velika nam je želja da se rezultati ovih istraživanja koriste u osmišljavanju budućih aktivnosti na polju kulture sećanja i radovaće nas svaka buduća inicijativa koja je barem malim delom inspirisana našim radom.

Veliku zahvalnost dugujemo prvenstveno našim istraživačicama koje su istrajale od početka do samog kraja – Tamari, Nikolini i Lejli; Belmi i Ivani; Bobi, Selmi i Lejli; Belmi, Jasni i Elmaji; koleginići Emini, bez čijeg neumornog rada na organizaciji i logistici ništa od ovoga ne bi bilo moguće; kolegama i koleginicima iz Mirovne akademije od kojih smo dobijali konstantnu podršku i razumevanje – Nebojši i Randyju; kolegama i prijateljima iz MCC na finansijskoj i svakoj drugoj podršci; kolegama i koleginicama – Marijani, Randyju, Alini i Nicolasu na oštroumnim i pažljivim komentarima; Manetu na strpljenju i velikoj količini kreativnosti u grafičkom oblikovanju publikacije. Hvala i svima ostalima koji su na bilo koji način pomogli a koje nismo pomenuli ovom prilikom.

Fondacija Mirovna akademija

Kultura sjećanja u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini

UVOD

RAD SJEĆANJA

Živimo u vremenu stalnih poziva na pamćenje. ‘Da se ne zaboravi!’ ultimativni je moto našeg življenja! ‘Sjećanje nasilja’, na šta se najviše društveni pozivi odnose, praćeni slikama ratnog užasa sa porukom imperativa sjećanja kako se ne bi ponovilo, stavljaju pred nas veliku odgovornost i prilično nejasan zadatak. Da li je uopšte moguće zaboraviti? Zašto je političkim elitama tako bitno da se ne zaboravi? Šta tačno da se ne zaboravi? Šta bi bio pokazatelj zaborava? Šta bi bio pokazatelj dobrog sjećanja i šta raditi s tim sjećanjem? Koliko smo uronjeni u zvanične narative o prošlosti, specifično o ratu ‘90-ih, i da li ih uopšte primjećujemo?

Rat ‘90-ih u Bosni i Hercegovini obično se reprezentira kroz tri (bošnjački, srpski i hrvatski) prilično monolitna, međusobno suprotstavljena diskursa, zasnovana na etnopolitici¹. Svaki od njih predstavlja rat kao čin napada (kroz etničko čišćenje, genocid, silovanja, progone ili prijetnju toga) na vlastitu etničku grupu od strane one druge sa ciljem nestanka sa teritorija Bosne i Hercegovine, te kao legitimnu odbranu u cilju zaštite vlastite etničke zajednice. Ovi diskursi najviše se izražavaju/legitimiraju u statističkim pokazateljima broja žrtava, zatvorenih, protjeranih, koji se potkrepljuju informacijama o nađenim grobnicama i ostacima žrtava, presudama za ratne zločine (na selektivan način), ispovijestima žrtava. Sva tri diskursa su viktimizacijska i zasnovana na politici poricanja u odnosu na žrtve, nesreće i diskriminacije druge etničke grupe, gdje je rat izvor legitimiteta za djelovanje tokom i nakon rata. Historijski revizionizam po kojem se rat predstavlja kao nastavak prošlih etničkih netrpeljivosti i nepravdi ključan je za ovu vrstu diskursa što ojačava kolektivne identitete. Svaki od ovih narativa (zvaničnih verzija o ratnim događajima) svog najvećeg neprijatelja nema nužno u drugoj etniji, već je njihov najveći neprijatelj, najveća opasnost života u miru, kako Ugo Vlaisavljević tvrdi, upravo *zaborav*. Sjećanje se tako nalaže kao dominantna praksa mira, drugo lice ratne borbe² (Vlaisavljević 2007: 70–71).

Situacija sa sjećanjem u postratnoj BiH možda i ne bi bila tako složena da službene politike sjećanja ne funkcionišu tako dobro. U odnosu na svakodnevno poimanje sjećanja kao prilično autonomnog individualnog procesa, sjećanju bi se trebalo pristupiti kao aktivnom društvenom procesu, onome šta *radimo*, a ne onome što *imamo* (Gillis 2006). Gillis to zove ‘rad sjećanja’, te kaže da je sjećanje duboko uronjeno u složene nacionalne, rodne, klasne i druge odnose moći koji određuju šta treba zapamtiti (ili zaboraviti), na koga se to tačno odnosi i u koju svrhu, gdje ne treba zanemariti upravo ‘našu’ aktivnu ulogu u reprodukciji

¹ — Rat se također reprezentira i kroz tzv. multikulturalni (probosanskohercegovački) diskurs. Iako neetnički i drugačiji u odnosu na etničke narative, neke varijante ovog diskursa u mnogim elementima korespondiraju bošnjačkom narativu o ratu.

² — O sukobu kolektivnog pamćenja u BiH vidjeti više u Moll 2013.

ovakvih odnosa (Gillis 2006). Drugim riječima, ‘naše’ pristajanje na to i aktivna uloga u reprodukciji takvog sjećanja (svog identiteta i društva u kakvom živimo) je i najjača (često nesvjesna) spona i podrška između onih koji vladaju i naroda.

Pa ipak, skoro pa intuitivno mogli bismo ustvrditi da pojedinačna sjećanja nikad nisu u potpunosti jednaka institucionalnom sjećanju (pamćenju). Prema Assmanu, nasuprot institucionalnom (koje Assman zove kulturalno pamćenje) stoji tzv. komunikativno pamćenje, ono koje je neinstitucionalno, neformalno, zasnovano na ‘tradiciji komuniciranja’ i afektivnim vezama koje vežu porodice, grupe i generacije (Assman J. 2008: 111). Pojedinačna sjećanja integrirana u zajedničku prošlost koja počiva kako na harmoniji tako i na tenziji između službene politike sjećanja i pojedinačnih sjećanja ono je što nazivamo kolektivnim pamćenjem. Kultura sjećanja, pak, donekle je širi i višeznačan pojam. Označava, naime, kako „zbirni pojam za oznaku sveukupne nenaučne javne upotrebe prošlosti“, tako i interdisciplinarnu oblast znanja koja „proučava mehanizme društvenog prenošenja, oblikovanja, održavanja i prerade prošlosti i razvija pristupe za proučavanje kolektivnih i individualnih slika prošlosti koje ljudi i grupe u određenim situacijama koje zatiču stvaraju, da bi uz pomoć prošlosti rastumačili sadašnjost i stvorili viziju budućeg razvoja“ (Kuljić 2006: 10–11).

U skladu s tim, opšti cilj četiri istraživačka rada koja su pred nama, a koja su izradila četiri istraživačka tima tokom 2015/2016. godine u **Konjicu** (Bećirbašić i Stanković), **Velikoj Kladuši** (Dekić, Somun-Krupalija i Zulić Šiljak), **Foči** (Bavčić, Buljubašić i Kovo) i **Kiseljaku** (Banjeglav, Gačanica i Marjanović), bio je istražiti kulturu sjećanja na rat ‘90-ih unutar ovih lokalnih zajednica. Okvirna istraživačka pitanja, sa mogućnošću specifičnijeg fokusa, bila su: Koji su dominantni (zvanični) narativi o ratu (verzije, priče o prošlosti) unutar date zajednice? Šta se pamti? Šta se zaboravlja? Na čemu se grade? Postoje li suprotstavljeni (sukobljeni) dominantni narativi unutar lokalne zajednice? Kako se oni održavaju (institucionaliziraju, materijaliziraju)? Kako utiču/djeluju na sjećanja stanovnika/ca – na bazi čega ih stanovnici/e prihvataju ili osporavaju? Kako ovi narativi korespondiraju pojedinačnim sjećanjima o ratu stanovnika/ca tog mjesta? Postoje li neki drugačiji (alternativni) narativi o ratu ‘90-ih i prakse sjećanja i na čemu se one grade? Među kojim stanovnicima ih nalazimo? Istraživački projekat motiviran je željom da se o kulturi sjećanja na rat unutar pojedinih bh. gradova sazna više, da se omogućiti stavljanje nalaza u odnos prema uobičajenoj (i prethodno prikazanoj) reprezentaciji društvenog sjećanja u BiH, te željom da se kroz jedno dubinsko istraživanje potencijalno otkrije djelić drugačije društvene stvarnosti, pa možda čak i potencijal društvene promjene.

Studije sadržane u ovoj knjizi rijetke su i inovativne u naučnoj produkciji iz više razloga. Prije svega, kultura sjećanja relativno je

novija oblast interdisciplinarnog znanja ne samo u bh. kontekstu, već i unutar međunarodne akademske produkcije. Izraz je, naime, mnogostrukih epistemoloških obrata do kojih dolazi prije 40-ak godina u jednoj izmijenjenoj globalizacijskoj slici svijeta. Iako je već 20-ih godina prošlog vijeka Maurice Halbwachs ukazivao na uticaj društvenih procesa na sjećanje, zagovarajući da je svo sjećanje društveno uvjetovano i kolektivno određeno (Halbwachs u Coser 1992), do značajnijeg prihvatanja ove teze dolazi tek ‘80-ih godina prošlog vijeka kada se pojavljuju tzv. *studije sjećanja* kao akademska oblast.

Kad se radi o domaćoj akademskoj produkciji o ratu 90-ih u i o Bosni i Hercegovini, za sjećanjem se obično poseže kako bi se napravila rekonstrukcija prošlih događaja, dao glas žrtvama i/ili ovjerio normativni diskurs. Sjećanju se unutar ove knjige, koja eksplicitno tematizira kulturu sjećanja, pristupa kao fluidnom procesu gdje društveni odnosi i hijerarhije unutar lokalne zajednice i šire stalno iznova ispisuju *značenja* koja pojedinci daju proživljenim događajima, sadašnjosti i budućnosti. Ova fluidnost (nestalnost), pak, uopšte ne umanjuje značaj sjećanja, jer ono predstavlja važnu društvenu činjenicu koja nam pomaže da bolje *razumijemo* (ali ne nužno i da opravdamo) ne samo pojedince, već i društvene odnose i procese unutar datih zajednica. Ono što imamo u fokusu, stoga, nije historiografska rekonstrukcija prošlosti (mada mnoge studije mogu biti u značajnoj mjeri i informativne), već prvenstveno priča o sadašnjosti, doprinos boljem razumijevanju društvenih procesa i stvarnosti danas.

U odnosu na većinu istraživanja o sjećanju zasnovanih na arhivskoj građi i dostupnoj literaturi, studije koje čine ovu knjigu primarno su zasnovane na terenskom istraživanju, pa tek onda na analizi sekundarnih izvora. Terensko istraživanje uključivalo je niz dužih i kraćih boravaka autorica u zajednicama od jula 2015. do februara 2016. godine: provođenje dubinskih polustrukturiranih intervju sa općom populacijom (u nekoj mjeri i tzv. ‘hodajućih intervju’), zvaničnicima i akterima kulture sjećanja, te metodu (ne)učesničkog posmatranja specifičnih događaja, prostora i svakodnevnice unutar zajednica. Ovakva vrsta istraživanja unutar *konkretnih* zajednica u jednom *konkretnom* vremenskom periodu, sa *konkretnim* ljudima, omogućila je da se istraže ne samo materijalne reprezentacije institucionalnog sjećanja, već i glasovi ljudi, njihova interakcija kako međusobno tako i u odnosu na službene politike sjećanja. Dodatno, učesničko posmatranje omogućilo je da studije ne budu samo uobičajene tekstualne reprezentacije nalaza, već u određenoj mjeri i slika određenih događaja i situacija – bahtinovski hronotop (Bakhtin 2000: 53–57).

Polazeći od činjenice prekomjernog generaliziranja, podrazumijevanja, *narativocentričnosti* (u odnosu na zajednicu u kojoj živimo i čiji nam je narativ najbliži, ne nužno etnički) unutar produkcije znanja o

Bosni i Hercegovini, želja nam je bila da se ova istraživanja provedu u geografski konkretnim bh. zajednicama, te u onim koje su svakako nedovoljno zastupljene u društvenim istraživanjima.³ Dodatnu vrijednost vidimo u odabiru baš ovih bh. zajednica⁴ koje obilježavaju i prilično različite ratne istorije. Želja nam je također bila da se naprave dobra kvalitativna istraživanja, što je značilo *iskoračiti iz vlastitog narativa*, staviti *nove naočale* koje će omogućiti razumijevanje (opet, ne nužno i opravdavanje) pozicija iz kojih ljudi govore, iz kojih svojim i tuđim djelima daju smisao i tako saznati više o složenim društvenim procesima i dinamikama zajednica gdje sjećanja na rat imaju izuzetno bitnu ulogu.

Ovaj zadatak nije bio lak, prvenstveno zbog činjenice da ova istraživanja nisu radili strani istraživači/ce kako je to obično slučaj, već istraživačice (većinom) iz BiH od kojih svaka ima i svoju ratnu istoriju, te su neke čak i direktno ili indirektno vezane za zajednice koje su istraživale. Ova činjenica bila je i prednost i izazov kod istraživanja: opće poznavanje konteksta, ali često ne i specifično, što je zahtijevalo puno vlastitog propitivanja znanja; ponegdje olakšani pristup sagovornicima i zajednici uopće; znanje jezika, kulture, običaja; izazov da se napravi odmak od vlastitog narativa, da se čuje ono što nam se ne sviđa, s čim se ne slažemo; pregovaranje vlastitih znanja i slično. Polazeći od stava da potpuna istraživačka objektivnost nikad nije moguća (zbog vlastite pozicioniranosti u istraživačkom procesu), ali jeste ono čemu se stremi, doprinos ovom zadatku trebao je predstavljati timski rad – mogućnost da se svim fazama istraživanja i pisanja pristupi iz više perspektiva.

Osvrnimo se sada na neke od tema i obrazaca koje se učestalo pojavljuju u studijama, posebno u formi tenzija koje je bilo moguće pratiti kroz ovu vrstu istraživanja. Sve studije nam pokazuju da je na svakodnevnoj osnovi dominantna šutnja o ratnom iskustvu, da se toga niko ne voli sjećati, o tome govoriti. I dok bi se ovo moglo tumačiti kao odraz traumatičnosti iskustva, nalazi posredno kod nekih sagovornika/ca ukazuju i na strah ili nelagodnost zbog postojećih odnosa moći, strah od narušavanja odnosa u zajednici zbog manjinskog položaja u zajednici, nedostatak suportivnog okruženja koje bi ohrabrilo takav govor, pa možda čak i osjećaj stida u odnosu na ono što se stavlja na teret pojedinoj zajednici. Sveukupno, rat je, čini se, nešto o čemu nema smisla previše govoriti jer je prošlo, te se treba okrenuti budućnosti. Dodatno, kontekst ratnog

³ — Bitno je naglasiti da je kultura sjećanja kao tema inače nedovoljno zastupljena u društvenim istraživanjima, te bi provesti ovako istraživanje bilo relevantno bilo gdje u BiH, uključujući i političke centre gdje se najviše istraživanja i provodi.

⁴ — Odabir ovih zajednica napravili su istraživački timovi u koordinaciji sa programskim timom Fondacije Mirovna akademija.

iskustva često se podrazumijeva, te se smatra da je to nešto što je općepoznato, o čemu nema potrebe govoriti. Ipak, pozivi da se govori o sjećanjima na rat unutar većine studija bili su dobrodošli. U skladu s različitim pozicijama tokom rata, pokazali su rodno različita sjećanja i rodno različite načine prezentacije sjećanja: unutar dnevno-političkog diskursa i ratne (dijelom vojničke) pozicije kod sagovornika i unutar okvira ratne civilne svakodnevnice i izbjeglištva kod sagovornica.⁵

Sve studije u manjoj ili većoj mjeri pokazuju važnost sprege *centar* – *periferija* u konstrukciji dominantnih narativa. To bi značilo da se dominantni narativ konstruiše *u odnosu* (i pod uticajem) na drugi (najčešće) etnički dominantni narativ koji u zajednici koegzistira (Kiseljak, Velika Kladuša, Foča), ali još više *u odnosu* na onaj dominantni narativ koji se uzima kao ‘centar’ vlastitog i/ili tuđeg narativa (na primjer, zvanični narativ o ratu političkih centara: Sarajeva, Banje Luke, Mostara, Republike Hrvatske, Republike Srbije i slično). Radi se, naime, o odnosima koji odražavaju dinamične odnose moći, posebno unutar podijeljenih zajednica (tamo gdje koegzistiraju dva dominantna narativa, koji skoro nikad nisu jednako dominantni, već je često jedan i periferalan – u jednom ili više aspekata u odnosu na drugi), te dinamike odnosa političkih centara na širem nivou. Odnosi između dominantnih narativa predmetnih zajednica i onih koje bismo mogli označiti kao ‘centar’ ili ‘centre’ višeslojni su i različiti: od skoro pa potpunog pristajanja u odnosu na centar, kao što je, na primjer, slučaj hrvatskog ili bošnjačkog narativa u Kiseljaku, preko srpskog narativa o ratu u Foči koji je s jedne strane određen centrom (narativom iz Banje Luke), ali bismo mogli reći da odražava i određenu periferalnost, pa možda čak i osjećaj (izabrane) izolovanosti od ‘centra’, do bošnjačkog narativa o ratu u Foči (narativ etničkog čišćenja, kako ga zove autorski tim) koji ne samo da je određen političkim centrom (Sarajevom) već je i prostorno izmješten. Kad se radi o Velikoj Kladuši, narativ Petog korpusa gradi se iz ‘centra’ (Sarajeva), ali istovremeno odražava i periferalnost u odnosu na taj centar. Za razliku od svih prethodnih, narativ APZB-a svoj centar ima u samoj Velikoj Kladuši, ali je obilježen i odnosom prema administrativnom (pa i etno-političkom) centru (Sarajevu) kao vrsta ne samo izolovane, već i suprotstavljene, krajnje periferije. Mada, kada govorimo o centru, pretežno mislimo na političke, vjerske i administrativne centre, čini se da ne treba zanemariti i geografsku pozicioniranost (udaljenost) ovih zajednica u odnosu na njih, posebno u skoro pa srazmjernom stepenu osjećaja periferalnosti koji možemo pratiti kroz ove studije.

⁵ — Bitno je napomenuti da je u nekim zajednicama istraživačkim timovima bilo teško doći do sagovornica. Ovo bismo mogli interpretirati kao dominaciju muškaraca u javnom prostoru uopšte, ali i kao dominantnu percepciju zajednice da vojnička pozicija u ratu daje veći legitimitet za govor o ratu (i valorizaciju ratnog iskustva) u odnosu na civile.

Rat se reprezentira kao *odbrambeni* u svim oslikanim zvaničnim narativima. Tu je posebno naglašena strategija objašnjenja rata u širim geografskim i vremenskim razmjerima. Ono što se brani(lo) negdje je vrlo eksplicitno izraženo, dok se negdje više podrazumijeva. Ono što se u Kiseljaku branilo, a u skladu sa hrvatskim narativom ‘centra’, jeste ‘opstanak hrvatskog naroda u BiH’. Stradanje hrvatskog naroda u BiH povezuje se sa stradanjem hrvatskog naroda u Hrvatskoj, te je ta poveznica najilustrativnija u korištenju termina ‘domovinski rat’ i za rat u Kiseljaku. U srpskom narativu u Foči se branio (u kontinuitetu od Drugog svjetskog rata) ‘opstanak srpske zajednice i odbrana ugroženog dijela otadžbine’. Ono što se branilo (između ostalog) u Velikoj Kladuši jeste da to mjesto ‘ne postane druga Srebrenica’ (narativ zagovornika APZB-a) ili pak ‘odbrana države od izdajnika’ (narativ Petog korpusa). Neeksplicitnost i podrazumijevanje onoga što se brani najviše je izraženo u bošnjačkim narativima. Ovo bismo mogli interpretirati kroz dominantnu viktimološku poziciju, neuspjeh da se teritorij ikako ili u potpunosti odbrani, stradanje i raseljavanje Bošnjaka praćeno nedostatkom reprezentacije ikakve borbe unutar narativa (Foča i djelimično Kiseljak), te podrazumijevanje da se radi o odbrani jedine domovine (te se time na nju i više polaže pravo). Ipak, kako autorski timovi navode, pozicija žrtve u manjoj ili većoj mjeri i na različite načine konstituirajuća je i za ostale zvanične narative, te bismo mogli reći da u svima njima koegzistira sa pozicijom pobjednika. Uloga pobjednika u narativima odražava bilo ‘stvarnog’ pobjednika – onoga koji čini većinu u datoj zajednici – što je dominantni ili dominantniji narativ unutar date zajednice, bilo onoga koji sadrži dimenziju moralnog pobjednika.

U većini istraživanih zajednica zvanični narativi su uprostoreni i institucionalizirani odražavajući tako odnose moći unutar date zajednice, njenu manju ili veću podijeljenost ili pak potpunu uprostorenost gdje druge strane/a uopće i nema. Primjer toga su nazivi ulica, spomenici, groblja, vjerski objekti, mjesta i datumi ratnog stradanja i sl. I dok bismo mogli pretpostaviti da je upravo ta planirana uprostorenost garant opstanka dominantnog narativa, njegov opstanak se održava i na druge načine. Primjere toga nalazimo u studiji o Velikoj Kladuši gdje upravo ova uprostorenost kao da nedostaje, ali to još uvijek ne znači da zajednica nije podijeljena i da ne postoje neki drugi mehanizmi podjele. Autorice nam najviše govore o podijeljenosti koja se održava u sjećanjima njenog stanovništva.

Tenzija se može pratiti i u odnosu sagovornika/ca ovih studija prema zvaničnim narativima i njihovoj institucionalizaciji. Većina studija donosi nalaze da sagovornici skoro nikad ili malo učestvuju u obilježavanju ratnih događaja. Neki čak otvoreno kritikuju načine memorijalizacije gdje političke elite koriste ove događaje za političku promociju. Neki pokazuju neznanje na šta se pojedini spomenik

konkretno odnosi. S druge strane, studije su pokazale visok stepen pristajanja sagovornika/ca uz zvanične narative (ili jedan od postojećih u zajednici). Sagovornici/e, naime, često ne koriste diskurs zvaničnih narativa, spremno kritikuju današnje stanje i političare, ali to ipak ne znači da njihova ratna iskustva nisu smještena u koordinate zvaničnog narativa. Preciznije rečeno, oni svoje iskustvo prezentiraju i daju mu značenje kroz okvire zvaničnog narativa, gdje je ponekad nemoguće razlučiti gdje počinje jedan a završava drugi. Štaviše, u odnosu na današnje političare neki sagovornici se predstavljaju i kao *istinski* svjedoci/čuvare zvaničnog narativa. Autorice studije o Kiseljaku posebno naglašavaju isprepletenost zvaničnih i pojedinačnih narativa o ratu, te nemogućnost da se jedan odvoji od drugog. Rijetka odstupanja, često nekonzistentna i/ili nedovoljno snažna da bi uzdrmala dominantni narativ, obično nalazimo kod pojedinih žena, pojedinih mladih sagovornika/ca, pojedinih osoba koje su tokom rata došle u datu zajednicu kao izbjeglice/prognani i tu i ostali, ili pak onih koji su tokom rata bili u izbjeglištvu i vratili se u datu zajednicu, te kod etnički manjinskog stanovništva (u najvećoj mjeri radi se o intersekciji nekih od ovih kategorija, mlađa žena, žena koja je bila u izbjeglištvu, došla u ovu zajednicu, muškarac ili žena manjinske populacije i sl.).

Šutnja o počinjenim zločinima zajednice čiji se narativ podržava dominantna je u svim studijama, od zvaničnika do opšte populacije. Ipak, ne radi se ni o potpunoj šutnji, ni o potpunom poricanju, niti o samo poricanju. Pojedini sagovornici ovih studija, naime, pokazuju znanje o zločinima koje je počinila strana kojoj izražavaju lojalnost. Nekad je to dio vlastitog sjećanja, nekad je to dio i komunikativnog sjećanja (Assman 2009); ili današnje znanje o tome postoji na osnovu donesenih sudskih presuda (o odnosu između sjećanja i znanja vidjeti u studiji o Konjicu). Ono što je sporno jeste stav prema tom znanju, obilježen u najvećoj mjeri sa ‘a šta su oni nama radili’ – gradacijom zločina odnosno hijerarhijom ko je više patio; zatim izjednačavanjem zločina: ‘nismo nevini, al’ nismo ni gori’ (studija o Kiseljaku), ‘bilo je zločina na svim stranama’ (studija o Foči), ili pak prebacivanjem zločina ili uzroka rata na ljude koji nisu iz zajednice: ‘zločine su činili ljudi koji nisu odavde’ (Foča), ‘rat se prelio iz R Hrvatske’ (studija o Kiseljaku). Unutar prvog obrasca razmišljanja (gradacije zločina) predmetni zločini su ‘slučajni’, ‘incidenti’, ‘sporadični ekscesi’, koji su čak i ‘normalni’ u ratnim uslovima, neusporedivi sa stepenom zločina počinjenog protiv ‘nas’. Unutar drugog obrasca (strategija izjednačavanja), svi su krivi, pa time i niko nije kriv. Unutar trećeg (strategija eksternalizacije) ‘došli su neki ljudi sa strane koji su poremetili naš suživot’, krivnja se stavlja izvan zajednice u širi geografski kontekst rata. Dodatno, tu se donekle na pojedinačnom nivou može pratiti osjećaj nemoći da se išta promijeni i da se čuje glas ili, pak, preokupiranost kako takom rata tako i sad vlastitim

preživljavanjem. Sveukupno, skoro svi autorski timovi zaključuju da unutar zajednica ne postoji spremnost za suočavanje sa prošlošću, posebno u onom dijelu koji se tiče suočavanja sa zločinima koje su počinili pripadnici vlastite zajednice. Ono što autorice ne tematiziraju eksplicitno, ali svo vrijeme ‘lebdi’ nad studijama jeste uslovljenost ovakvog stanja stvari politikom (tj. etnopolitikom (Mujkić 2008)), te zavisnost materijalne egzistencije (posla) stanovništva, posebno unutar manjih bh. gradova kao što su ovi, od lojalnosti ovakvom narativu.⁶ Koliko ova promatračka uloga (*bystander*) o kojoj se govori u studiji u Konjicu, ne samo tokom rata nego i danas, omogućava njihovu egzistenciju? Koliko smo svi (uz samo rijetke izuzetke) saučesnici politike poricanja i posljedično ovakvog društvenog stanja u zemlji (koje smo svi skloni kritikovati), bilo zbog straha za egzistenciju, bilo zbog luksuza da nas politika ne zanima?

Niko od sagovornika/ca unutar studija ne kaže da ima dobar život danas. Mogli bismo čak reći da ono što u najvećoj mjeri spaja ove studije jesu stavovi o lošim socio-ekonomskim uslovima življenja. Ovi stavovi se u najvećoj mjeri izražavaju kroz nostalgiju prema prijeratnom životu (ne nužno sistemu) koji se suprotstavlja današnjim uslovima življenja. Opise prijeratnog harmoničnog suživota i progresivno orijentiranog života zajednice možemo višestruko čitati: kako bi se pobjeglo u prošlost kao neku vrstu utočišta (Velikonja 2010); kao osudu loše sadašnjosti; kao osudu rata uopšte i da ‘nismo’ htjeli rat (negiranje vlastite odgovornosti i odgovornosti grupe kojoj se izražava lojalnost) jer smo imali drugačiju kulturu življenja; kako bi se pokazalo da se još uvijek zna šta je standard dobrog i normalnog života u odnosu na stanje danas; kao svojatanje nasljeđa antifašističke prošlosti kao više ‘svog’ nego drugih; kako bi se izrazili, Velikonjinim riječima (2010), poželjni ‘bezopasni’ stavovi, kako sagovornika tako i političkih elita o nekom ljepšem vremenu koje se ionako ne može vratiti. Osnovna tenzija sadržana je u stavu da nije dobro i da je trenutno stanje neprihvatljivo, i nedostatku osjećaja moći da se išta može promijeniti, te u nekim slučajevima i normaliziranju podijeljenosti i/ili etničke homogenosti (Kiseljak, Konjic, Foča).

Vlastita nemoć da se išta promijeni obično je u narativima praćena izražavanjem nade u mlade, odnosno nade da će tek kad stasa jedna nova generacija (koja nema direktna sjećanja i učešće u ratu) pozitivna promjena biti moguća. Ovakav stav mogao bi se različito interpretirati: unatoč negiranju vlastite odgovornosti za život, kako u ratu tako i u miru, podjelom na one koji jesu bili sudionici rata i one koji nisu (mladi), sagovornici/e kao da smatraju da su ipak svi sudionici rata

na neki način ‘zaprljani’ u odnosu na ‘čistoću mladeži’. Istovremeno, ova podjela se može interpretirati i kao prebacivanje odgovornosti na mlade za nešto s čim sagovornici/e ne znaju, ne mogu ili nisu u stanju da se nose. Pa ipak, ako uzmemo u obzir da se radi o duboko podijeljenim društvima gdje obrazovanje i cjelokupno življenje počiva na isključivanju/segregaciji ili pak potpunom brisanju ‘drugog’ i gdje se nema iskustvo drugačijeg življenja, ovakve nade čine nam se upitne. Provedeni intervjui sa mladom populacijom zaista jesu pokazali manju opterećenost ratom i određenu vrstu praktičnosti po pitanju budućnosti i ekonomskog prosperiteta, ali to još uvijek ne znači nužno da su time ispunjeni svi uslovi za harmoničnu budućnost.

Konačno, trend koji možemo pratiti u studijama jesu intervencije u javni prostor u svrhu stvaranja poželjnog ratnog nasljeđa ili/uz brisanje/ignoriranje nepoželjnog. Ovaj proces često se može promatrati (i) kroz građenje novih imidža zajednice i politike budućnosti. Stvaranje poželjnog ratnog nasljeđa, naime, ne znači samo stvaranje novih spomenika, mjesta sjećanja i slično, već i preoblikovanje recentnije i davnije prošlosti zajednice u današnje svrhe, izmišljajući tradiciju ‘stariju od one na koju se pozivaju’. Autorski timovi još u većoj mjeri govore o odnosu datih zajednica prema nepoželjnom ratnom nasljeđu, politikama budućnosti koje podrazumijevaju stvaranje takvih imidža zajednica (na primjer, otvoreni studentski univerzitetski centar gdje se dolazi po znanje (Foča), turistički grad koji nudi rekreativni, kulturni i ratni turizam (Konjic)) gdje ono što se promovira često ne samo da poriče nepoželjno ratno nasljeđe već kao da ‘zakopava’ neprihvaćenu ratnu prošlost. I dok unutar Konjica, Foče i Kiseljaka politika zaborava strateški, ali nezvanično operira, čini se da je to unutar Velike Kladuše neka vrsta zvanične politike budućnosti.

Vratimo se sada pitanjima kojima smo otvorili ovaj uvod. Poziv da se ne zaboravi nije poziv koji bi ‘otvorio vrata’ okončanju sukoba, suštinskom miru, ohrabrio toliko potrebno ‘vanjsko’ priznanje vlastite patnje/ratnog iskustva i zaista doprinio da se rat ne ponovi. Nije opomena koja bi sjećanjem na žrtve bila opomena o destruktivnosti rata i sposobnosti čovjeka za ekstremno zlo (pored sposobnosti za dobro) unutar društvenih prilika koje to zlo pospješuju. Iz ocrtanih službenih politika sjećanja unutar četiri bh. zajednice (sa donekle izuzetkom kad je riječ o Velikoj Kladuši) ono što se ne smije zaboraviti konzistentno od rata do sada (te se ovaj poziv još uvijek opredmećuje) jeste (kontinuirana) prijetnja po opstanak zajednice na datom teritoriju, žrtve kojima dugujemo ‘odbranu’ zajednice i teritorija, sa jasnom (i stalnom) podjelom ko su ‘naši’, a ko ‘njihovi’. Drugim riječima, ‘da se ne zaboravi’ ima za cilj (između ostalog) da se ‘nama’ isto ne ponovi. Ovo poželjno sjećanje upravo funkcioniše tako dobro jer je u značajnoj mjeri

⁶ — Cilj ovog argumenta, naime, nije opravdanje već uzimanje u obzir mnogobrojnih faktora koji utiču na ovo stanje stvari, posebno pri planiranju budućih projekata i potencijalnih alternativnih politika (vidi Kurtović 2017).

rezonantno sa načinima objašnjenja iskustava zajednice i pojedinačne sudbine (kako tokom rata tako i poslije) na moralno oslobađajući i time podnošljiviji način za sve lojalne članove, pa čak i moralno superiorniji kroz viktimizaciju u kojoj se gubitak pretvara u vječno nenadoknativ dug (Čengić 2017). Ono, pak, što treba da se zaboravi zvanično nikad nije ni bilo dio sjećanja zajednice (osim možda u slučaju Velike Kladuše). To ipak ne znači da iza toga ne stoji sustavni i prikriveni rad na zaboravu, kao dio istog procesa – službene politike sjećanja. Kako smo vidjeli iz studija sjećanje ili naknadno znanje stanovnika o onom što bi bilo nepoželjno sjećanje na rat donekle postoji, te predstavlja opasnost i nalaže se kao još zahtjevniji rad na preoblikovanju, zatiranju i brisanju ratnog nasljeđa.

Sjećanje na rat nije samo bitna identitetska oznaka koja nam govori ko smo, već se unutar etnopolitike u BiH zaista pokazuje kao glavni instrument nikad završenog rata – borbe unutar mirnodopskog okvira – gdje bismo mogli reći da imamo skoro pa iste glavne aktere: vođe, neprijatelje, branitelje, promatrače i pomagače-izdajnike. Kontekstualizaciju predodređenih, ali i mnoge druge nalaze, obrasce, napetosti, koje svaku pojedinu zajednicu čine specifičnom, pružaju nam studije koje su pred nama.

BIBLIOGRAFIJA

— Assmann, J. 2008. Communicative and Cultural Memory. U: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, ur. A. Erill i A. Nunning. Berlin/New York: Walter de Gruyter. 109–118.

— Bakhtin, M. M. 2000. Mikhail Bakhtin, from *The Dialogic Imagination*. (izvodi). U *The Narrative Reader*, ur. M. Mcquillian. London: Routledge. 53–57.

— Coser, L.A., ur., prev. 1992. *Maurice Halbwachs on Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.

— ČengiĆ, N. N. 2017. “Integrating ‘During the War’ in ‘After the War’: Narrative Positionings in Post-War Sarajevo. U *Negotiating Social Relations in Bosnia and Herzegovina: Semiperipheral Entanglements* , ur. S. Jansen, Č. Brković i V. Čelebićić. London/New York: Routledge. 60–73.

— Gillis, J. 2006. Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa. U: *Kultura pamćenja i historija*, prir. M. Brkljačić i S. Prlenda. Zagreb: Holden Marketing i Tehnička knjiga. 169–195.

— Kuljić, T. 2006. *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.

— Kurtović, L. 2017. Future Conditional: Precarious Lives, Strange Loyalties and Ambivalent Subjects of Dayton BiH. U *Negotiating Social Relations in Bosnia and Herzegovina: Semiperipheral Entanglements*, ur. S. Jansen, Č. Brković i V. Čelebićić. London/New York: Routledge. 142–156.

— Moll, N. 2013. Fragmented Memories in a Fragmented Country: Memory Competition and Political Identity-building in Today’s Bosnia and Herzegovina. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 41(6): 910–935.

— Mujkić, Asim. 2008. *We, the Citizens of Ethnopolis*. Prev. Saba Risaluddin, Sarajevo: Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu.

— Velikonja, M. 2010. *Titostalgija*, Beograd: XX vek.

— Vlasisavljević, U. 2007. *Rat kao najveći kulturni događaj. Ka semiotici etnonacionalizma*. Sarajevo: MAUNA – fe 1950 Publishing.

"ZA LJUBAV JE
POTREBNO DVOJE,
ALI I ZA RAT JE
POTREBNO DVOJE":
KULTURA SJEĆANJA NA
RAT U KISELJAKU

Istraživački tim

Tamara Banjeglav

Lejla Gačanica

Nikolina Marjanović

Sadržaj

7	Sažetak i ključne riječi
8	Uvod
14	Tko, kako i kada se sjeća? Uloga sjećanja na rat u današnjem životu Kiseljaka
24	Odnosi narativa
34	Podnošljiva lakoća postojanja
40	Zaključak
44	Bibliografija
48	Bilješke o autoricama

SAŽETAK

Studija se bavi kulturom sjećanja na rat u gradu i široj općini Kiseljak. Istražuju se privatna (individualna) sjećanja, ali i međusobni odnosi kolektivnih i individualnih sjećanja, njihova česta isprepletenost, te odnos sjećanja i identiteta u zajednici. U studiji se pokušava dati odgovor na iduća pitanja: koji su dominantni narativi o ratu unutar zajednice? Tko su nositelji (kreatori) zvaničnih narativa? Kako lokalno stanovništvo prihvaća ili ne prihvaća i dominantne i zvanične narative? Kako ljudi ratna sjećanja povezuju sa svojom sadašnjom životnom situacijom i da li im sjećanje na rat predstavlja neki bitan faktor u današnjim životnim okolnostima? Studija pokazuje da o tome čega se, vezano za rat, sjećaju stanovnici/ce Kiseljaka, te kako ih ta sjećanja određuju u poslijeratnom životu u Kiseljaku, postoje dva vrlo jasno odvojena, službena narativa, vidljiva u javnom prostoru, koja se također reflektiraju i u osobnim sjećanjima.

KLJUČNE RIJEČI

Kiseljak; rat, kultura sjećanja; politike sjećanja; narativ; komemorativne prakse.

Ova studija bavi se kulturom sjećanja na rat koji se od travnja/aprila 1993. do veljače/februara 1994. godine odvijao u zajednici koja je izabrana kao fokus istraživanja – u gradu i široj općini Kiseljak. Izraz ‘kultura sjećanja’ u radu koristimo kao zbirni pojam za oznaku sveukupne, nenaučne javne upotrebe prošlosti (Kuljić 2006: 10). Kultura sjećanja se, dakle, odnosi na ideološke, kolektivne načine sjećanja, mjesta i obrasce sjećanja (ibid.). Studija se, međutim, bavi i privatnim (individualnim) sjećanjima na rat, ali i međusobnim odnosima kolektivnih i individualnih sjećanja, njihovom čestom isprepletenosti, te odnosom sjećanja i identiteta u zajednici. Cilj rada bio je ponuditi odgovore na iduća pitanja: koji su dominantni narativi¹ o ratu unutar zajednice? Tko su nositelji (kreatori) zvaničnih narativa²? Kako lokalno stanovništvo prihvaća ili ne prihvaća i dominantne i zvanične narative? Kako ljudi ratna sjećanja povezuju sa svojom sadašnjom životnom situacijom i da li im sjećanje na rat predstavlja neki bitan faktor u današnjim životnim okolnostima? Dan 18. travanj/april važan je datum u novijoj povijesti Kiseljaka, a kultura sjećanja i način na koji se komemorira ujedno oslikava i dva potpuno podijeljena načina sjećanja na razdoblje hrvatsko-bošnjačkog sukoba 1993.–1994. godine u Kiseljaku. Na taj se dan u općini Kiseljak organiziraju dvije paralelne komemoracije, što je često slučaj i u mnogim drugim gradovima i općinama na razini BiH (Moll 2013: 910). One odražavaju osnovno obilježje dvaju dominantnih narativa: nužnost obrane od neprijatelja.

¹ — Dominantnim narativima se smatraju oni koji se pojavljuju kod većine ispitanika obje zajednice.
² — Pod pojmom ‘narativ’ u ovom radu podrazumijevamo univerzalne forme ljudskog sjećanja u obliku u kojem se i individualna i kolektivna sjećanja mogu prezentirati i u kojem ih se, kao takve, može razumjeti.

Hrvatski politički predstavnici iz lokalne i kantonalne vlasti, te predstavnici hrvatskih udruga proisteklih iz rata ovaj datum obilježavaju kao početak obrane od neprijatelja, komemorirajući taj dan na spomen obilježju u selu Višnjica Gaj koje se uzima kao mjesto napada Armije BiH na općinu Kiseljak i mjesto stradanja prve hrvatske žrtve.³ S druge strane, Medžlis Islamske zajednice Kiseljak svake godine 18. aprila u selu Rotilj obilježava stradanje sedam tamošnjih mještana koje su jedinice HVO-a ubile tog dana.⁴ Istog dana i na istom mjestu, Udruženje logoraša Općine Kiseljak obilježava “Dan logoraša”.⁵ Tema ovog istraživanja je analiza takvih suprotstavljenih i podijeljenih sjećanja, narativa i komemorativnih praksi koje doprinose izgradnji kolektivnog sjećanja i njihovo povezivanje i interpretiranje kroz analizu individualnih sjećanja pojedinaца, Hrvata i Bošnjaka, koji žive u lokalnoj zajednici.

Akadska disciplina koja se bavi izučavanjem kolektivnih i individualnih sjećanja (*memory studies*) ne proučava kolektivno sjećanje kao gotovu društvenu činjenicu, već se fokusira na proces interakcije u kojem se različiti društveni akteri bore oko toga što će iz prošlosti biti zapamćeno, a šta zaboravljeno (i kako). Kolektivno sjećanje se, dakle, konstituira u napetosti između službenih politika sjećanja i privatnih (osobnih) sjećanja. Pod politikama sjećanja u

³ — “Obilježena 21. godišnjica od početka agresije Armije BiH na Kiseljak”, *Artinfo.ba*, <http://www.artinfo.ba/index.php/vijesti/bih/838-obiljezena-21-godisnjica-od-pocetka-agresije-armije-bih-na-kiseljak> (pristupljeno 12.03.2017.).

⁴ — K. Topalović, “Mještani Rotilja i Kiseljaka nikada neće zaboraviti najmilije”, *Dnevni avaz*, 19.04.2015., <http://www.avaz.ba/clanak/173907/godisnjice-mjestani-rotilja-i-kiseljaka-nikada-nece-zaboraviti-najmilije?url=clanak/173907/godisnjice-mjestani-rotilja-i-kiseljaka-nikada-nece-zaboraviti-najmilije> (pristupljeno 12.03.2017.).

⁵ — Ibid.

ovome radu podrazumijevamo sve službene, društvene prakse kojima se služe nositelji vlasti kako bi oblikovali kolektivno, društveno sjećanje. Službene politike sjećanja su one politike koje promoviraju i podupiru strukture na vlasti u pojedinoj zajednici. Jeffrey Olick, međutim, naglašava da je od 'kolektivnog sjećanja' bolji izraz 'društveno sjećanje' (*social memory*), jer ono ističe da je sve sjećanje u određenoj mjeri društveni konstrukt (Olick 1999: 342). Kao što tvrdi Bodnar, javno sjećanje je mjesto osporavanja različitih, konkurentnih mišljenja, a ono se konstruira na javnim mjestima na kojima različite strane, koje predstavljaju određene segmente društva, razmjenjuju svoje poglede na to društvo (Bodnar, citirano prema Rowe et al. 2002: 98). Proces sjećanja uslovljen je društvenim hijerarhijama, a sadržaj sjećanja se modificira u skladu s društvenim potrebama tako da sjećanja konstantno proizvode nova značenja. Upravo su ove dvije dimenzije društvenog pamćenja ključne za razumijevanje odnosa između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti te se nalaze u fokusu ove studije.

METODOLOGIJA I OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje se odvijalo u dvije faze. Prva faza višemjesečnog istraživanja uključivala je pregled dostupne literature i arhivske građe kako bi se, prije početka terenskog istraživanja, vremenski i geografski kontekstualizirala kultura sjećanja hrvatske i bošnjačke zajednice u Kiseljaku. Za potrebe ovog rada pretraživana je medijska arhiva *Media-centra* iz Sarajeva te su analizirani članci iz dnevnih novina i sedmičnih magazina u Bosni i Hercegovini objavljenih u periodu 1991.–2015. godine. U drugoj fazi provede-

no je terensko istraživanje koje se sastojalo od dvije vrste aktivnosti:

- 1) vođenje i transkripcija intervju sa stanovnicima općine Kiseljak i kreatorima službenih politika sjećanja
- 2) sudioničko promatranje određenih komemoracija i analiza spomenika podignutih u znak sjećanja na civilne žrtve sukoba i pripadnike vojski.

Terensko istraživanje u Kiseljaku odvijalo se od augusta/kolovoza 2015. do januara/siječnja 2016. godine i tijekom toga razdoblja urađena su ukupno 24 polustukturirana, dubinska intervju. Svi intervjui su bili anonimni, a pitanja su bila podijeljena u nekoliko grupa: a) sjećanje na prijeratno razdoblje, b) iskustvo rata 1992.–1994., c) sjećanje na rat i život u zajednici danas. Prva ciljna grupa bili su sadašnji stanovnici i stanovnice Kiseljaka koji su tijekom ratnih sukoba boravili na širem prostoru općine Kiseljak, zatim osobe koje su za vrijeme ratnih sukoba doselile (izbjegle) u Kiseljak i koje su nakon rata ostale živjeti u Kiseljaku. Drugu ciljnu grupu ispitanika čine nositelji i kreatori politike sjećanja u Kiseljaku (predstavници udruženja proisteklih iz rata, lokalnih vlasti, vjerskih institucija, političkih stranaka). Naši sugovornici i sugovornice su većinom pokazali želju i volju da s nama podijele svoja sjećanja. Interes zajednice da razgovara o sjećanjima bio je prisutan cijelo vrijeme, a dobrodošli smo se osjećali i u privatnim kućama, službenim prostorijama, vjerskim objektima. Glavni izazov provedenom istraživanju predstavljala je činjenica da istraživanja o kulturi sjećanja na zadnji rat u Kiseljaku do sada uopće ne postoje te da o toj temi do sada nije napisano gotovo ništa. Iako su neki sugovornici govorili o postojanju ratnih dokumenata, službenih zapisnika, privatnih dnevnika iz vremena sukoba, do sada ništa od toga nije objavljeno niti je dostupno široj javnosti. No, u ovom radu svakako nije bio cilj dati

10

Fondacija Mirovna akademija — Kultura sjećanja u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini — Kiseljak

"Za ljubav je potrebno dvoje, ali i za rat je potrebno dvoje". Kultura sjećanja na rat u Kiseljaku

povijesni pregled sukoba, nego istražiti kako se danas gradi i održava kultura sjećanja na rat te kako se i gdje dominantni narativi sukobljavaju i usaglašavaju. Stoga nedostatak takve građe nije bitno utjecao na zaključke ove studije slučaja, jer se ona prvenstveno oslanja na materijal dobiven tijekom terenskog istraživanja. Dodatan izazov istraživanju predstavljala je i isprepletenost prikupljenih sjećanja, posebno imajući u vidu da je, osim što ne postoje društvena istraživanja, evidentan i nedostatak naučne literature o ovoj temi, pa se Kiseljak i u takvoj oskudnoj literaturi obično spominje samo u kontekstu širih ratnih događanja na prostoru BiH ili središnje Bosne.⁶ Sve su to bili razlozi zbog kojih smo odlučile uraditi istraživanje na ovu temu i zašto smo za analizu odabrale kulturu sjećanja u Kiseljaku.

DRUŠTVENI KONTEKST ISTRAŽIVANJA

Kiseljak je grad u središnjoj Bosni koji administrativno pripada Srednjobosanskom kantonu, a od Sarajeva je udaljen 30-ak kilometara. Upravo je geografska pozicija Kiseljaka, koji svojim jugoistočnim dijelom graniči sa Sarajevom, jedan od faktora koji su ovo mjesto činili strateški izuzetno važnim tokom rata.

Napetosti između bošnjačkog i hrvatskog stanovništva na području cijele Lašvanske doline počele su rasti već od sredine 1992. godine, ponajviše zbog sporova oko podjele oružja otetog Jugoslavenskoj narodnoj armiji (JNA), ostvarivanja političkog utjecaja unutar općina i zbog priljeva bošnjačkih izbjeglica na to područje (Shrader 2004: 110).

6 — Kao što je npr. knjiga "Muslimansko-hrvatski građanski rat u središnjoj Bosni" američkog vojnog povjesničara Charlesa R. Shradera.

I Hrvati i Bošnjaci već tada započinju s organiziranjem vojnih struktura: u junu/lipnju 1992. godine Tihomir Blaškić imenovan je zapovjednikom Operativne zone srednja Bosna (OZ SB), dok je operativnom grupom u kojoj su se nalazile općine Kiseljak, Kreševo, Vareš i Kakanj zapovijedao Ivica Rajić.⁷ Hrvatsko vijeće obrane (HVO) je u Kiseljaku osnovano 23. travnja/aprila 1992. godine. Nakon što je JNA napustila kasarnu u Općini, preuzeo ju je HVO.⁸ U međuvremenu je osnovana i Teritorijalna obrana (TO), ali je HVO 25. maja/svibnja 1992. donio odluku o ukidanju TO u Kiseljaku. Dana 25. juna/lipnja 1992. Izvršni odbor Skupštine Općine preimenovan je u HVO Kiseljaka.⁹ Iako je sporadičnih incidenata i sukoba bilo već od početka 1993. (Shrader 2004: 125), oružani sukob u Općini Kiseljak počinje 18. travnja/aprila 1993. godine.¹⁰ Tada započinju otvoreni sukobi u kojima gotovo svakodnevno ginu vojnici i civili na obje strane. Kao i u mnogim drugim srednjobosanskim općinama, Washingtonski sporazum, koji je potpisan 18. ožujka/marta 1994. između predstavnika bosanskih Hrvata i vlade Republike BiH¹¹ i kojim su zaustavljeni sukobi između Armije BiH i HVO-a, označio je prestanak oružane borbe i u samom Kiseljaku.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, u općini Kiseljak živjelo je 24.164 stanovnika: 51,93% Hrvata, 40,46% Muslimana,

7 — MKSJ, Predmet *Ivica Rajić* (IT-95-12-S), Presuda, 8. maj 2006., 6., www.icty.org.

8 — MKSJ, Predmet *Kordić i Čerkez* (IT-95-14/2-T), Presuda, 26. februar 2001., 152., www.icty.org.

9 — Ibid.

10 — MKSJ, Predmet *Kordić i Čerkez* (IT-95-14/2-A), Presuda, 17. decembar 2004., 259., www.icty.org.

11 — United States Institute of Peace, "Washington Agreement", https://www.usip.org/sites/default/files/file/resources/collections/peace_agreements/washagree_03011994.pdf (pristupljeno 16.03.2017.).

3,06% Srba, 2,48% Jugoslovena i 2,07% Ostalih.¹² Prema konačnom izvješću Agencije za statistiku BiH o popisu stanovništva iz 2013. godine, broj stanovnika se djelomično smanjio i iznosi 20.722 osobe, od čega je 7.838 Bošnjaka, 11.823 Hrvata, 409 Srba, 85 nedeklariranih, 548 Ostalih te 19 osoba bez odgovora na pitanje o nacionalnosti.¹³ Još od 1990-ih godina Općinom upravlja Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) iz čijih se redova bira načelnik Hrvat.¹⁴ Kiseljački Bošnjaci politički se uglavnom okupljaju oko Stranke demokratske akcije (SDA) i ta stranka daje najviše bošnjačkih zastupnika u Općinskom vijeću.¹⁵

Nezadovoljstvo svojim položajem u Općini Kiseljak Bošnjaci su formulirali u *Inicijativi za ravnopravnost konstitutivnih naroda i svih građana, s posebnim akcentom na položaj Bošnjaka na području općine Kiseljak* koja je 2015. godine poslana određenim institucijama i strankama u BiH.¹⁶ Udovoljavanjem zahtjevima iz *Inicijative* bi se, prema potpisnicima, doprinijelo ravnopravnosti Bošnjaka i Srba

u Općini Kiseljak. U zahtjevima se traži ravnopravna nacionalna zastupljenost u zapošljavanju u javnom sektoru, te uvođenje nacionalne grupe predmeta u srednje škole.¹⁷ Osjećaj isključenosti i nemoći Bošnjaka se podcrtava njihovim prisustvom u Općini, odnosno, isticanjem da 40% bošnjačkog stanovništva živi tu, ali je ‘izguran’¹⁸ iz procesa odlučivanja i ravnopravnog učešća u životu Općine.

Stanovnici ovog grada koji leži na obalama triju rijeka, Lepenice, Fojnice i Kreševčice, i danas se ponajviše bave trgovinom, koja je i dalje dominantna gospodarska grana i po kojoj je Kiseljak bio prepoznatljiv u čitavoj državi dugo godina nakon rata. Rat je, naime, donio procvat trgovine, ponajviše zahvaljujući poziciji Kiseljaka kao posljednje rute prije opkoljenog Sarajeva, što su pojedinci itekako znali iskoristiti. Zahvaljujući humanitarnoj pomoći koja je u konvojima stizala u Kiseljak (najvećim dijelom iz Hrvatske), ali i odlascima u kupovinu hrane na teritorij koji je bio pod kontrolom srpskih vojnih snaga, u gradu veći dio rata nije nedostajalo hrane, lijekova i ostalih potrepština. Većina ljudi je ipak živjela od pomoći koju su dobivali od Caritasa. Prema jednom sugovorniku, Caritas je zaslužan i što je, “što se tiče hrane,

12 — Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina, Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991. godine, Sarajevo, 1993. godine, Statistički bilten broj 234.*

13 — “Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u Bosni i Hercegovini u 2013. godini – Rezultati popisa”, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, juni 2016. godine, <http://www.popis2013.ba/popis2013/doc/Popis2013prv Izdavanje.pdf> (pristupljeno 30.06.2016.).

14 — “Lokalni izbori 2016. – potvrđeni rezultati”, *izbori.ba*, 31.10.2016., https://www.izbori.ba/rezultati_izbora_2016/?resId=13&langId=1#8/115/0 (pristupljeno 10.11.2016.).

15 — “Lokalni izbori 2016. – potvrđeni rezultati”, *izbori.ba*, 31.10.2016., https://www.izbori.ba/rezultati_izbora_2016/?resId=13&langId=1#9/115/0/0 (pristupljeno 10.11.2016.).

16 — Prema dostupnim podacima, dokument je adresiran na dvadeset adresa koje uključuju: SDA BiH, HDZ BiH, SDP BiH, Vlada SBK, OSCE, Ured Visokog predstavnika, ambasade Japana, Turske, SDA, Njemačke u BiH, Institucija ombudsmana u BiH, RTVFBiH, RTVBiH.

17 — *Inicijativa za ravnopravnost konstitutivnih naroda i svih građana, s posebnim akcentom na položaj Bošnjaka na području općine Kiseljak*, dostupno na <http://www.bug.ba/incijativa-za-ravnopravnost-konstitutivnih-naroda-i-svih-gradana-s-posebnim-akcentom-na-polo-zaj-bosnjaka-na-podrucju-opcine-kiseljak.html> (pristupljeno 13.03.2017.).

18 — U dokumentu *Inicijative* se navodi: u Općini Kiseljak je od ukupno 55 zaposlenih samo 15 bošnjačke nacionalnosti; u Vatrogasnoj jedinici, koja je pri Službi za civilnu zaštitu OK, od sedam zaposlenih nema nijednog ne-Hrvata (člana HDZ-a); u Domu zdravlja Kiseljak od 92 zaposlena je samo 21 Bošnjak; u Javnom preduzeću “Vodovod i kanalizacije” d.o.o. Kiseljak zaposleno je 22 radnika od čega su samo dva iz reda bošnjačke nacionalnosti, a preostalih 20 su Hrvati, ostalih nema; niti u jednom od navedenih javnih službi i preduzeća nema Bošnjaka na rukovodećim pozicijama niti se vodi računa o jednakoj zastupljenosti pri zapošljavanju.

lijekova, vode, pića, cigareta, bilo je možda više nego sada. Bilo svega badava, dovoljno je bilo”.¹⁹ Specifična pozicija Kiseljaka za vrijeme rata se, dakle, odnosi i na činjenicu da je grad na početku rata dugo vremena bio ‘sigurna zona’, jer nije bilo otvorenih sukoba, pa su se u njemu odvijale trgovina i razmjena kada to na drugim područjima nije bilo moguće. Ovakva trgovina je zahtijevala određen nivo međuetničkog miroljubivog suživota i suradnju. Neki autori tvrde da, unatoč tome što je bio u blizini prvih ratnih linija, upravo zato što se preko njega odvijala trgovina u ratu, Kiseljak je ostao relativno čitav i neoštećen (Andreas 2008: 70).

Koliko su unutar zajednice još uvijek živa sjećanja na to razdoblje, kako se grade i održavaju te gdje se i zašto ta sjećanja dodiruju i sukobljavaju u ovom mirnodopskom razdoblju teme su kojima se bavimo u sljedećim poglavljima.

TKO, KAKO I KADA SE SJEĆA? ULOGA SJEĆANJA NA RAT U DANAŠNJEM ŽIVOTU KISELJAKA

14

Fondacija Mirovna akademija — Kultura sjećanja u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini — Kiseljak

"Za ljubav je potrebno dvoje, ali i za rat je potrebno dvoje". Kultura sjećanja na rat u Kiseljaku

U ovom poglavlju se analiziraju postojeći memorijali i spomenici podignuti u znak sjećanja na žrtve rata u općini Kiseljak, kao i neke od komemoracija koje se organiziraju na tim mjestima sjećanja. Kao što tvrdi Paul Connerton, "ako postoji što takvo kao društveno sjećanje (...) vjerojatno ćemo se s tim susresti u komemorativnim ceremonijama" (Connerton 2004: 10). Na ovakvim događajima ne samo da se stvara javno sjećanje o nekom događaju, već se i zajednica podsjeća na svoj identitet. Događaj koji se obilježava je samo povod za izražavanje kolektivnog identiteta, a osnaživanje tog identiteta je pravi uzrok za organiziranje komemorativnih svečanosti, smatra Connerton (ibid.). Prema Barryju Schwartzu, komemoracije su također važne za naše razumijevanje narativa o prošlosti jer "izdvajaju iz uobičajenog povijesnog slijeda one povijesne događaje koji su posebni i koji utjelovljuju naše najdublje i najosnovnije vrijednosti" (Schwartz 1982: 377). Cilj poglavlja je predstaviti kreatore, odnosno nositelje službenih politika sjećanja te načine na koje je sjećanje institucionalizirano od strane nositelja vlasti. Poglavlje također donosi i raspravu o (ne)postojanju interesa građana za organizirana obilježavanja događaja iz rata te o većoj važnosti osobnog (privatnog) sjećanja nad kolektivnim, društvenim sjećanjem.

KOMEMORATIVNE PRAKSE I SPOMENICI KAO 'MJESTA ZAJEDNIČKE PROŠLOSTI'

Umjesto da imaju iscjeljujući učinak na zajednicu i da služe kao mjesta na kojima se žrtve poštuju i za njima žali, mjesta sjećanja, memorijali i komemorativne prakse često su (is)korišteni kao simbolički označitelji u etnički podijeljenom prostoru. Tako oni ne

samo da ne pridonose suočavanju s gubicima i razumijevanju onoga što se u prošlosti dogodilo, već služe za učvršćivanje starih i stvaranje novih podjela. To se događa zato što su službene komemoracije i memorijali, riječima Benedicta Andersona, vrlo često povezani s izgradnjom nacije i definiranjem 'imaginarnih zajednica'²⁰ (Anderson 2006: 6). Memorijali i komemoracije mogu igrati važnu ulogu u izgradnji nacionalnog identiteta, a cilj društvenih grupa koje organiziraju komemorativne prakse često je kreiranje i učvršćivanje određenih identiteta u javnom prostoru, koji se najčešće kreću od identiteta žrtve prema identitetu heroja i pobjednika. Francuski povjesničar Pierre Nora upozorava da "što je pamćenje manje proživljeno iznutra, više ima potrebu za vanjskim medijima i opipljivim podsjetnicima" (Nora 1998: 13). Podižući memorijale i spomenike, na neki način, 'prebacujemo' teret sjećanja na njih i potičemo ih da 'pamte' umjesto nas, a sami postajemo sve zaboravljiviji. Oni također, kao mjesta sjećanja, "neizbježno postaju mjesta sekundarnog sjećanja, tj. to su mjesta na kojima se ljudi prisjećaju sjećanja drugih ljudi, onih koji su preživjeli događaje koji su tamo obilježeni" (Winter 2008: 62). Komemoracije događaja iz prošlosti te podizanje spomenika i memorijala su neki od elemenata službenih politika sjećanja pomoću kojih političke elite koriste svoje viđenje prošlosti kako bi objasnile i opravdale sadašnjost u određenoj političkoj zajednici. Ovo službeno sjećanje je, međutim, uvijek i neizbježno selektivno, jer uključuje sjećanje

20 — Prema Andersonu, nacija je zamišljena zajednica jer članovi čak i najmanje nacije neće nikada upoznati sve ostale članove ili čak čuti za njih, ali će u njihovim umovima živjeti predodžba o njihovom zajedništvu. Dakle, sve zajednice koje su veće od primordijalnih sela u kojima članovi mogu doći u kontakt licem u lice su, zapravo, zamišljene (Anderson 2006).

samo na one prošle događaje i osobe koje su u danom povijesnom trenutku pogodne, a isključuje one koje to nisu. Stoga su službene politike sjećanja uvijek praćene i službenim politikama ‘zaboravljanja’ (Jović 2004). Ulogu kreatora i nositelja službenog, javnog sjećanja u Kiseljaku preuzele su dvije strane, odnosno dva politička/vjerska vodstva. Na jednoj strani je Hrvatska demokratska zajednica, odnosno općinska vlast koju u najvećem broju čine članovi HDZ-a, stranke koja redovno pobjeđuje na lokalnim izborima još od prvih demokratskih izbora početkom 1990-ih godina.²¹ Uz općinsku vlast, glavni nositelji javnog sjećanja su i različite udruge proistekle iz rata (Udruga obitelji poginulih i nestalih hrvatskih branitelja, Udruga dragovoljaca i veterana Domovinskog rata, HVIDRA Kiseljak), pripadnici brigade ‘Josip ban Jelačić’, Mladež HDZ-a BiH Kiseljak i sl. S druge strane, kod bošnjačke zajednice u Kiseljaku ulogu nositelja javnog sjećanja preuzela je Islamska zajednica, odnosno Medžlis Islamske zajednice Kiseljak te također neka udruženja proistekla iz rata (Udruženje logoraša Kiseljak, Organizacija porodica šehida i poginulih boraca Kiseljak). Načini izgradnje kolektivnog, javnog sjećanja ogledaju se kroz mnogobrojne svečanosti, prvenstveno kroz obilježavanje godišnjica različitih događaja iz rata. Svečanosti obilježavanja se održavaju uz spomenike podignute u znak sjećanja na poginule. Za hrvatsku zajednicu je to središnji spomenik hrvatskim braniteljima, koji se nalazi u Ulici žrtava Domovinskog rata na središnjem gradskom trgu, a koji svojim izgledom podsjeća na šahovnicu tj. grb hrvatske zastave. Na njemu su ispisana imena više od 400 poginulih hrvatskih branitelja.

21 — Centralna izborna komisija Bosne i Hercegovine, www.izbori.ba

Spomenik je zanimljiv zbog toga što se njime uspostavlja javno sjećanje ne samo na branitelje koji su stradali u ratu 1990-ih godina, već i na sve hrvatske branitelje “koji su dali živote za slobodu svoga naroda od 1941. do 1995.”, kao što piše na samom spomeniku.²² Na taj se način stvara dojam kontinuiranog stradanja hrvatskog naroda u periodu dužem od pola stoljeća. Iako je u Kiseljaku bilo i civilnih žrtava rata, ne postoji spomenik civilnim žrtvama. Kod središnjeg spomenika se organiziraju i održavaju sve najvažnije komemoracije i obljetnice koje igraju važnu ulogu u oblikovanju kolektivnog sjećanja za hrvatsku zajednicu u Kiseljaku. Spomenik je mjesto na kojem se, između ostalog, komemoriraju i obilježavaju:

- 1. studenoga – Svi sveti, kada se obilježava sjećanje na poginule u ratu
- 18. studenoga – utemeljenje Herceg-Bosne i godišnjica pada grada Vukovara
- 10. prosinca – obljetnica smrti prvog hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana
- 20. prosinca – utemeljenje brigade HVO-a ‘Josip ban Jelačić’
- 20. srpnja – Sveti Ilija Prorok – zaštitnik župe Kiseljak i Dan Općine Kiseljak²³

Sve bitne obljetnice u općini Kiseljak, od obilježavanja stradanja Hrvata, nekih značajnih bitaka do obljetnica značajnih za hrvatski narod, kao što je obljetnica pada Vukovara, zajednički organiziraju četiri krovne udruge proistekle iz Domovinskog rata.²⁴ Osim u samom gradu Kiseljaku, obilježavaju se i neki događaji u široj općini Kiseljak, kao što su bitka za Zavrtaljku, stradanje civila u Gojakovcu, bitka za Jasikovcu, te stradanja

22 — Vidi fotografiju br. 1.

23 — Kalendar obilježavanja Udruge obitelji poginulih i nestalih hrvatskih branitelja u Domovinskom ratu Općine Kiseljak, u posjedu autorica.

24 — Iz razgovora s jednim od predstavnika organizatora komemorativnih praksi.

Fotografija br. 1

u Višnjica Gaju (prvih šest žrtava koje su tu stradale u travnju/aprilu 1993. godine) i utemeljenje brigade HVO-a Jastrebovi. Osim udruga, jedan od važnih organizatora javnog sjećanja je i Mladež HDZ-a BiH Kiseljak koja organizira ‘večer sjećanja’ uoči dvije obljetnice (koje padaju na isti datum): pad grada Vukovara te utemeljenje Hrvatske zajednice Herceg-Bosne. Obilježavanje pada Vukovara se organizira, prema riječima organizatora, jer je “Vukovar simbol svih Hrvata, bio on u Kanadi, Kiseljaku ili Zagrebu ili Vukovaru, to je poseban dan za sve”.²⁵ Na komemoraciji se pale svijeće i drži molitva za sve poginule branitelje i žrtve Domovinskog rata, ne samo u BiH, nego i u Republici Hrvatskoj, jer se komemoracijom ne odaje počast samo žrtvama Vukovara, “već

i svih drugih hrvatskih stratišta”.²⁶ Osim lokalnog stanovništva, na komemoraciji sudjeluju i predstavnici općinske vlasti, te hrvatski predstavnici Doma naroda Parlamenta Federacije BiH i Sabora Županije Središnja Bosna.²⁷ To je ujedno i komemoracija na koju dolazi najveći broj ljudi zahvaljujući hrvatskim medijima, posebno Hrvatskoj radioteleviziji (koju u Kiseljaku prati najveći broj Hrvata), koji posebno ističu važnost obilježavanja pada Vukovara, pa se samim time u obilježavanje uključi veći broj ljudi.²⁸ Nositelji javnog sjećanja planiraju i postavljanje informativne oglasne ploče kod centralnog spomen-obilježja, na kojoj bi se

26 — “Kiseljak za Vukovar”, *Artinfo.ba*, 18. studenoga 2015., <http://www.artinfo.ba/index.php/vijesti/lokalne/4612-foto-kiseljak-za-vukovar> (pristupljeno 05.03.2016.)

27 — Ibid.

28 — Iz razgovora s jednim od predstavnika organizatora komemorativnih praksi.

napisalo “kako je obranjen Kiseljak, koliko smo imali vojnika, da to malo slikovitije pojasnimo ljudima”.²⁹ Obilježavanje događaja iz rata finansijski pomaže Općina, odnosno u općinskom su budžetu osigurana sredstva (kroz grantove) za udruge proistekle iz rata, i bošnjačke i hrvatske.

Ulogu nositelja javnog, kolektivnog sjećanja u bošnjačkoj zajednici preuzeo je Medžlis Islamske zajednice. Zahvaljujući dominantnoj ulozi koju Islamska zajednica ima među kiseljačkim Bošnjacima, ove su ceremonije gotovo uvijek spoj kolektivnog, javnog sjećanja na poginule šehide i civile te vjerskih obreda. Glavne komemoracije se odvijaju kod centralnog obilježja poginulim, nestalim i umrlim pripadnicima Armije BiH i civilnim žrtvama rata u Kiseljaku,³⁰ koji se nalazi u dvorištu kiseljačke džamije, a čije je podizanje 2007. godine inicirala Organizacija porodica šehida i poginulih boraca Općine Kiseljak.³¹ Kako tvrde neki naši sugovornici, iako su tražili od općinskih organa da im se dopusti i podizanje spomenika bošnjačkim žrtvama rata u centru grada, na platou pored spomenika poginulim hrvatskim braniteljima, u vrijeme gradnje ovog spomenika, to im nije dozvoljeno.³²

Pored spomen-obilježja koje se nalazi ispred kiseljačke džamije, svaki džemat ima i svoje lokalno spomen-obilježje. Godišnjice stradanja Bošnjaka se obilježavaju u selima u okolini Kiseljaka, kao što su Grahovci, Han Ploča, Duhri, Bukovica, Gromiljak, Milodraže, a 20. 10. svake godine se obilježava i ponovno otvaranje centralne džamije u Kiseljaku.³³ Udruženje bošnjačke omladine ‘Fatih’ Milodraže-Kiseljak također obilježava

va i 1. mart, Dan nezavisnosti BiH, pri čemu se obilježava i sjećanje na poginule borce (šehide).³⁴ Također se obilježava i 18. 4. kao Dan logoraša Kiseljak i stradanje Bošnjaka u mjestu Rotilj.³⁵ Taj dan je izabran kao Dan logoraša jer, prema riječima našeg sugovornika, “osamnaestog aprila se to desilo, znači napad na Rotilj i od toga dana je naš bošnjački narod počeo da se zatvara u logore, tako da smo mi na općini, udruženje općinsko, donijeli da uvedemo datum (...) tako da smo stavili da je 18. 4. Dan logoraša Kiseljak”.³⁶ Program obilježavanja se održava kod spomen-obilježja šehidima i civilima u Rotilju³⁷ na koji se polaže cvijeće i kod kojeg se obavlja vjerski obred.³⁸ Osim prilikom komemoracija, žrtava se prisjeća i prilikom vjerskih manifestacija: “Mi kad god imamo bilo kakvu vjersku manifestaciju, mi se svakako sjetimo onih koji su svoj život dali za svoju zemlju, koji su poginuli i, naravno, njima se prvo čita El-Fatiha”.³⁹

Službeni narativ hrvatske zajednice, kroz podignuta spomen-obilježja i organizirane komemorativne prakse, naglašava kontinuitet stradanja hrvatskog naroda, ali i povezanost stradanja Hrvata u BiH i u susjednoj Republici Hrvatskoj. To je vidljivo iz upotrebe naziva ‘Domovinski rat’ kako bi se označio i rat u Republici Hrvatskoj, ali i stradanje branitelja i hrvatskih žrtava, odnosno “hrvatska stratišta”,⁴⁰ u BiH. Službeni hrvatski narativ se također temelji na ideji obrane Kiseljaka od Armije BiH i očuvanja teritorija na kojem živi većinsko hrvatsko stanovništvo. Službeni narativ bošnjačke za-

34 — Intervju KS_22.

35 — Intervju KS_23.

36 — Ibid.

37 — Vidi fotografiju br. 3.

38 — Intervju KS_23.

39 — Intervju KS_07.

40 — “Večer sjećanja u utorak u Kiseljaku”, *Artinfo.ba*, 16.11.2015., <http://artinfo.ba/index.php/vijesti/lokalne/4596-vecer-sjecanja-sutra-i-u-kiseljaku> (pristupljeno 20.04.2016.)

Fotografija br. 2

Fotografija br. 3

29 — Ibid.

30 — Vidi fotografiju br. 2.

31 — “Šehidsko spomen-obilježje kod čaršijske džamije”, *Dnevni avaz*, 22. oktobar/listopad 2007., str. 12.

32 — Intervju KS_05, KS_15.

33 — Intervju KS_05.

jednice, s druge strane, govori o protjerivanju bošnjačkog stanovništva za vrijeme rata te o diskriminaciji Bošnjaka unutar općinske vlasti danas.⁴¹ Oba službena narativa se, međutim, temelje na viktimizaciji grupe kojoj taj narativ pripada te govore o potrebi obrane od ‘druge strane’, zbog čega oba narativa rat smatraju ‘obrambenim’, s tim da inicijatorima rata smatraju drugu etničku zajednicu.

Dok Bošnjaci podršku očekuju i dobivaju iz Federacije BiH, iako se na to u intervjuima ne osvrću,⁴² svoju podršku Hrvati u Kiseljaku vide u Republici Hrvatskoj. Republika Hrvatska predstavlja svojevrsni ‘centar’ za bosanske Hrvate, što propagira službena politika. Međutim, nitko od ispitanika ne dovodi u pitanje Bosnu i Hercegovinu kao svoju domovinu, ali se također osjećaj privrženosti zemlji ne ističe posebno. Karakteristično za službene narative i jedne i druge strane je to što zapravo, kako je istraživanje pokazalo, postoji malo kreatora službenih politika sjećanja, kao i to da one nisu vezane isključivo za Kiseljak i ono što se događalo za vrijeme rata u samom Kiseljaku, već se vežu za šire nacionalne politike hrvatske odnosno bošnjačke zajednice u BiH.

Tako se službeni hrvatski narativ oslanja na situaciju u kojoj se danas nalaze Hrvati kao jedan od konstitutivnih naroda u BiH, a ne toliko na lokalna događanja u Kiseljaku za

vrijeme rata (stradanja samih Kiseljačana). Službeni hrvatski narativ, dakle, živi kroz nacionalnu politiku na razini čitave BiH. Kod službenog bošnjačkog narativa teško je odvojiti službene od privatnih narativa, ali se za njega može reći da je ujednačeniji od hrvatskog narativa, odnosno da se veže za neka konkretna događanja koja igraju važnu ulogu u sjećanju čitave zajednice, kao što je Rotilj kao mjesto zajedničke traume.

Bošnjački narativ, za razliku od hrvatskog, nije ‘uprostoren’, odnosno nije toliko izražen i ne reflektira se u javnom prostoru, već se više zatvara u privatna sjećanja lokalnog stanovništva. Razlog je taj što su spomenici za bošnjačke žrtve podignuti uglavnom u okviru džamija, odnosno prostoru oko džamija, koji je time simbolički označen kao ‘bošnjački’ prostor. Prema našim sugovornicima, za spomenike bošnjačkim žrtvama u gradu, izvan prostora džamije, nije bilo mjesta, odnosno lokalne vlasti su se protivile podizanju spomenika bošnjačkim žrtvama pored onog koji komemorira hrvatske branitelje u samom središtu grada.⁴³ Bošnjački je narativ zato javno izražen najčešće kroz vjerske manifestacije i komemoracije, odnosno kroz prakse obilježavanja stradanja bošnjačkog stanovništva.

(NE)POSTOJANJE INTERESA ZA SJEĆANJE I OBILJEŽAVANJA DOGAĐAJA IZ RATA

U službenim komemoracijama koje organizira hrvatska zajednica ne sudjeluje velik broj lokalnog stanovništva, odnosno najviše sudjeluju predstavnici udruga, stranački predstavnici te članovi obitelji poginulih vojnika/civila. Prema jednoj sugovornici,

43 — Intervju KS_05; KS_15.

udovici hrvatskog branitelja, “nikoga više to ne zanima, iskreno da vam kažem, uvijek su jedni te isti”.⁴⁴ Mnogi sugovornici ne sudjeluju na komemoracijama jer se ne vole puno vraćati unazad,⁴⁵ dok neki smatraju da takva obilježavanja ‘odrađuju’ jedino članovi udruga te da nisu niti dovoljno informirani o komemoracijama i obljetnicama koje se organiziraju.⁴⁶ Međutim, neki sugovornici također ne sudjeluju na komemoracijama jer smatraju da su to prigode na kojima bi se trebao čuti glas žrtava i njihova iskustva o ratnim stradanjima, ali su ih, umjesto toga, ‘preotele’ političke elite u svakodnevne političke svrhe. Kao što navodi jedan od Kiseljačana, “previše mi je žao tih ljudi kojima se manipulira kroz te komemoracije, nisu te komemoracije zbog mog šure čije ime piše ovdje na ploči. To je parada politička i mislim da je to paradiranje s domoljubljem, baš mi je bljutavo, tako da ja osobno ne sudjelujem”.⁴⁷ Drugog sugovornika, mlađeg Kiseljačana, također “frustrira sve to zajedno, jer u pravilu su tu ljudi koji nisu bili tu kad su trebali biti, tako da je tu neka politička krema (...), sve je to meni zajedno bezveze, ispolitizirano”.⁴⁸ Jedna od sugovornica srednje generacije, ipak, smatra da se komemoracije organiziraju zbog žrtava i da se ne obilježava likovanje zbog nečega, nego se odaje počast “ljudima koji su poginuli braneći to gdje mi danas živimo. Ti ne možeš biti da ne obilježiš to što se desilo, jer činjenica je da su stradali, moraš to jednostavno iz poštovanja prema žrtvama (...)”.⁴⁹

I u bošnjačkoj zajednici se također navodi kao problem nedovoljan interes lokalnog stanovništva za komemoracije i obilježava-

vanje događaja iz rata, budući da “narod to slabo obilježava”.⁵⁰ Mnogima koji dolaze na komemoracije i obilježavaju stradanja je najbolnije to što još uvijek nisu pronašli tijela svojih poginulih članova porodice, pa ne mogu ni obaviti njihov posljednji ispraćaj.⁵¹ Iako jedni druge ne pozivaju na svoje komemoracije niti odlaze na komemoracije koje organizira ‘druga’ strana, za vrijeme obilježavanja događaja iz rata među Hrvatima i Bošnjacima u Kiseljaku ipak nema napetosti, odnosno “svatko obilježava svoje”.⁵² Upitani da li je moguće da jednog dana svi zajedno obilježavaju neki događaj iz rata, većina sugovornika se slaže da to (još uvijek) nije moguće i da ljudi za to još nisu spremni. Kao što objašnjava jedna starija sugovornica, koja je rat dočekala i proživjela u Kiseljaku, “treba svako sa sobom puno stvari da raščisti, da puno oprost, koliko to mogu najviše

vjernici pravi da urade, da nije iz nekoga interesa i na kraju opet je najljepše kad čovjek može oprostiti i preći preko svega”.⁵³ Drugi smatraju da to nije moguće zbog političara, koji stvaraju podjele među ljudima.⁵⁴ Za neke sugovornike je takvo nešto ipak moguće, pa tako predstavnik jedne od vjerskih organizacija smatra da je “moguće ukoliko ljudi se dogovore, sve je moguće, ukoliko nađu kompromisa, to ne ovisi ni o meni lično ni o nekome drugom”.⁵⁵ Drugi predstavnik vjerske organizacije smatra da “sve je moguće, šta će biti ubuduće, Bog zna, ako se dogovore dvije strane, sve se može uraditi. Mislim, žrtve su bile, mi poginule ne možemo vratiti u život,

50 — Intervju KS_23.

51 — Intervju KS_22. Tijela koja još uvijek nisu pronađena – odnosi se na stradanje 39 civila na lokalitetu Han Ploča. “Gdje je 39 Bošnjaka?”, *Oslobođenje*, 13.06.2005., str. 4.

52 — Intervju KS_10, KS_03.

53 — Intervju KS_03.

54 — Intervju KS_04.

55 — Intervju KS_07.

44 — Intervju KS_08.

45 — Intervju KS_10.

46 — Intervju KS_03.

47 — Intervju KS_24.

48 — Intervju KS_10.

49 — Intervju KS_12.

ali normalno bi bilo da civilno društvo cijeni svačije žrtve i da ih treba pronaći i da ih treba pristojno po vjerskim propisima ukopati i da znaju njihove porodice za njihove kosti i za njihova tijela”.⁵⁶

Kad je u pitanju općenito sjećanje, odnosno zaboravljanje događaja iz rata u obje zajednice, “detalja se čovjek uvijek ne može sjećati, ali one cjelokupne situacije, neizvjesnosti, nitko to ne zaboravlja”.⁵⁷ Većina sugovornika se, ipak, slaže da se mlađe generacije ne sjećaju tj. da mladi mogu zaboraviti jer nisu sudjelovali u ratu i jer ga nisu proživjeli. Kao što tvrdi jedna sugovornica koja je za vrijeme rata izbjegla u Kiseljak, “sve su to bila djeca i oni pamte male dijelove, što kaže moj sin. Oni jednostavno nisu opterećeni time, nisu opterećeni jer nisu prolazili, nisu se borili, nisu osjetili tu tugu i nisu osjetili taj teret kroz šta smo mi sve prolazili”.⁵⁸ Prema nekima, ljudima je jednostavno svega dosta. Kao što kaže jedan od rođenih Kiseljačana, povratnik u Kiseljak, “ma ja mislim da je svakome to došlo do ušiju (...) Ovi stariji koji su se svega nasitili, njima je svega dosta”.⁵⁹ Problem zaboravljanja rata leži i u činjenici da je dosta starijeg stanovništva umrlo, “ali se dosta i naroda iselilo pa valjda i zbog toga, sve je manje naroda, stanovništva je sve manje”.⁶⁰ Stoga je i sve manje onih koji bi se događaja iz rata mogli sjećati. Neki sugovornici smatraju da ljudi, kada pričaju o ratu, pričaju zbog nepravde koja im je nanesena, jer su u ratu stradali, a danas za to ne dobivaju nikakvu odštetu.⁶¹ Za neke je, ipak, od sjećanja i pričanja o ratu, tj. prošlosti, bitnija sadašnjost i perspektiva da se nađe posao i

da se radi, kako naglašava jedan od povratnika u Kiseljak.⁶² Zato smatraju da bi “trebalo obilježiti propadanje firme i pokrenuti ih da rade (...), da bi tu radio svijet i da ne bi bilo ovakvih gluposti kao što sad ima”.⁶³

Polazna tačka o sjećanju na rat u Kiseljaku ovdje je predstavljena komemoracijama i memorijalima, te odnosom stanovnika/ca Kiseljaka prema njima. Istraživanje pokazuje da na komemorativnim skupovima većinom sudjeluju organizatori tj. kreatori službenih politika sjećanja, dok lična sjećanja pojedinaca većinom egzistiraju u privatnoj sferi. Uočeni nedostatak interesa za obilježavanje događaja iz rata usmjerava propitivanje na dva bitna aspekta sjećanja u Kiseljaku: tendencija ka zaboravu (da li ljudi žele da zaborave?) ili postojanje različitosti u sjećanjima (službenim i privatnim) i njihovoj interpretaciji. Ili možda oboje, paralelno, isprepleteno, nadmećući se ili dopunjujući?

⁵⁶ — Intervju KS_05.
⁵⁷ — Intervju KS_24.
⁵⁸ — Intervju KS_08.
⁵⁹ — Intervju KS_06.
⁶⁰ — Intervju KS_08.
⁶¹ — Intervju KS_13.

⁶² — Intervju KS_06.
⁶³ — Intervju KS_03.

U pokušaju da se odgovori na navedena pitanja, namjera ovog poglavlja je 'suočiti' privatne i službene, bošnjačke i hrvatske narative. Zašto se u ovom tekstu navode kao 'bošnjački' i 'hrvatski', odnosno kao 'privatni' i 'službeni'? Zadnja dva egzistiraju i unutar bošnjačkog i unutar hrvatskog narativa i upravo sličnosti i različitosti, odnosno mogućnost diferenciranja jednih od drugih (unutar dominantnih narativa) dovest će u odnos privatna sjećanja i službene narative. Narativi bi se mogli interpretirati na više načina, ali će se, za svrhu ovog rada, usmjeriti na predstavljanje: koje su sličnosti svih ili skoro svih pojedinih narativa bez obzira na etničku pripadnost; kako su službeni i privatni narativi o ratu isprepleteni – kako pojedinačni narativi odražavaju okvir jednog od dva službena narativa; te kakav je odnos sjećanja i identiteta.

TAČKE SLIČNOSTI NARATIVA

U gotovo svim intervjuima vođenima sa stanovnicima i stanovnicama Kiseljaka može se uočiti nekoliko tačaka koje se ponavljaju, bez obzira kojem narativu pripadaju: nostalgija, odnosno odnos prema prijeratnom životu; nevjerica da će se sukobi desiti u Kiseljaku; strah. Kiseljačani/ke, oni koji danas žive u Općini Kiseljak, dijele osjećaj nostalgije za prošlim, prijeratnim vremenom. Ne radi se o 'jugonostalgiji', već o prisjećanju na vrijeme kada su djeca zajedno rasla, igrala se, zvala oca jednog od njih 'babo' misleći da mu je to ime; radi se o žalu za radom i zajedništvom, za prijateljstvom i povjerenjem, za "onim mojim najljepšim godinama",⁶⁴ kako ih opisuje sredovječni muškarac. Nostalgija u sjećanjima ovdje odiše potrebom za čuvan-

jem te 'dobre' prošlosti "koja bi inače bila ukradena" današnjicom, čime se ona održava utopijskom, alternativnom i nečim što prevazilazi postojeći poredak, čežnjom za 'starim vremenima', za onim 'već doživljenim' (Velikonja 2010: 165).

Tako razlike kojih se naši sugovornici/e ne sjećaju od prije rata postaju bitna određenja njihovih života u ovoj zajednici. Život se dijeli na onaj 'prije rata' i 'poslije rata'. Ono što se desilo između je zapravo suštinski odredilo njihove živote. Prijeratna jednakost i ljubav ostaju dijelom nostalgичnog sjećanja. Sljedeća zajednička tačka u sjećanjima jeste vrijeme neposredno pred početak sukoba u Kiseljaku. Niko nije vjerovao da će do sukoba doći. Sukobi u BiH su se vezali za Srbe, kojih u Kiseljaku nije bilo puno, i nikada nije bilo konflikta, čak ni u Drugom svjetskom ratu, zbog čega je sukob ovdje smatran nemogućim. Kiseljačani/ke su "vjerovali da jedna mala, pitoma sredina, koja ne želi ratovati, ona će i uspjeti ostati izvan rata".⁶⁵ Kao što

često navode i kreatori službenog sjećanja i sami građani i građanke, sukob se "prelio iz Hrvatske",⁶⁶ on je "isprogramiran, isprovociran"⁶⁷ te je dio "politike".⁶⁸ Tako se zapravo sam sukob pripisuje nekome drugom – drugoj politici, drugim vojskama, a ne onim složnim ljudima koji su živjeli u Kiseljaku. Iako se ne bave previše razlozima 'zašto' se desio sukob (čime se ukazuje na konstruktivističku kulturu sjećanja), narativi u određenom trenutku utvrđuju da je "rat bio neizbježan".⁶⁹ Naši sagovornici/e ne propituju pitanje početka rata sa 'zašto', 'zašto se rat desio', 'zašto su se formirale strane', 'zašto smo se podijelili' – to pitanje se čini

⁶⁵ — Intervju KS_09.

⁶⁶ — Intervju KS_10, Intervju KS_15.

⁶⁷ — Intervju KS_19, Intervju KS_24.

⁶⁸ — Intervju KS_08.

⁶⁹ — Intervju KS_10.

van njihove percepcije, ali ga ni ne zaobilaze u potpunosti. Najčešće se tek nastoji identificirati krivac, a ne uzrok. Zapravo je službeni narativ taj koji se direktnije bavi ‘uzrocima’, posežući rijetko za historijom, a češće za politikom kao takvom. Ovo gotovo ‘ograđivanje’ od sukoba (kako službenog, tako i privatnog narativa) otvara vrata za propitivanje drastične promjene od zajednice koja je funkcionirala u miru i prosperitetu do snažnog sukoba u kojem se formiraju strane, ograničava kretanje i mještani/ke ginu – no, do tog propitivanja ipak ne dolazi.

Slike straha zamjenjuju nevjericu da će se u Kiseljaku desiti rat. One su prisutne u deskripciji onoga čega se naši sagovornici/e sjećaju. Gotovo se može osjetiti turobnost “nagovještaja da će se nešto desiti”⁷⁰ jer je, na primjer, ‘muslimanima’ ograničena sloboda kretanja. “Jeziv mi je uvijek taj doživljaj”,⁷¹ govori jedna od povratnica, “to je bilo strašno vrijeme”.⁷² Osjećaj straha od grozota rata jednako pogađa sve građane/ke, i Bošnjake i Hrvate i Srbe, bez obzira na njihovu poziciju u ratu. Pa ipak više ga eksplicitno artikuliraju osobe koje su tokom rata bile raseljene, bilo iz Kiseljaka ili u Kiseljak. “Bilo me strah da ne izgubim dijete koje sam držala za ruku i dijete koje mi je bilo u naručju... bojala sam se jednostavno da ne umrem i šta bi onda bilo sa mojom djecom”,⁷³ sjeća se naša sagovornica koja je izbjegla u Kiseljak. Slična sjećanja ima i druga sagovornica, također izbjegla u Kiseljak za vrijeme rata: “to je bilo jezivo, jezivo, rat počinje, pali se, plakala sam za svaki dio... nas je bilo 17 u jednoj vikendici, jedna je soba bila i kuhinja i ja onako trudna i plaćem i čekam šta će biti”.⁷⁴

70 — Intervju KS_15.

71 — Intervju KS_16.

72 — Ibid.

73 — Intervju KS_01.

Iskustva straha također opisuje i penzionisani Kiseljačanin, raseljen iz Kiseljaka:

“ja sam teže proveo život u svojoj kući (...) jer u čitavom strahu gdje god šta kucne kontate neko je došao oko vas i došao da vas likvidira”.⁷⁵ Strah od drugačijih pravila življenja spominje i mlađi Kiseljačanin. On to opisuje na sljedeći način: “strah je opravdan, strah je realan, pogotovo ako pripadaš jednom narodu koji nema oružja (...) bilo je ljudi koji tumače pravdu i provode pravdu na način na koji oni misle”.⁷⁶ “Svi smo mi živjeli u strahu”,⁷⁷ sjeća se i sredovječna žena koja je rat provela u Kiseljaku. Ne postoji u privatnim narativima tačka u kojoj je moguće zanemariti paniku i užase neizvjesnosti u kojoj su Kiseljačani/ke živjeli u ovom periodu. Svjesnost da ono što se do tada podrazumijevalo sada više nije sigurno (poput nemogućnosti obavljanja sprovoda prema običajima zbog granatiranja), da sada vrijede neka druga pravila koja nikome nisu poznata (zatočeništvo, iseljavanje, pljačke), pretvorila je živote Kiseljačana u očekivanje i pribojavanje od onog ‘šta je sljedeće’.

Traume koje je stvorio strah doživljen na mjestima gdje se nije očekivao, na mjestima gdje danas funkcionira simulacija ‘normalnog života’ (jer je opšti dojam da Kiseljačani/ke danas žive onako kako mogu, a ne onako kako bi željeli/e), i dalje ostaju. Naši sagovornici/e napominju nerijetko da bi sve ovo (izrečeno u intervjuima) i ‘javno rekli’,⁷⁸ ali i da njihova djeca ne žele slušati o ratu.⁷⁹

74 — Intervju KS_04.

75 — Intervju KS_05.

76 — Intervju KS_10.

77 — Intervju KS_12.

78 — Potreba da se naglasi spremnost za javno izricanje onoga što se govori u anonimnim intervjuima (za potrebe ovog istraživanja) upućuje na osjećaj zadržke ili opreza u javnom artikulisanju privatnih sjećanja – a to dalje sugerise neprisustvo privatnih, individualnih narativa u javnom prostoru (možda zbog čuvanja osjećaja sigurnosti) ili njihovo ograničeno inkorporiranje kroz službene narative.

79 — Intervju KS_11.

Penzioneru povratniku je “žena skrenula pažnju da ne dajem nikakve izjave, kaže da me ne bi mrak negdje pojeo”.⁸⁰ Pojedinačni osjećaji straha vjerovatno i dalje postoje među stanovnicima/ama Kiseljaka – kao posljedica proživljenog u ratu, onog ‘nenadanog’ neprijateljstva i neizvjesnosti. Ako je uopšte moguće povući paralelu između tačaka privatnih sjećanja Bošnjaka, Hrvata i Srba, opisi straha (od svega što je rat donio) bili bi ona tačka u kojoj su sjećanja još uvijek svježija, empatičnija i međusobno bliska. Upravo je postojanje ove zajedničke tačke sjećanja možda jedini jasno odvojeni segment koji pripada isključivo privatnim sjećanjima i narativima u odnosu na one službene. Početkom sukoba, svaki zajednički, isti segment sjećanja završava. Od ovog trenutka (o kojem također nema saglasnosti u narativima) sjećanja i narativi, o gotovo svakom dijelu života od 1993. godine, dijele se na hrvatski i bošnjački (muslimanski).

TOČKE SUKOBATA TOČKE ‘ŠUTNJE’ NARATIVA

Kada razgovarate s ljudima koji su proživjeli rat na prostoru Kiseljaka, bilo da je riječ o stanovnicima/ama Kiseljaka, kreatorima politika, vjerskim predstavnicima ili bivšim pripadnicima Armije BiH i HVO-a, dominantni se narativi, hrvatski i bošnjački, u iskazima jako rijetko podudaraju i obično su u potpunosti suprotstavljeni. Jedan od razloga je i to što su za vrijeme rata bili odvojeni jedni od drugih i nisu mogli svjedočiti teškoćama druge strane, a ta se izoliranost i odvojenost zadržala sve do danas. U takvim uvjetima, posebno kada izostaju sustavna historiografska i društvena istraživanja, stvo-

rena su dva sukobljena narativa o prethodnom ratu koja u velikoj mjeri isključuju drugu stranu, pa su i sjećanja na to razdoblje uglavnom ograničena na iskustva jedne strane. U sljedećim poglavljima izdvojile smo i prezentirale nekoliko tema koje svjedoče o sukobljenim narativima ili o točkama ‘šutnje’ narativa.

IZBJEGLICE

U hrvatskom je narativu, kako u službenom tako i u privatnom, posebno živo sjećanje na veliki priljev izbjeglica koje su pristizale u Kiseljak cijelo vrijeme sukoba, još od 1992. godine. U grad su počele dolaziti ‘muslimanske’ izbjeglice ponajviše iz Istočne Bosne, bježeći pred srpskim vojnim snagama. Narativ je emotivan o dolasku hrvatskih izbjeglica iz okolnih gradova (Fojnice, Vareša, Kaknja). No, dok se u hrvatskom narativu na hrvatske izbjeglice gleda kao na svoje (jer “mi smo

isti mentalitet skoro i nije bilo problema”⁸¹), izbjeglice iz Istočne Bosne su percipirane kao oni koji su donijeli nemir i na određeni način poremetili do tada dobre odnose među stanovnicima (“te izbjeglice su jednim dijelom, svjesno ili nesvjesno, donijele dodatani razdor između muslimana i Hrvata ovdje”⁸²). Ovakvo viđenje izbjeglica kao ‘stranaca’ je prisutno i u drugim bh. postkonfliktnim zajednicama, kao što je, na primjer, pokazao Kolind (2007) u studiji o Stocu. Hrvati, odnosno oni koji su ostali za vrijeme sukoba u gradu, veoma se ponose svojim doprinosom u zbrinjavanju izbjeglica, velikom solidarnošću i suosjećanjem koju su Kiseljačani pokazali jer “nekako, mi smo tu bili ko da, samo da pomažemo, ja sam imala takav osje-

81 — Intervju KS_20.

82 — Intervju KS_10.

čaj, takav dojam da je to tako ostavljeno”.⁸³ S druge strane, u bošnjačkom narativu se rijetko govori o dolasku bošnjačkih izbjeglica tijekom 1992. godine, a tema izbjeglištva se spominje samo u opisu poslijeratne situacije kada su se Bošnjaci počeli ponovno vraćati u svoje kuće koje su morali napustiti u toku sukoba 1993. godine.⁸⁴

SUDBINA 'DRUGE' STRANE

U sjećanjima Hrvata, sudbina Bošnjaka ne zauzima bitno mjesto, jer se ona objašnjava logikom razvoja situacije u kojoj su oni jednostavno “otišli”⁸⁵ ili su “izmješteni”⁸⁶ bez mogućnosti izbora. Nestanak Bošnjaka iz Kiseljaka se uglavnom prešućuje, stradanja bošnjačkih civila se ne spominju. Iako se nerijetko ponavlja “i njihovi su ginuli”,⁸⁷ uočljivo je da se smatra da je hrvatska žrtva bila puno veća. No, većini intervjuiranih je poznato da su u obližnjem selu Rotilj bili smješteni kiseljački Bošnjaci i bošnjačke izbjeglice. Štoviše, grupiranje Bošnjaka na jednom mjestu ispitanici hrvatske nacionalnosti uglavnom smatraju pametnim potezom jer su se tako Bošnjaci jedino mogli zaštititi od eventualnog nasilja i osвете pojedinaca, posebno onih kojima je netko stradao.⁸⁸ S druge strane, Bošnjaci spominju stradanja samo bošnjačkih civila, a ne govore o granatiranju Kiseljaka od strane Armije RBiH, kao ni o stradanjima Hrvata. Sjećanja su gotovo u potpunosti ograničena na doživljaje svoje strane, dok se oni drugi potpuno isključuju.

⁸³ — Intervju KS_03.

⁸⁴ — Intervju KS_22.

⁸⁵ — Intervju KS_11.

⁸⁶ — Intervju KS_12.

⁸⁷ — Intervju KS_24.

⁸⁸ — Intervju KS_24; KS_02.

O toj drugoj strani sugovornici u intervjuima nikada ne pričaju samoinicijativno. Daju tek vrlo kratke i šture odgovore kada ih se upita za sudbinu ‘drugih’ u vrijeme i neposredno nakon završetka sukoba. Život unutar samo jedne etničke zajednice, čime se ističe dominantnost kolektivnog identiteta, i dalje ne pruža mogućnost za dijalog i otvaranje osjetljivih pitanja iz tog razdoblja. Ovom tačkom šutnje o sudbini drugog gradi se mit o svojoj nadmoćnosti ili žrtvi, a ignoriraju stradanja druge strane.

ROTILJ

Postojanje logora i pitanje značenja mjesta Rotilj u narativima obje strane tačka je najvećih proturječnosti u sjećanjima stanovnika i kreatora politika sjećanja u Kiseljaku. Do Rotilja se dolazi uskom, strmom cestom koja vodi uzbrdo iz Kiseljaka i on je svojim geografskim položajem prilično izoliran tj. izdvojen od okolnih naseljenih mjesta, pa je lako zamisliti da su u njemu, za vrijeme rata, mogli biti izolirani ljudi. Bošnjački narativ, i kreatori sjećanja i građani, Rotilj naziva logorom i on se nekada opisuje kao ‘logor otvorenog tipa’,⁸⁹ jer ‘logor zatvorenog tipa je prostorija u kojoj si zaključan i nema izlaska, a Rotilj je bilo mjesto u kojem su dotjerivani u kuće sa svih mjesta koji su bili pod kontrolom HVO-a; imali su ograničeno kretanje, nisu imali izlaska nigdje’.⁹⁰ Klasifikaciju logora kao logora ‘otvorenog tipa’ nismo pronašle u pravnoj terminologiji. Prema

⁸⁹ — Intervju KS_23. Vidi i: K. Topalović, “Mješteni Rotilja i Kiseljaka nikada neće zaboraviti najmilije”, *Dnevni avaz*, 19.04.2015., <http://www.avaz.ba/clanak/173907/godisnjice-mjestani-rotilja-i-kiseljaka-nikada-nece-zaboraviti-najmilije?url=clanak/173907/godisnjice-mjestani-rotilja-i-kiseljaka-nikada-nece-zaboraviti-najmilije> (pristupljeno 15.03.2017.)

⁹⁰ — Intervju KS_23.

našim sugovornicima Bošnjacima, u Rotilju je zatvoreno bošnjačko stanovništvo, bili su izloženi maltretiranju i pljačkanju, nisu se mogli slobodno kretati, nisu imali dovoljno humanitarne pomoći, muškarci su vođeni na kopanje rovova, vjerski život se obavljao, ali uz stalne prepade i zastrašivanja.⁹¹ Rotilj se kao mjesto prisilnog i protupravnog zatvaranja bošnjačkog stanovništva spominje i u presudama Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju Dariju Kordiću⁹² i Tihomiru Blaškiću.⁹³

Većina intervjuiranih Hrvata, pak, smatra da su Bošnjaci bili smješteni u Rotilj isključivo radi njihove sigurnosti i zaštite.⁹⁴ Napominju da su u Rotilju Bošnjaci imali dovoljno hrane, imali su telefon, žene i djeca su se mogli slobodno kretati, a postavljanje barikada i oružane straže na ulazu u naselje tumači se kao mudar potez koji je osiguravao sigurnost ljudi koji su tu boravili, a “i njima je na jedan način odgovaralo da budu tako grupisani”.⁹⁵ Takav stav u vezi Rotilja prihvaćen je i kod građana, pripadnika hrvatske zajednice, i kod nosilaca službenog sjećanja. Prisutna je i jedna doza ljutnje među hrvatskim kreatorima službenih politika sjećanja i nekim bivšim pripadnicima HVO-a, jer se smatra da je biti logoraš ‘pravo’ koje je dano isključivo Bošnjacima, dok “Hrvat u BiH se praktično ne dozvoljava nazvati imenom logoraša”.⁹⁶ Rotilj u sjećanjima Bošnjaka, posebno muških sugovornika svih dobnih, društvenih i socijalnih kategorija, zauzima važno mjesto, pa se često spominje odmah na počet-

⁹¹ — Intervju KS_05; KS_14; KS_23.

⁹² — MKSJ, Predmet *Kordić i Čerkez* (IT-95-14/2-A), Presuda, 17. decembar 2004., 263.-264., www.icty.org.

⁹³ — MKSJ, Predmet *Tihomir Blaškić* (IT-95-14-T), Presuda Pretresnog vijeća, 3. mart 2000., 204.; MKSJ, Predmet *Tihomir Blaškić* (IT-95-14-A), Presuda, 29. juli 2004., 235., www.icty.org.

⁹⁴ — Intervju KS_19; KS_24; KS_02.

⁹⁵ — Intervju KS_12.

⁹⁶ — Intervju KS_19.

ku opisa ratnih zbivanja. Očigledno je da se smatra najvećim simbolom žrtve koju su Bošnjaci podnijeli u Kiseljaku. U bošnjačkom narativu se kao mjesta zatvaranja bošnjačkog stanovništva spominju pored Rotilja i zgrada bivše Općine⁹⁷ i kasarna u Kiseljaku⁹⁸ (danas vojarna Mate Lučić Maturica), što je i potvrđeno u presudi MKSJ-a u predmetu *Kordić i Čerkez*.⁹⁹ U hrvatskom se narativu o tome, kao ni o drugim mjestima stradanja Bošnjaka, ne govori.

Pored tačaka o kojima narativi šute ili se sukoobljavaju, Rotilj, jednako kao i zatvaranje bošnjačkih civila, ostaje tačka u kojoj se prepliću šutnja i različita sjećanja.

ODNOS SJEĆANJA I IDENTITETA

Izrazita slojevitost unutar dominantnih narativa manifestira se i kroz poimanje i konstituiranje identiteta koji se pojavljuju u velikom broju intervjua, medijskih sadržaja i svakako opisa današnjeg života u Kiseljaku. Ne radi se isključivo o nacionalnim identitetima (čija se prisutnost i bitnost može iščitati iz dosada izne-senih nalaza), već i o (pod)identitetima koje su ‘stvorili’ upravo sukobi. Sjećanje ovdje donosi ne samo ‘gotove’ identitete, ono ih opisuje te gotovo i ‘opravdava’ nametnutom prošlošću. Kao što to tvrdi povjesničar John R. Gillis, “sjećanja i identiteti nisu fiksni, već reprezentacije ili konstrukcije stvarnosti, subjektivni prije nego objektivni fenomeni. (...) stalno mijenjamo svoja sjećanja kako bismo ih prilagodili našim novim identitetima” (Gillis 2006: 171).

Nužnost identifikacije, razdvajanje ‘nas’

⁹⁷ — Intervju KS_05.

⁹⁸ — Intervju KS_14.

⁹⁹ — MKSJ, Predmet *Kordić i Čerkez* (IT-95-14/2-A), Presuda, 17. decembar 2004., 269., www.icty.org.

od ‘njih’ reflektira se ne samo kroz službeni narativ, već mnogo češće kroz privatna sjećanja, koja se selektivno pojavljuju sama ili pak kao nešto što smo morale pitati. Identiteti (Hrvati, Srbi, muslimani) se negdje ističu odmah na početku intervju, čime se pokazuje njihova bitnost za sagovornika/cu i ono što će biti u nastavku rečeno, dok se negdje pojavljuju onda kada se osjeti potreba za pozicioniranjem sebe u ratu (*zašto su bili protjerani? zašto su bili zatvoreni? zašto su se branili?*). Niti jedan intervju ipak nije bio bez odrednica ‘nas’ i/protiv ‘njih’.

Izraz ‘muslimani’ (ne Bošnjaci¹⁰⁰) kojim se označava jedna (vjerski) određena grupa građana prisutan je u velikoj većini urađenih intervju, jednako kod Hrvata, Srba, Bošnjaka i onih koji se nisu izričito izjasnili, čime se vjerski identitet dovodi u istu ravan s nacionalnim identitetom¹⁰¹ (npr. Hrvati i Srbi). S druge strane, Srbe u Kiseljaku se doživljava kao dio hrvatske ‘grupe’. Ta identifikacija nastaje u ratu (prema našim sagovornicima/ama), u onom trenutku kad se osvijestila spoznaja da neće doći do sukoba između Hrvata i Srba (kako je to bilo očekivano zbog situacije u drugim dijelovima BiH). Srbi zapravo čine veoma mali broj stanovnika/ca Kiseljaka, i na pitanje kako je došlo do toga da dijele poziciju Hrvata u Kiseljaku, odgovori pripadnika hrvatske zajednice su zapravo

djelomično sadržavali i sadašnji odnos prema nazivu ‘musliman’ (umjesto Bošnjak): “Srbi su ovdje živjeli ko kap vode na dlanu.. nije bilo tenzija, ko je otišao-otišao, ko je ostao, bilo je uredu. Ovi koji su ovdje ostali znali su kazat: krst je krst. Tko je ostao išao je u HVO”,¹⁰² “jednostavno, po mnogo čemu su mi bliži, mi smo jedna strana, a oni druga strana i to je nekako tako”,¹⁰³ “oni (Srbi, op.a.) nisu protjerivani kao naši... oni su bili uključeni u taj život sa njima”.¹⁰⁴

Ratna dešavanja su puno toga odnijela, uzela stanovnicima/ama Kiseljaka, ali su im donijela gotovo nove identitete (za koje se tvrdi da ranije nisu bili bitni¹⁰⁵). Tako se svjesnost o etničkoj ili vjerskoj pripadnosti iz sfere privatne i nebitne prema vani premješta u presudno važnu odrednicu identiteta u ovoj zajednici – te nove budućnosti koje se projiciraju iz sjećanja (tj. prošlosti). Nekada su bili komšije, sada su samo muslimani i Hrvati; nekada je llandan značio ringišpil za svu djecu, a sada je to slavlje samo za jednu stranu; nekada su obilježja Kiseljaka bili kiseljački izvori vode i pogačice, a sada se pominju krstovi i turske zastave. Kao što navodi politolog Dejan Jović, “svaka veća promjena političkog sistema direktno utiče na političke i osobne identitete. Sa urušavanjem režima (ili čak) države, svaki pojedinac se mora propitivati iznova: ko sam ja sada, poslije promjene? Neke ranije moguće opcije nisu više moguće kao rezultat društvenih i političkih nemira” (Jović 2004: 104). John R. Gillis također primjećuje da su “identiteti i pamćenja vrlo selektivni, inskriptivni više nego deskriptivni, u službi određenih interesa i ideoloških pozicija. (...) oni održavaju na

100 — Izraz ‘Bošnjaci’ uveden je u upotrebu 1993. godine. Do tada se koristio najčešće izraz Muslimani, kao zbirni naziv za pripadnike islamske vjeroispovijesti u BiH, ali i sve druge čije je porijeklo pretpostavljalo ovu pripadnost. Ovdje se muslimanima ne nastavlja nazivati određenu grupu ljudi misleći pritom na Bošnjake, već se implicira upravo vjerski identitet.

101 — Đorđe Vuković sagledava uticaje aktualnih političkih previranja i ustavnih određenja u BiH, uočavajući da “etnonacionalni i vjerski simboli imaju dominantnu, pa i isključivu ulogu u kolektivnim identifikacijama”, zbog čega ovakva ispreplitanja vjerskog i nacionalnog identiteta zapravo sugeriraju ono što u datom okruženju jeste “bitno” određujuće (Vuković 2015: 73).

102 — Intervju KS_20.

103 — Intervju KS_12.

104 — Intervju KS_23.

105 — Vrlo često se u intervjuima moglo čuti da prije rata “nije bilo bitno ko je ko”, što je dio opšteg diskursa u BiH kada se govori o prijeratnom periodu.

životu određene subjektivne položaje, društvene granice i, naravno, moć” (Gillis 2006: 172).

Kao što su pokazala još neka istraživanja o poslijeratnim podijeljenim zajednicama u BiH, rat je duboko promijenio kulturalne identitete na svim razinama društvenog života (Kolind 2007: 124). Etno-religijski identitet je postao primarni način identifikacije i u privatnoj i u javnoj sferi (Ibid.). Međutim, druge vrste društvenih identifikacija još uvijek postoje i u nekim su situacijama važnije od nacionalnih identiteta. U Kiseljaku, između granica postavljenih identifikacijom Bošnjaka, Hrvata i Srba, egzistiraju i podidentiteti, odnosno identiteti koji osim onog dominantno bitnog ovdje nose zasebne specifičnosti. Među njima se izdvajaju ‘izbjeglice’, odnosno ‘prognanici’, koje su u Kiseljak došle iz drugih mjesta u BiH za vrijeme rata i tu ostale. One grade svoje mjesto unutar narativa, jer samo iskustvo prognanstva, dolaska u nepoznatu sredinu u kojoj se sukob tek osjeti u zraku, gubitak uže porodice te useljavanje u tuđe kuće jeste dio sjećanja duboko utisnut u njihov narativ o ratu.

Hrvatski sagovornici/e sa kojima smo razgovarali su, iz različitih razloga, odlučili ostati u Kiseljaku. Iako se osjećaju sigurno što žive u općini u kojoj Hrvati čine većinsko stanovništvo, za razliku od općina iz kojih su izbjegli tokom rata, ipak i dalje osjećaju nepripadnost zajednici, jer su ostali ‘izbjeglice’ i poslije rata. Kako opisuje udovica hrvatskog branitelja u ratu izbjegla u Kiseljak: “prije 15 godina mi smo došli, bukvalno došli. Ustvari, ja i ne osjećam da sam ovdje domaća ... šta god da se desi reći će, to je ona, znate, to su one izbjeglice, nikad nismo građani Kiseljaka (...) gdje god se pojavite, vi ste izbjeglica”.¹⁰⁶ Svoj izbjeglički put i

život poslije rata u Kiseljaku opisuje sada sredovječna žena: “nisu baš onako objeručke prihvatili izbjeglice... nitko im se ne veseli... ja se uvijek zezam, ja sam dušom, a nisam tu domaća”.¹⁰⁷ Uhvaćeni u procjepu prijeratnog i ratnog, njihovi životi sada jesu u Kiseljaku, no ipak se danas može osjetiti gotovo opravdavajuća utjeha: “mi nismo došli ovdje zato što smo mi voljeli doći”.¹⁰⁸ Osjećaj (ne) pripadnosti današnjoj kiseljačkoj zajednici Bošnjaka/inja povratnika/ca u Kiseljak je dio i bošnjačkog narativa, kako službenog tako i privatnog, jer je prognanstvo možda i najviše obilježilo sve Bošnjake/inje koji su rat dočekali u Kiseljaku i okolnim mjestima.

SAČUVAJ I PAMTI?

O tome čega se sjećaju stanovnici/e Kiseljaka, kako pamte protekle sukobe, i kako ih ta sjećanja i sukobi određuju u poslijeratnom životu u Kiseljaku, postoje dva vrlo jasno odvojena, općeprihvaćena, službena narativa koji se reflektiraju i u privatnim sjećanjima. Dok jedan narativ govori o Domovinskom ratu, drugi ga naziva odbrambenim. Jedni pominju raseljavanje, drugi protjerivanje. Oba pominju povratak, ali sa drugačijim konotacijama.

“Šta ne smijemo zaboraviti?” često se spominje kao pitanje svojstveno grupama, upravo tamo gdje je centralno i identitetski određujuće. Jan Assmann i Pierre Nora smatraju da možemo govoriti o “zajednicama pamćenja” – “sačuvaj i pamti” (Assmann 2005: 36). Upravo se kiseljački narativi, u svojim različitostima, dodiruju u onome što definiraju kao bitno, tematizirajući i pamteći

107 — Intervju KS_08.

108 — Intervju KS_01.

veliki broj istih događaja.¹⁰⁹

Specifičnost isprepletenosti službenog narativa i privatnih narativa unutar svake pojedinačne etničke zajednice prisutna je u svim temama o sjećanju na rat u Kiseljaku. Tamo gdje postoji tišina jedne od strana koje pripovijedaju sjećanja, identično postoji i u službenom i u privatnom narativu. Upravo fragmentiranost službenih narativa možda i održava mogućim dva paralelna narativa. Tommaso Diegoli u svom radu *Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini* tretira sjećanja kao “dio našeg identiteta” (Diegoli 2007: 23) dovodeći ih u vezu s etnički složenim društvima koja zahtijevaju odvojenu argumentaciju u vezi s pamćenjem kao sredstvom identiteta, usaglašavanje etniciteta i recipročno priznavanje razlika između (različitih) grupa. Kiseljak je možda tek na početku ovog procesa: identifikacijski su sjećanja ovdje bitna, no ona ostaju zatvorena u tim istim identitetima, što kroz nedodirljivosti između njih, što zbog zaborava kojem se Kiseljačani (djelomično) nadaju.

109 — U oba narativa se spominje napad/odbrana; izbjeglice, raseljavanje Bošnjaka, Rotilj – ali u drugačijem sjećanju.

PODNOŠLJIVA LAKOĆA POSTOJANJA

Izmiješani osjećaji nostalgično-sti, proživljenog straha i utvrđivanje poslijeratnih pozicija održavaju živim današnje narative u Kiseljaku. Oni koji su proživjeli rat smatraju da trebaju prenijeti svoja sjećanja, govoriti o njima i ne dozvoliti da se zaborave, implicirajući da sjećanja imaju zadatak opomene (ne samo da se ne zaboravi šta se desilo već i kao upozorenje da treba, od koga i zašto, biti na oprezu). Prisutna je, negdje između potrebe za sjećanjem i potrebe za boljim životom, i želja za zaboravom.

Kroz različite segmente kiseljačkog života uočljivo je "sve dublje uranjanje u prošlost, održavanje prošlosti u životu i stvaranje vizije budućnosti prema kriterijima retorizije iz prošlosti" (Kuljić 2006: 290): kroz podijeljenost ljudi, politiku, škole, medije, oznake Općine, komemoracije, mjerenja tuđeg zločina i marginaliziranje vlastitog, zaborav i obavezu pamćenja. Koliko oni isprepleteni narativi, one tačke zajedničkog i podijeljenog sjećanja, ono o čemu jedni šute, a drugi govore, oblikuje današnji život? Gdje to sjećanje 'opominje', gdje 'žali', gdje 'ostaje'?

"DO PODNE ILIJA, POPODNE ALIJA"¹¹⁰

Jedna od najčešće izrečenih rečenica u intervjuima koje smo vodile je bila da 'ne žive skupa, već jedni pored drugih'. Tipična za mnoge bh. zajednice, ona odražava sličnosti u kojima se životi nastavljaju.

Općina i grad su doslovce podijeljeni na dijelove u kojima žive Bošnjaci i one u kojima žive Hrvati. U svakom dijelu se čuju razlozi zašto je tako ("oni u svom, mi u svom"¹¹¹). Podjele koje postoje u sjećanjima Kiseljača-

na su ucrtane i u javnom prostoru kroz nazive ulica. Odlukom o nazivu ulica Općinsko vijeće Kiseljak je pokrenulo nova nezadovoljstva kod bošnjačkog stanovništva. Odbijanje da se prihvati naziv 'Bosanska' za jednu ulicu u Kiseljaku (navodeći kao razlog da je bosansko isto što i bošnjačko¹¹²) posebno je uznemirilo Bošnjake. Od 51 prijedloga naziva za ulice, Odlukom¹¹³ ih većina (44) nosi nazive vezane za hrvatske toponime, povijest i kulturu.¹¹⁴

Dan Općine Kiseljak obilježava se 20. 7., odnosno na Ilindan, dan katoličkog sveca, Sv. Ilije. Prije rata, ovaj dan su obilježavali svi građani/ke Kiseljaka – danas samo Hrvati. Bošnjaci osporavaju ispravnost odluke da se Dan Općine obilježava na dan koji vjerski slave samo Hrvati, čime se favorizira samo jedan dio stanovništva. Dan Općine je tako simbolički prerastao u dan kada se obilježava 'hrvatska općina' Kiseljak, što smeta bošnjačkom stanovništvu.¹¹⁵ Premijer Federacije Bosne i Hercegovine podnio je zahtjev Ustavnom sudu Federacije da utvrdi ustavnost Statuta Općine Kiseljak. Osporavani su zastava, grb i Dan Općine, kao i da sam Statut nije donesen u propisanoj proceduri.¹¹⁶ Prema podnosiocu zahtjeva, "radi se

¹¹² — "Koga iritira bosanska ulica?", *Oslobodjenje*, 17.11.2011. godine.

¹¹³ — Odluka o određivanju naziva ulica i parkova na području grada Kiseljaka, Broj 01/1-14-2460/11 od 15.11.2011. godine, objavljena u *Službenom glasniku Općine Kiseljak*.

¹¹⁴ — Kao što su ulice Dalmatinska, Žrtava Domovinskog rata, Kardinala Stepinca, Bana Josipa Jelačića.

¹¹⁵ — Pored toga što ga ne doživljavaju svojim, istaknuto je u intervjuima da se Bošnjaci ne osjećaju niti sigurno na taj dan zbog pojedinačnih provokacija te radije ostaju kod kuće.

¹¹⁶ — "U zahtjevu podnosioca se navodi da Statut nije donesen shodno proceduri propisanoj odredbama čl. 72-93. Poslovnika o radu Općinskog vijeća Kiseljak, na način da je Prijedlog Statuta dostavljen vijećnicima dan prije održavanja sjednice, sa naznakom da se radi o dopuni dnevnog reda. Predloženi Statut nisu razmatrala radna tijela donosioca Statuta, niti je

¹¹⁰ — Intervju KS_20.

¹¹¹ — Intervju KS_04.

o nametanju drugim nacijama jednostranih elemenata simboličkog identificiranja, tako da simboli jedne nacije postaju obaveza za sve pripadnike drugih nacija”.¹¹⁷ Ustavni sud FBiH u svojoj odluci¹¹⁸ navodi da na grbu i zastavi jesu zastupljeni simboli Bošnjaka i Hrvata, ali ne i Srba. Sud je također presudio da je Dan Općine ustavan. Naime, datum 20. 7. određen je kao Dan Općine Kiseljak jer se na taj dan 1244. godine prvi put u historiji spominju dijelovi današnje općine Kiseljak, te se ne temelji na Ilindanu kao vjerskom prazniku.¹¹⁹ “Ja se sjećam prije rata, ma kakva misa. Ljudi su govorili: do podne Ilija, a popodne Alija. Mislim da taj dan nije sretno izabran i mislim da Bošnjacima smeta to što je to nama Sv. Ilija. Da sam ja musliman, i ja bi tražio. Ne treba u općini biti križ, ne treba”,¹²⁰ negoduje jedan od naših sagovornika. U Kiseljaku nema istaknute zastave Bosne i Hercegovine. Dan državnosti obilježavaju obično Bošnjaci u krugu Medžlisa, te bošnjački orijentisane političke stranke u Kiseljaku. Pri likom isticanja zastave BiH zabilježeni su u nekoliko navrata incidenti (zapaljene zastave BiH, napadi na povratnike).¹²¹ U Kiseljaku

dostavljen vijećnicima na javnu raspravu, te je usvojen na sjednici održanoj 17.07.2009. godine od strane vijećnika hrvatske nacionalnosti i jednog vijećnika srpske nacionalnosti, tj. bez prisustva vijećnika bošnjačke nacionalnosti.”, Presuda Ustavnog suda FBiH o zahtjevu premijera Federacije Bosne i Hercegovine za utvrđivanje ustavnosti Statuta Općine Kiseljak, broj U-21/10 od 22. 02.2011. godine. Ustavni sud Federacije Bosne i Hercegovine, http://www.ustavnisudfbih.ba/bs/open_page_nw.php?l=bs&pid=195 (pristupljeno 15.03.2017.)

117 — Presuda Ustavnog suda Federacije Bosne i Hercegovine o zahtjevu premijera Federacije Bosne i Hercegovine za utvrđivanje ustavnosti Statuta Općine Kiseljak, U-21/10, Sarajevo, 22.02.2011., Ustavni sud Federacije Bosne i Hercegovine, http://www.ustavnisudfbih.ba/bs/open_page_nw.php?l=bs&pid=195 (pristupljeno 15.03.2017.)

118 — Ibid.

119 — “Zastava i grb Kiseljaka neustavni”, *Oslobođenje*, 16.03.2011., str. 9.

120 — Intervju KS_20.

121 — “Zapaljena zastava BiH i objekat

je vidljivo ono što Carl-Urlik Schierup primjećuje u radu *Nacionalističko buđenje i njegove globalne nepredvidljive posledice*, da je “novi nacionalizam” postao decentralizovan te kao takav, za razliku od ranijih centralističkih i ujedinjujućih nacionalizama, zapravo dovodi do rasparčavanja (Schierup 2004: 114–115).

“NISMO MI NEVINI, ALI NISMO NI GORI OD NJIH”¹²²

Od završetka rata pokrenuto je nekoliko postupaka za ratne zločine počinjene u Lašvanskoj dolini pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju. Krivim za zločine počinjene nad bošnjačkim stanovništvom u Općini Kiseljak proglašeni su Dario Kordić, Tihomir Blaškić, Ivica Rajić. Ove presude, te druga hapšenja bivših pripadnika HVO-a iz Kiseljaka, u pojedinim su medijima proglašena “zastrašivanjem Hrvata”.¹²³ Presude MKSJ-a i uopšte procesuiranja zločina nad bošnjačkim stanovništvom nailaze na kritike u hrvatskoj zajednici, gdje se navodi da se ne dešavaju procesuiranja pripadnika Armije BiH za zločine počinjene nad hrvatskim stanovništvom. Pored toga, pripadnici hrvatske zajednice ističu da “muslimanska strana nema priznat niti jedan logor”.¹²⁴ Razočaranost što pravosuđe procesuiralo isključivo pripadnike HVO-a dodatno je pojačana i time što oni smatraju da za ubojstva hrvatskih vojnika i

Patriotske lige gdje je zastava bila istaknuta”, *Hrvatski medijski servis*, 13.06.2014. godine, <http://hms.ba/kiseljak-zapaljene-zastave-bih-i-objekat-patriotske-lige/> (pristupljeno 25.01.2017.)

122 — Intervju KS_20.

123 — “Na sceni je zastrašivanje Hrvata iz Kiseljaka”, *Večernji list*, 04.02.2014. dostupno na <http://www.vecernji.ba/na-sceni-je-zastrasivanje-hrvata-iz-kiseljaka-919025> (pristupljeno 15.01.2017.)

124 — Intervju KS_10.

civila do sada nitko nije odgovarao,¹²⁵ iako, kako tvrde, “mi smo se branili od njih, mi smo imali više žrtava”.¹²⁶ Izuzetna zastupljenost informacija u medijima o procesima vođenim pred MKSJ-om (što se posebno moglo uočiti kroz medijsku arhivu) vraćala je suprotstavljene narative u središte kiseljačkih života. Osjećajući se nejednako okrivljenim za ono što se dešavalo u Kiseljaku (a što se ponovo vraća na sukob narativa o tome ko je napao, a ko se branio, ko je otišao, a ko je protjeran, zašto Rotilj jeste logor odnosno zašto nije – čime se formira začarani krug), čini se da procesuiranje ratnih zločina ne donosi potrebnu satisfakciju ni bošnjačkoj zajednici ni drugim žrtvama, a niti pomak u izgradnji mira i poticanju pomirenja. Sociolog Todor Kuljić spominje upravo upoređivanje zločina navodeći da “slabost i ograničenost etnocentrične kulture sećanja možda najjasnije izbija na videlo kada se pređe na teren poređenja nacionalnih zločina... banalnost je u podtekstu ove retorike: ni drugi nisu bili anđeli” (Kuljić 2006: 326). I ovdje se očekuje svojevrsni reciprocitet u podjeli krivice, “tu niko ne može reći da je čist”.¹²⁷ No, pitanje je da li bi ‘podjela krivice’ istinski doprinijela prevladavanju prošlosti¹²⁸ ili bi samo učvrstila postojeće podjele.

125 — Mnogi članovi hrvatske zajednice, a posebno nositelji službene politike sjećanja, situaciju s kojom se nose Hrvati u Kiseljaku povezuju s trenutnom pozicijom Hrvata na razini države koji se osjećaju ugroženima kao najmalobrojnija konstitutivna etnička grupa, koja kao takva ne može ostvariti svoja jezična, politička, kulturna prava.

126 — Intervju KS_18.

127 — Intervju KS_01.

128 — “Prevladavanje prošlosti nije proces koji treba da vodi izmirenju sa zločinima i oprost, već proces učenja kako da se živi sa sećanjem da su zločini deo i naše istorije i našeg grupnog identiteta i da zapravo ništa ne može da nas izmiri sa tim delima.” (Kuljić 2006: 280)

“TO JE ISTO KAD ŽICU POKIDATE, ONA SE NAPRAVI, ALI UVIJEK ONAJ ČVOR OSTANE”¹²⁹

U gradu Kiseljaku postoje dvije osnovne škole jedna pored druge. Dvije zgrade u istom dvorištu, sa odvojenim igralištima. Jedna osnovna škola radi prema bosanskom planu i programu, i pohađaju je djeca bošnjačke nacionalnosti. Druga osnovna škola je škola sa hrvatskim programom, a pohađaju je djeca hrvatske i srpske nacionalnosti. Prema našim sugovornicima, niko ne očekuje ‘spajanje’/ ‘ujedinjenje’ škola. Kiseljačani/ke ne smatraju dobrim to što se djeca odvajaju (i to po vrlo striktnom nacionalnom/vjerskom kriteriju). Zaposleni muškarac, zaposlena žena, različite nacionalne pripadnosti isto razmišljaju da “to je odgajanje mog unučeta za budući sukob”,¹³⁰ “segregacija”¹³¹ i većinom tumače kao djelo politike, no ne vide prihvatljivo rješenje. Kreatori službenih politika sjećanja obje strane tvrde da je to državni program i da ne mogu oni to rješavati.¹³² Tako slučaj sa dvije osnovne škole postaje dijelom ‘višeg’ nacionalnog diskursa.

Koliko god to odgovaralo kolektivnom sjećanju ili službenom narativu, pojedinci/ke izražavaju sklonost, ne deklarativnu već iskrenu, ka uspostavljanju ‘normalnijih’ odnosa (sugerisući negativnost postojeće podjele). Njihova očekivanja se vežu za mlade, jer računaju, s jedne strane, da oni “nisu opterećeni time”,¹³³ a s druge strane da “možda ove mlade generacije to mogu zaboraviti”.¹³⁴ Zanimljiv je ovdje odnos prema

129 — Intervju KS_03.

130 — Intervju KS_24.

131 — Intervju KS_12, Intervju KS_24.

132 — Intervju KS_07, Intervju KS_19.

133 — Intervju KS_08.

134 — Intervju KS_07.

prošlosti: prevazilaženje prošlosti se zapravo očekuje onda kada se stvori šansa za njen zaborav.

U intervjuima se često naglašava da je “bitno da djeca znaju”,¹³⁵ “koliko mladi znaju, znaju od svojih roditelja”.¹³⁶ Kreatori dominantnih službenih narativa ističu upravo ovaj segment: ne zaboraviti. Možda je ovdje najvidljivija razlika između službenih i privatnih narativa: dok službeni propagiraju ‘ne zaboraviti’, privatni se stidljivo, gotovo šapatom obraćaju ‘zaboravu’ (otvarajući time posve novu temu mogućnosti zaborava uslijed institucionaliziranih podjela u zajednici). Dok se prošlost ‘čuva’ ili ‘zaboravlja’, kultura sjećanja ostaje podijeljena kako kroz sjećanja tako i kroz njihovo prisustvo danas. ‘Čvor’, dvadeset godina nakon rata, izgleda i dalje ostaje u Kiseljaku.

“NIJE PRERANO, NEGO JE PREKASNO”¹³⁷

“Graditi povjerenje na lažima, ne ide to tako i sve dok tako bude ništa od toga”,¹³⁸ tvrdi umirovljeni Kiseljačanin, član udruge proistekle iz rata. Tvrdi i nepopustljivi narativi ‘uvukli’ su se u gotovo svaki segment života u Kiseljaku, čineći tabore ‘mi’ i ‘oni’, gradeći identitete ne samo iz vlastitog sjećanja već i u određenju prema suprotstavljenom narativu. ‘Laž’ je sve ono što dolazi od drugog (jer ne postoje ista sjećanja na rat, tek se svi s nostalgijom sjećaju prijeratnog vremena). Čini se, zapravo, da se u Kiseljaku našao modus za paralelno vođenje života dvije nacionalne grupe gdje niti jedna nije zadovoljna. Ali nema sukoba. Niti onog “savršenog

života”¹³⁹ kojeg se sjećaju neki naši sagovornici o zaposlenosti, bezbrižnosti, nepostojanju podjela od prije rata. Sve neproblematično funkcionise dok svako podupire ‘svoj’ zvanični narativ i ne odstupa kako od njega, tako ni od bilo kakvih intervencija u onaj drugi. Još uvijek se podjela percipira kao nešto što je došlo ‘izvana’. Ako je i došlo izvana, održava se iznutra – podijeljenim školama, podijeljenim dijelovima grada, nazivima ulica, grbovima, nacionalističkim diskursima. Gotovo je apstraktna današnja ‘lakoća postojanja’ u Kiseljaku, gdje paralelno žive dva suprotstavljena narativa, svaki za sebe.

Nalazi istraživanja u ovoj studiji ukazuju na to da je za sjećanje ljudi na rat, od društvenog sjećanja ipak važnije osobno iskustvo onih koji su rat preživjeli, ali i na to da njihovo današnje sjećanje u velikoj mjeri ovisi o njihovim trenutnim životnim uvjetima i time je oblikovano. Kao što su pokazala još neka antropološka istraživanja o osobnim sjećanjima ljudi na rat i nasilne događaje (Jansen 2002), ‘istina’ o prošlosti je uvjetovana trenutnim životnim okolnostima ispitanika, ali i njihovim vlastitim iskustvima i onime što su sami preživjeli za vrijeme rata. Objašnjavajući prošlost na ovakav (osobni) način, ljudi “primjenjuju minimum kontrole nad svojom vlastitom verzijom prošlosti, a time i nad svojim vlastitim svakodnevnim životima” (Jansen 2002: 90).¹⁴⁰

¹³⁵ — Intervju KS_04.

¹³⁶ — Intervju KS_23.

¹³⁷ — Intervju KS_20.

¹³⁸ — Intervju KS_02.

¹³⁹ — Intervju KS_03.

¹⁴⁰ — Svi prijevodi su prijevodi autorica, osim ako nije drugačije naznačeno.

Tema istraživanja predstavljeno u ovoj studiji su sjećanja na rat koji se od travnja/aprila 1993. do veljače/februara 1994. godine odvijao u zajednici koja je izabrana kao fokus ove studije – Kiseljaku. Predistraživanje je autorskom timu nagovijestilo podijeljenost sredine i različite narative o prošlosti, što je donekle bilo i očekivano s obzirom na kompleksnost sukoba u Bosni i Hercegovini, ali je ujedno predstavljalo i izazov. Ispred nas su se u toku terenskog rada našli srdačnost lokalnog stanovništva te neskrivena znatiželja i spremnost da se doprinese istraživanju – činilo se da je bilo važnije šta ćemo ih to mi pitati nego ono šta će nam oni odgovoriti. Nerijetko su naši sagovornici i sagovornice sa sobom donosili privatne ratne dnevnike, fotografije i bilješke, čvrsto ih držeći kao jedine svjedoke onoga što imaju reći. Trenuci u kojima su odlagali grčevito držane dokumente, prepuštajući nam svoja sjećanja bez straha da li im vjerujemo, bez zebnje da ih moraju ‘dokazati’, zapravo su trenuci u kojima smo došle do suprotstavljenih i podijeljenih sjećanja, narativa i primjera komemorativnih praksi koje doprinose izgradnji kolektivnog sjećanja. U samoj studiji se takva kolektivna sjećanja povezuju i interpretiraju kroz analizu individualnih sjećanja pojedinaca koji žive u ovoj lokalnoj zajednici, a koja su prikupljena u razgovorima vođenim s lokalnim stanovništvom. Tek manje od sat vremena vožnje od glavnog grada države, ova mala lokalna zajednica ne ostavlja dojam da se nalazi tako blizu glavnog grada. Iako je na prvi pogled vidljivo da Kiseljak nema jasno postavljene fizičke crte podjele, dovoljan je samo kraći boravak u zajednici da prisutnost tih podjela izađe na vidjelo. Rat je donio sada već duboko ukorijenjene podjele među stanovništvom, Hrvatima i Bošnjacima, koji i danas čine dvije dominantne etničke grupe. Pretrage medijske arhive, kao i aktuelne medijske politike,

pokazale su nam to isto. Bilo koja tema koja je bila predmet analize u ovoj studiji ima isprekidanu putanju: često je praćenje i povezivanje široko razbacanih dijelova određene cjeline (poput teme o Rotilju kao mjestu zatočeništva bošnjačkog stanovništva ili hrvatskim izbjeglicama u Kiseljaku) zahtijevalo uranjanje u privatne narative, političke poruke, presude Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju, konstatovanje nepostojanja određenih (pretpostavljenih) podataka i tešku razdvojenost privatnog od službenog narativa. Sva kompleksnost fragmentiranosti sjećanja i službenih politika može se ‘pročitati’ zapravo iz izvora koji su najviše korišteni u analizi i nalazima: intervjuima sa stanovnicima i stanovnicama Kiseljaka. Nedostatak izvora i ‘činjeničnih’ referenci o recentnoj historiji Kiseljaka ostavlja više prostora za utemeljenje sjećanja kao izvora informacija, što prijeti da historiju stavi u službu sjećanja (kako opisuje Todor Kuljić ‘pesimizam’ Pierrea Nore, Kuljić 2006: 108).

O tome čega se, vezano za rat, sjećaju stanovnici/e Kiseljaka, te kako ih ta sjećanja određuju u poslijeratnom životu u Kiseljaku, postoje dva vrlo jasno odvojena, službena narativa, vidljiva u javnom prostoru, koja se također reflektiraju i u osobnim sjećanjima Kiseljačana/ki. Šta se pamti u Kiseljaku? Na ovo pitanje službeni i privatni narativi daju djelomično različite odgovore. Možda nije u potpunosti precizno reći da postoje dva suprotstavljena narativa, jer unutar tih dominantnih narativa postoje dalje specifikacije na službene i privatne koji imaju svoje dinamike i odnose. Sam odnos službeni–privatni narativ je kompleksan jer je teško odijeliti ih i posmatrati razdvojeno. Klupko službenih i privatnih, hrvatskih i bošnjačkih narativa je ‘zapatljano’ u gotovo svim segmentima (čega se sjećaju, kako i zašto se sjećaju, gdje se prenose i održavaju ta sjećanja). Narativi

predstavljani u istraživanju bi se mogli opisati kao monolitni, odnosno ne postoje tenzije unutar svakog od dominantnih narativa – te razlike unutar njih su opisane kroz sam rad, ali one nisu izražene u tolikoj mjeri da bi narušavale njihovu monolitnost.

Nalazi istraživanja spomeničke kulture u Kiseljaku prilično vjerno oslikavaju ono što rekonstruirani dominantni bošnjački i hrvatski narativi jasno iskazuju: podijeljenost javnog prostora, mjesta oživljavanja narativa. Zbog toga je možda hrvatski službeni narativ artikuliraniji i vidljiviji od bošnjačkog, koji ostaje u sferi vjerskog/privatnog. Ovo se može direktno vezati i sa današnjom situacijom u političkom životu Kiseljaka (kontinuirani politički uspjeh hrvatskih stranaka), ali i podjelama koje se i dalje institucionaliziraju (podijeljene škole, nazivi ulica).

Ono što je specifično u Kiseljaku jeste podijeljenost koja na neki poseban način – funkcioniše. Kao što pokazuju i druga antropološka istraživanja (Kolind 2007), ljudski životi su u ratu uništeni jer je ugrožena njihova sigurnost, a normalan život, koji se do tada smatrao neupitnim, doveden je u pitanje, zbog čega je bilo potrebno ponovno izgraditi svakodnevni život. Ovaj proces je podrazumijevao rekontekstualiziranje narativa o stradanju i patnji te proizvodnju novih značenja kroz koja je svakodnevica opet postala moguća. Prihvatanje onoga što se desilo zapravo predstavlja pokušaj da se postojeća podijeljenost donekle pokuša prihvatiti kao ‘normalna’, tj. kao nova svakodnevica. Paralelni životi Hrvata (i Srba) i Bošnjaka imaju svoje tokove, rijetko se dodirujući i bez većih incidenata. Prisutnost određene doze prihvatanja svega što se desilo (rata, protjerivanja i stradanja), bez namjere vraćanja na staro (prijeratno) uključuje i nostalgiju za nekadašnjim željama i nadama i osjećajem da se sva ta bolna ratna prošlost nekako

‘prelila’, da je rezultat tuđe politike, politike nekoga ko nije poznavao i osjećao bliskost i poštovanje koje je Kiseljak imao i u kojem nije bilo bitno ko je ko. Možda upravo takav doživljaj onoga zbog čega se sukob desio i omogućuje miran život i izuzetan povratak protjeranih građana/ki Kiseljaka. Assmann navodi da “kolektivno pamćenje stoga operira u oba pravca: i unatrag i unaprijed. Pamćenje ne rekonstruira samo prošlost, ono k tome organizira i iskustvo sadašnjosti i budućnosti. Bilo bi stoga besmisleno principu sjećanja suprotstaviti princip nade: oba se međusobno uvjetuju i jedan se bez drugoga ne mogu zamisliti” (Assmann 2005: 49). Istraživanje je pokazalo da Kiseljačani/ke ipak održavaju živim sjećanja na rat. I to u rasponu od ‘ljubavi’ do ‘rata’, kako stoji u citatu iz naslova. Ne odričući se sjećanja na prijeratnu zajedničku prošlost, pamte neočekivanu promjenu, nasilje, strah i novi društveno-politički poredak. Nije začuđujuće što u nalazima ovog rada imamo i želju za zaboravom: generacije koje nisu doživjele rat smatraju da je možda bolje da ne žive u narativu o njemu. Očekujući da vrijeme donese promjene (zajedno sa zaboravom), naši sagovornici/e su pitanje budućnosti ostavili otvoreno. Između njihovih želja i nada, mi ipak naglašavamo da “samo vrijeme ne liječi ništa – procesi u vremenu liječe rane” (Božičević 2007: 112). Utisak je da će spremnost za potencijalno premoštavanje podjela morati doći ‘odozdo’, ne od kolektivnog pamćenja i ne od politike koja dolazi izvana. Osjećaj nužne zavisnosti od veće cjeline (Hrvatske) ili pretpostavljenog centra (Sarajeva) podržava nacionalne narative kao utjehu i vjeru u kolektivne identitete (Assmann 2005: 62) u situaciji sveprisutne podijeljenosti kiseljačke zajednice.

— Anderson, B. 2006. *Imagined Communities*. London: Verso.

— Andreas, P. 2008. *Blue Helmets and Black Markets. The Business of Survival in the Siege of Sarajevo*, Ithaca and London: Cornell University Press.

— A.P. “Obilježena 21. godišnjica od početka agresije Armije BiH na Kiseljak”, *Artinfo.ba*, <http://www.artinfo.ba/index.php/vijesti/bih/838-obiljezena-21-godisnjica-od-pocetka-agresije-armije-bih-na-kiseljak>, pristupljeno 10.01.2016.

— Assmann, J. 2005. *Kulturno pamćenje Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme.

— Božićević, G. 2007. Ide li suočavanje sa prošlošću sporo i teško u našim krajevima? U: *20 poticaja za buđenje i promenu o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije*, ur. Rill H., Šmidling T. i Bitoljanu A. Beograd-Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju. 104-122.

— Connerton, P. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: AntiBarbarus.

— Cvitković, I. 2006. *Hrvatski identitet u Bosni i Hercegovini Hrvati između nacionalnog i građanskog*. Zagreb-Sarajevo: Synopsis.

— Diegoli T. 2007. *Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina.

— Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Popis stanovništava, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina, Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991. godine*, Sarajevo, 1993. godine, Statistički bilten broj 234.

— Gillis J.R. 2006. Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa. U *Kultura pamćenja i historija*, urs Brkljačić M. i Prlenda S. Zagreb: Golden Marketing - Tehnička knjiga.

— H. Ču. “Na ploči će biti ispisano 211 imena poginulih boraca”, *Dnevni avaz*, 22. oktobar/listopad 2007.

— I.M. “Kiseljak za Vukovar”, *Artinfo.ba*, 18. studenoga 2015., [http://www.artinfo.ba/index](http://www.artinfo.ba/index.php/vijesti/lokalne/4612-foto-kiseljak-za-vukovar)

[php/vijesti/lokalne/4612-foto-kiseljak-za-vukovar](http://www.artinfo.ba/index.php/vijesti/lokalne/4612-foto-kiseljak-za-vukovar), pristupljeno 05.03.2016.

— I.M. “Večer sjećanja u utorak u Kiseljaku”, *Artinfo.ba*, 16.11.2015.

— *Inicijativa za ravnopravnost konstitutivnih naroda i svih građana, s posebnim akcentom na položaj Bošnjaka na području općine Kiseljak*, dostupno na <http://www.bug.ba/incijativa-za-ravnopravnost-konstitutivnih-naroda-i-svih-gradana-s-posebnim-akcentom-na-polozaj-bosnjaka-na-podrucju-opcine-kiseljak.html> (pristupljeno 13.01.2016.)

— Jansen, S. 2002. The Violence of Memories: Local Narratives of the Past after Ethnic Cleansing in Croatia. *Rethinking History* 6(1): 77–94.

— J.M. “Kako Krišto kaže”, *Oslobođenje*, 08.02.2011.

— J.M. “Koga iritira bosanska ulica? ”, *Oslobođenje*, 17.11.2011.

— Jović, D. 2004. ‘Official Memories’ in Post-authoritarianism: An Analytical Framework. *Journal of Southern Europe and the Balkans* 6(2): 97-108.

— Kamenica E. “Gdje je 39 Bošnjaka?”, *Oslobođenje*, 13.06.2005.

— Kuljić T. 2006. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa

— Kolind, T. 2007. In Search of ‘Decent People’: Resistance to Ethnification of Every Day Life among the Muslims of Stolac, In *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-war Society*, ur. Xavier Bougarel, Elissa Helms i Ger Duijzings, Aldershot: Ashgate

— “Lokalni izbori 2012. - utvrđeni rezultati”, *Izbori.ba*, https://www.izbori.ba/Rezultati/RezultatiFinalni/files/Glavni_report_trka_9_opstina_115.html (pristupljeno 20.3.2016.).

— “Mapiranje logora i zatočeničkih objekata 1992-1995 u Bosni i Hercegovini”, *Tranzicijska-pravda.org*, <http://www.tranzicijska-pravda.org/profil-logora-i-zatocenickih-objekata>, pristupljeno 15.01.2016.

— Milanović J. “Neće Bošnjaci seliti na Ilindan”, *Oslobođenje*, 27.01.2011.

— Milanović J. “Nezakoniti akti Vijeća Kiseljaka”, *Oslobođenje*, 26.01.2011.

— Milović T. “Sarajevski standard: nama sve - vama ništa”, *Artinfo.ba*, 8. prosinca 2015., <http://www.artinfo.ba/index.php/politika-arhiva/4820-sarajevski-standard-nama-sve-vama-nista>, pristupljeno 27.2.2016.

— MKSJ, Predmet *Ivica Rajić* (IT-95-12-S), Presuda, 08. maj 2006., www.icty.org.

— MKSJ, Predmet *Kordić i Čerkez* (IT-95-14/2-T),

Prvostepena presuda, 26. februar 2001., www.icty.org.

— MKSJ, Predmet *Kordić i Čerkez* (IT-95-14/2-A), Presuda žalbenog vijeća, 17. decembar 2004., www.icty.org.

— MKSJ, Predmet *Tihomir Blaškić* (IT-95-14-T), Presuda pretresnog vijeća, 3. mart 2000., www.icty.org.

— MKSJ, Predmet *Tihomir Blaškić* (IT-95-14-A), Presuda žalbenog vijeća, 29. juli 2004., www.icty.org.

— Moll, N. 2013. Fragmented memories in a fragmented country: memory competition and political identity-building in today’s Bosnia and Herzegovina. *Nationalities Papers: The Journal on Nationalism and Ethnicity* 41(6): 910-935.

— Nora P. 1998. Between Memory and History: *Les Lieux de Memoire. Representations* 26: 7-24.

— *Odluka o određivanju naziva ulica i parkova na području grada Kiseljaka*, broj 01/1-14-2460/11 od 15.11.2011., Službeni glasnik Općine Kiseljak

— Olick J.K. 1999. Collective Memory: The Two Culture. *Sociological Theory* 17(3).

— “Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u Bosni i Hercegovini u 2013. godini – Rezultati popisa”, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, juni 2016. godine, <http://www.popis2013.ba/popis2013/doc/Popis2013prvoIzdanje.pdf> (pristupljeno 30.06.2016.)

— Popović A. “Hrvati trebaju nametnuti pitanje reorganiziranja BiH i ubrzati njen put u EU”, *Večernji list*, 26.07.2015., <http://www.vecernji.ba/hrvati-trebaju-nametnuti-pitanje-reorganiziranja-bih-i-ubrzati-njen-put-u-eu-1016466> (pristupljeno 26.01.2016.)

— Popović A. “Kome gravitiraju Kreševo i Kiseljak”, *Večernji list*, 09.12.2012., <http://www.vecernji.ba/kome-gravitiraju-kresevo-i-kiseljak-484883> (pristupljeno 26.01.2016.)

— Popović A. “Na sceni je zastrašivanje Hrvata iz Kiseljaka”, *Večernji list*, 04.02.2014. <http://www.vecernji.ba/na-sceni-je-zastrasivanje-hrvata-iz-kiseljaka-919025> pristupljeno 15.01.2016.

— *Presuda Ustavnog suda Federacije Bosne i Hercegovine o zahtjevu premijera Federacije Bosne i Hercegovine za utvrđivanje ustavnosti Statuta Općine Kiseljak*, U-21/10, Sarajevo, 22.02.2011. Ustavni sud Federacije Bosne i Hercegovine, http://www.ustavisudfbih.ba/bs/open_page_nw.php?l=bs&pid=195, pristupljeno 15.01.2016.

— Ricoeur P. 2004. *Memory, History, Forgetting*. Chicago: The University of Chicago Press.

— Rowe, Shawn M., James V. Wertsch and Tatyana Y. Kosyavaeva, 2002. Linking Little Narratives to Big Ones:

Narrative and Public Memory in History Museums. *Culture & Psychology* 8(1): 96-112.

— Sa. M. “Prosvjed zbog uhićenja u Kiseljaku”, *Bljesak.info*, 6. veljače 2014., <http://bljesak.info/rubrika/vijesti/clanak/prosvjed-zbog-uhicenja-u-kiseljaku/76186>, pristupljeno 15.01.2016.

— Schierup C.U. 2004. Nacionalističko buđenje i njegove globalne nepredvidljive posljedice. U *Nasilno rasturanje Jugoslavije, uzroci i dinamika, posljedice, Zbornik radova* ur. Hadžić M. Beograd: Centar za civilno-vojne odnose. 103-118.

— Schwartz, B. 1982. The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory. *Social Forces* 61(2): 374-402.

— Shrader, C. 2004. *Muslimansko-hrvatski građanski rat u središnjoj Bosni*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga.

— Topalović K. “Mještani Rotilja i Kiseljaka nikada neće zaboraviti najmilije”, *Avaz.ba*, 19. travnja 2015., <http://www.avaz.ba/clanak/173907/godisnjice-mjestani-rotilja-i-kiseljaka-nikada-nece-zaboraviti-najmilije?url=clanak/173907/godisnjice-mjestani-rotilja-i-kiseljaka-nikada-nece-zaboraviti-najmilije>, pristupljeno 10.01.2016.

— Velikonja M. 2010. *Titostalgija*. Beograd: Biblioteka XX vek.

— Vuković Đ. 2015. Sudbina države u karakteru ljudi. U *Naslijeđe mira Bosna i Hercegovina 20 godina poslije Dejtonskog mirovnog sporazuma* ur. Kapetanović A. i Illerhues J. Sarajevo: Forum Ziviler Friedensdienst.

— “Washington Agreement”, United States Institute of Peace, , https://www.usip.org/sites/default/files/file/resources/collections/peace_agreements/washagree_03011994.pdf (pristupljeno 16.03.2017.).

— Winter, J. 2008. Sites of Memory and the Shadows of War. In: *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*, ur. Astrid Erll and Ansgar Nünning. Berlin and New York: Walter de Gruyter.

— “Zapaljena zastava BiH i objekat Patriotske lige gdje je zastava bila istaknuta”, *Hrvatski medijski servis*, 13.06.2014.godine, <http://hms.ba/kiseljak-zapaljene-zastave-bih-i-objekat-patriotske-lige/> (pristupljeno 25.01.2016.godine)

— “Zastava i grb Kiseljaka neustavni”, *Oslobođenje*, 16.03.2011.

Intervjui (KS_00 je oznaka intervjuja) i drugi neobjavljeni izvori:

— Intervju: KS_01 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 18.08.2015.

— Intervju: KS_02 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 19.08.2015.

— Intervju: KS_03 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 20.10.2015.

— Intervju: KS_04 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 07.11.2015.

— Intervju: KS_05 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 07.11.2015.

— Intervju: KS_06 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 07.11.2015.

— Intervju: KS_07 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 08.11.2015.

— Intervju: KS_08 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 18.11.2015.

— Intervju: KS_09 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 22.11.2015.

— Intervju: KS_10 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 22.11.2015.

— Intervju: KS_11 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 25.11.2015.

— Intervju: KS_12 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 25.11.2015.

— Intervju: KS_13 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 25.11.2015.

— Intervju: KS_14 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 06.12.2015.

— Intervju: KS_15 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 06.12.2015.

— Intervju: KS_16 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 06.12.2015.

— Intervju: KS_17 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 06.12.2015.

— Intervju: KS_18 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 16.12.2015.

— Intervju: KS_19 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 16.12.2015.

— Intervju: KS_20 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 16.12.2015.

— Intervju: KS_21 (2015): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 25.11.2015.

— Intervju: KS_22 (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 09.01.2016.

— Intervju: KS_23 (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 09.01.2016.

— Intervju: KS_24 (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Kiseljak, 28.01.2016.

Kalendar obilježavanja Udruge obitelji poginulih i nestalih hrvatskih branitelja u Domovinskom ratu Općine Kiseljak (u posjedu autorica).

Tamara Banjeglav je završila studij engleskog jezika i književnosti i komparativne književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, ali je studirala još i u Budimpešti, Grazu te (neuspješno) u Ljubljani. Bavi se temama i istraživanjima iz područja kulturalnih studija i kulture sjećanja. Od 2010. godine je aktivna članica platforme *Memory Lab* – Transeuropske platforme razmjene u oblasti historije i sjećanja, koja joj omogućuje da i dalje uči i kritički razmišlja.

Lejla Gačanica je doktorandica pravnih nauka Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru. Trenutno radi kao neovisna pravna savjetnica i istraživačica. Oblasti zanimanja su joj kultura sjećanja, ljudska prava, ustavno pravo. Članica je inicijativa civilnog društva koje rade na polju ženskih ljudskih prava te izgradnji mira.

Nikolina Marjanović je magistrirala povijest i arheologiju na Sveučilištu u Mostaru, trenutno radi kao profesorica povijesti u Srednjoj školi Kreševo. Područja zanimanja su joj lokalna povijesna baština, povijest 20. stoljeća, udžbenička politika.

KULTURA SJEĆANJA I ZABORAVA NA RAT U VELIKOJ KLADUŠI

Istraživački tim

Slobodanka Dekić

Lejla Somun-Krupalija

Selma Zulić Šiljak

Sadržaj

7	Sažetak i ključne riječi
8	Uvod
18	Suprotstavljeni narativi o ratu u Velikoj Kladuši
26	Prakse komemoracije i kulture zaborava u Velikoj Kladuši
32	O tišinama svakodnevnih razgovora
36	Politike budućnosti
40	Bibliografija
42	Bilješke o autoricama

SAŽETAK

Rad problematizira politike i prakse sjećanja na rat u Bosni i Hercegovini kroz prizmu dva specifična (lokalna) dominantna narativa o ratu u Velikoj Kladuši. Kroz narativ Narodne odbrane, narativ Petog korpusa, te jedan pokušaj neopredijeljenog narativa, autorice uočavaju ključna mjesta odstupanja i podudaranja sa zvaničnim narativima o ratu u BiH koje projiciraju predstavnici tri nacionalna kolektiva. Rezultati istraživanja u ovoj lokalnoj zajednici pokazuju značajna odstupanja od zvaničnih narativa o ratu u BiH. Analiza se vodi istraživačkim pitanjima kao što su: kako se u Velikoj Kladuši pamti rat devedesetih, a kako se zaboravlja; o čemu se govori, odnosno šta se prećutkuje; koji su to glavni narativi prisutni u vezi ovog rata, te na koji način su oni (ne)vidljivi u javnom prostoru; da li se i kako se obilježavaju datumi i mjesta sjećanja na rat devedesetih.

KLJUČNE RIJEČI

kultura sjećanja; Velika Kladuša; Narodna odbrana; Peti korpus; rat 1993.–1995.

Na putu za Veliku Kladušu sam se osjećala u nekoj umišljenoj prednosti u odnosu na svoj tim: s jedne strane nisam bila totalna insajderica kao Selma, koja je rođena i odrasla u Kladuši, niti sam bila autsajderica kao Boba, koja u Kladuši nikad nije bila, a nije ni rođena u Bosni i Hercegovini (BiH). Činilo mi se da sam ja zlatna sredina. U Kladuši sam bila, ruku na srce, prije 20 godina, ali sam ipak imala iskustvo nekoliko posjeta, tog ljeta koje sam provela u Unsko-sanskom kantonu. To je bio period kada Kladuščani koji su otišli u Drugo izbjeglištvo – koje ću tek ovim istraživanjem naučiti da se zove tako – još nisu bili došli kućama. U nerijetkim odlascima do Karlovca, viđali smo ih netom iza BiH–Hrvatske granice, uz cestu, u privremenim kampovima koji su za neke bili već dom godinu dana. Tada se još nisu desili prvi izbori iza rata, u Kladuši su vladali predstavnici Stranke demokratske akcije (SDA) i pripadnici Armije Republike Bosne i Hercegovine (Armija BiH). Jedino sam čula nešto o “onim drugima” tj. pripadnicima Autonomne pokrajine Zapadna Bosna (APZB) i Narodne odbrane, od jedne lokalne aktivistkinje koja je pravila mobe od vojnika iz oba tabora, dobijala materijale za rekonstrukciju i tako u okolini Kladuše pomagala da se obnove prve kuće: jedna za pripadnika Armije BiH, druga za pripadnika Narodne odbrane, i tako redom. Iako sam svojim saputnicama punih usta pričala o sjećanjima na Kladušu iz tog perioda, navijala za tu svoju prednost zlatne sredine u kojoj nisam ni previše upoznata, a ni potpuno nova u Kladuši, moram priznati da sam bila čak i malo zabrinuta pred ovim novim susretom sa Kladušom. Iz onoga što sam mogla čitati i čuti, dolazili smo u jednu duboko podijeljenu čaršiju. Znala sam da su na opštinskim izborima pobjeđivali

oni koji su podržavali osnivanje APZB u okviru stranke Demokratska narodna zajednica (DNZ), ali da je i dalje dosta bilo pristaša SDA, koja je već dugo bila i na čelu kantonalnih vlasti. Za vrijeme rata u Velikoj Kladuši APZB je osnovala Narodnu odbranu, dok je za neprijatelja imala Armiju BiH, tj. Peti korpus. Pokušavala sam se sjetiti padina Kladuše, i zamisliti otprilike kako bi izgledala linija podjele, gdje bi bio Stari grad, a koji dio Agrokomerc hala bi bio na kojoj strani. Jer moje iskustvo podijeljenih gradova seže iz Kipra, gdje postoji Sjeverni Kipar i Kipar, koji se ne zove tako, ali za kojeg uvijek kažemo Grčki; kao i iz Jerusalema, gdje se tačno zna od koje ulice počinju arapska sela, ili jevrejska naselja. Tako i u Bosni i Hercegovini, radila sam i živjela sam u duboko podijeljenom Sarajevu, koje ima i svoje Istočno Sarajevo, u Gornjem Vakufu/Uskoplju, Mostaru, dakle svim mjestima u kojima postoje kartografski definisane i fizički dodirljive linije podjele. U Kladuši smo to veče došle kasno u noći, jedino smo imale snage još da se dovučemo do hotelskih soba. Još sam to veče u hotelu pokušavala odgonetnuti na osnovu ukrasa, amblema, slika, dekoracija, “čiji” bi hotel mogao biti. Ali na zidovima su bile samo grafike rahmetli Mehmeda Zaimovića, sarajevskog poznatog slikara, za kojeg nisam znala da je bio više za “one” ili “ove”. Ujutro su nas čekali prvi intervjui, za neke smo već imali adrese, druge smo dogovarale po njihovim instrukcijama: “Ma, dogovorićemo se kad dođete, sam se ti javi kad stigneš...” Prvi intervju je bio u kući nedaleko od hotela. Šetajući se do tamo, nisam primijetila nikakve specifične elemente koje bi razdvajale jednu ulicu od druge. Tražila sam sve one simbole kojima su druga mjesta u BiH javno deklarirala svoju pripadnost ovoj ili onoj nacionalnoj skupini ili ideologiji: zastave, preostali natpisi sa proteklih vjerskih praznika, specifične boje

i oblici koji su odraz stranačkih zastava ili grbova... Međutim, nigdje ih nije bilo. Na prvom intervjuu u Velikoj Kladuši sam saznala da je Kladuša podijeljena nevidljivim zidovima, nekada vidljivim koji izrastu između dvije bašte, ali da ne postoje podjele po kojima je neko selo “njihovo” ili “naše” ili neka četvrt naseljena onima koji su za ovu ili onu opciju. Da bi se zaštitila od ružnih riječi svoga komšije, moja sagovornica kaže: “... taj moj zid, to zid mira zovemo, ja sam ga morala staviti.” Njen zid, između jedne kuće u kojoj je poginuo mladić u uniformi Narodne odbrane i druge kuće u kojoj je vlasnik koji je bio pripadnik Petog korpusa, bila je jedina fizička podjela na koju smo naišle u Velikoj Kladuši. Ostali, koji su bili pripadnici Narodne odbrane ili Petog korpusa, žive i rade jedni pored drugih, idu u iste prodavnice, sjede i piju u istim ašćinicama i kafeima, djeca im idu u iste škole i kafiće i neke podjele u svemu tome zapravo uopšte ni nema. Kada bi putnica namjernica došla u Veliku Kladušu u svom turističkom proputovanju, ona ničim ne bi mogla biti upućena da je zašla u jednu podijeljenu čaršiju koja tako ratno i poslijeratno funkcionise već skoro dvadeset i pet godina. Hijela sam reći “sve dok ne bi počeli pričati”, ali ni to ne bi bilo sasvim tačno. Jer se u Kladuši moglo sasvim komotno i fino pričati o vremenu, o sportu, o Evropskoj uniji, ratu u Siriji i svemu onom što ne bi zadiralo u prošlost Velike Kladuše ili čime se ne bi dotakli riječi ili fraza koje bi mogle biti okidač za otkrivanje podijeljenosti među njenim stanovnicima. Mogli bi, znači, u Kladuši, što se kaže, “kao Englezi” pričati o svemu s jednom dozom distance, doći u Kladušu, popiti kafu, pa čak prenočiti i ispričati se sa kelnerom za hotelskim šankom i otići mirne duše misleći kako ste posjetili tek još jedno simpatično bh. mjestašce, finih i susretljivih ljudi.

U oktobru 2016. godine Velika Kladuša, opština na samom sjeverozapadu BiH, ponovo se našla u centru pažnje bosanskohercegovačke javnosti. Na lokalnim izborima za novog načelnika izabran je Fikret Abdić, kao kandidat Laburističke stranke BiH.¹ Njegova pobjeda izazvala je pomiješane reakcije u Velikoj Kladuši i generalnoj javnosti. U najčitanijim medijima u BiH dominiralo je razočarenje što je osuđeni ratni zločinac mogao uopšte da se kandiduje na izborima, a kamoli da pobijedi. Građani i građanke Velike Kladuše su (opet) dobili epitet “izdajnika”, a ni otvoreni govor mržnje i pozivi na nasilje nisu bili rijetki u komentarima čitatelja na popularnim online medijima.² U Velikoj Kladuši reakcije su bile različite. S jedne strane žaljenje i razočarenje što pripadaju toj lokalnoj zajednici, a s druge strane ljutnja zbog navodne iznenađenosti javnosti na vijest o njegovoj pobjedi, koja je Kladušćanima bila od početka očigledna. Također, bila je primjetna i ravnodušnost spram Abdićeve pobjede na izborima (Purić 2016, internet).

1 — Fikret Abdić bio je predratni direktor i današnji je predsjednik Udruženja za zaštitu nezaposlenih dioničara Agrokomerca (<http://www.agrokomerc.eu/>), jedne od najrazvijenijih firmi u bivšoj SFRJ; član Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine od 1991.; osnivač i predsjednik Autonomne pokrajine Zapadna Bosna od septembra 1993.; osuđen za ratni zločin protiv civilnog stanovništva 2002. godine. Kompletanu optužnicu i presudu možete pogledati na web-stranici udruge Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, dostupno na: <https://www.documenta.hr/hr/zlo%C4%8Din-na-podru%C4%8Dju-ve-like-kladu%C5%A1e.html>.

2 — Jedan od komentara ispod teksta objavljenog na portalu Klix, 18.11.2016. “Velika Kladuša sa Fikretom Abdićem: Put u dugoočekivani prosperitet ili potpunu izolaciju” glasi: “Na Veliku Kladušu treba baciti atomsku bombu i pobit svu gamad...posebno se potruditi da se pobiju velikokladuška djeca...SMRT svim kladušćanima, a posebno njihovoj prljavoj djeci koji ratnog zločinca Abdića smatraju herojem i spasiocem”, dostupno na: <http://www.klix.ba/vijesti/bih/velika-kladusa-sa-fikretom-abdicem-put-u-dugoocekivani-prosperitet-ili-potpunu-izolaciju/161117085>

Strah od novog sukoba – koji inače prati skoro svaki izborni period u BiH – ponovo je postao aktuelan, a mediji su, više nego u prethodnom periodu, intenzivno podsjećali na događaje koji su se u ovoj zajednici zbili u periodu od 1993. do 1995. godine. Dominantna matrica medijskog izvještavanja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna (APZB) i njenih pristalica kao “izdajnika” koje je teško razumjeti, “lobotomiziranih” ljudi, a Fikreta Abdića kao ratnog zločinca koji dijeli lokalnu zajednicu.³

Čini se da se naše istraživanje o kulturi sjećanja na rat u Velikoj Kladuši, koji se desio u periodu od 1993. do 1995. godine, nije moglo privoditi kraju u boljem trenutku, što ukazuje, između ostalog, i na to koliko kolektivno sjećanje na konflikt u određenoj zajednici može uticati na političke procese i odluke u sadašnjosti. U ovom istraživanju se upravo bavimo pitanjem kako građani Velike Kladuše pamte rat, o čemu se govori, odnosno šta se prećutkuje; koji su to glavni narativi koji su prisutni u vezi ovog rata; te na koji način su oni (ne)vidljivi u javnom prostoru, kako se institucionaliziraju/materijaliziraju. Predstavimo dva dominantna sukobljena narativa o tome šta se dogodilo 90-ih, i kako se oni danas održavaju među Kladušćanima i Kladušćankama, i u javnom prostoru zajednice.

Ovi narativi proizilaze iz dva suprotna politička programa, formulisana početkom devedesetih. Prvi, koji u ovom radu zovemo narativ “Narodne odbrane”, proizilazi iz

3 — Pogledati, na primjer, TV emisiju na portalu Detektor, u produkciji BIRN-a, TV Justice, 2016, “Kako je Babo podijelo Krajinu”, dostupno na: <http://detektor.ba/epizoda-83-kako-je-babo-podijelo-krajinu/>. Vidjeti također tekst autora M. Dedić (2016), objavljen u Dnevnom Avazu, “Fikret Abdić Babo: predstava tek počinje”, dostupno na: <http://www.avaz.ba/clanak/257520/fikret-abdic-babo-predstava-tek-pocinje>

ideje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna (APZB), proglašene u septembru 1993. Osnivač i idejni tvorac ovog političkog programa bio je Fikret Abdić, a osnovni cilj APZB-ove politike bio je da se izbjegne sukob sa Srbima i Hrvatima, odnosno da se “očuva mir sa susjedima”.⁴ Kao takva, predstavljala je jasnu opoziciju zvaničnoj bošnjačkoj politici koja se vodila iz Sarajeva, pod rukovodstvom Alije Izetbegovića. Drugi narativ ćemo u tekstu navoditi kao narativ “Petog korpusa”. Proizilazi iz zvaničnog bošnjačkog političkog programa vođenog 90-ih iz Sarajeva, koji je proglašenje APZB-a okarakterisao kao izdaju ideje “jedinstvene” BiH, koju je trebalo braniti od agresora. U nastavku donosimo opis značajnih događaja s početka rata u Velikoj Kladuši kako bi se razumio kontekst narativa.

Po proglašenju Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, počinju prvi oružani sukobi između pristalica APZB-a, okupljenih oko Narodne odbrane i pripadnika Petog korpusa. Već u pokušaju da se utvrdi kada, kako i gdje je došlo do prvih

4 — Fikret Abdić bio je kandidat za predsjednika BiH na prvim višestranačkim izborima 1990. godine, gdje je odnio ubjedljivu pobjedu u odnosu na ostale kandidate. Međutim, poziciju prepušta Aliji Izetbegoviću, predsjedniku i osnivaču SDA, ali ostaje član Predsjedništva BiH. Godine 1993. vraća se u Veliku Kladušu, nakon propalih mirovnih pregovora koji su vođeni u Ženevi u junu. Nezadovoljan odbijanjem Alije Izetbegovića da prihvati mirovni plan Owena i Stoltenberga, on javno iznosi ideju o osnivanju “bihačke republike”. U samom dokumentu proglašenja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna navodi se da je ona sastavni dio Bosne i Hercegovine, da će se uspostaviti korektni odnosi sa drugim narodima, omogućiti trgovina, te da će se u Rijeci (R. Hrvatska) stvoriti “bescarinska zona sa konvertibilnim sredstvima plaćanja”. U dokumentu “Proglas o formiranju Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna” stoji (paragraf 100): “1. Formirati Autonomnu pokrajinu „Zapadna Bosna“ uključenu u sastav Republike Bosne i Unije Republike Bosne i Hercegovine kao zajednice u kojoj će se zakonima i drugim propisima urediti društveni odnosi, obezbijediti ustavnost i zakonitost, ravnopravnost naroda i organizirati vlast; 2. Prekinuti rat, uspostaviti mir i omogućiti povratak prognanika i izbjeglica.” (Dreković 2004: 280).

sukoba, nailazimo na proturječnosti. Narativ Petog korpusa navodi da su sukobi počeli pucnjavom snaga Narodne odbrane na civile (vid. Kličić 2013: 113), a narativ Narodne odbrane navodi da je do rata došlo pucanjem Petog korpusa po civilima iz Velike Kladuše. Nejasna je tačna lokacija početka rata, da li su to bili Skokovi ili Johovica. Tokom rata 1993.–1995. došlo je do značajnog nasilnog pomjeranja stanovništva.⁵ Prvo pomjeranje stanovništva se desilo nakon što je Peti korpus preuzeo vlast od Narodne obrane u Velikoj Kladuši u avgustu 1994., kada je stanovništvo koje je podržavalo politički program APZB-a izbjeglo u pravcu Hrvatske.⁶ Drugo pomjeranje stanovništva se desilo ponovnim preuzimanjem Velike Kladuše od strane Narodne odbrane, kada stanovništvo koje je podržavalo Peti korpus bježi prema pograničnim selima oko Velike Kladuše.⁷ Treće pomjeranje se dešava u avgustu 1995. kada Peti korpus⁸ preuzima vlast u Velikoj Kladuši. Fikret Abdić i

rukovodstvo APZB-a napuštaju Kladušu. Procjenjuje se da je u izbjeglištvo otišlo između 30.000 i 40.000 građana, uglavnom podržavalaca programa APZB-a (Kličić 2013: 135).⁹ Većina ih se nikada nije vratila, uglavnom se naselivši u SAD-u i zemljama zapadne Evrope.

Po zvaničnom završetku rata u Velikoj Kladuši vlast uspostavlja Stranka demokratske akcije (SDA). U Hrvatskoj je Fikret Abdić optužen za ratni zločin protiv civilnog stanovništva 2002. godine.¹⁰ Nakon djelimičnog odsluženja kazne, pušten je na slobodu, ali ostaje u Hrvatskoj i politički se angažuje preko dvije političke stranke – u početku Demokratske narodne zajednice, koja osvaja vlast 2000., a od 2013. godine Laburističke stranke BiH. Iako sukobljene, obje stranke baštine nasljeđe APZB-a i na vlasti su u lokalnim organima uprave već posljednjih desetak godina.¹¹ Trenutno je pred Sudom BiH u toku suđenje za ratne zločine počinjene za vrijeme rata u Velikoj

5 — Pod “nasilnim pomjeranjem” stanovništva podrazumijevamo ono kako se definiše “prisilna migracija” u kontekstu konflikta ili rata: “Ljudi koji su prisiljeni napustiti svoje domove iz jednog ili više sljedećih razloga i gdje institucije vlasti nisu u stanju ili ne žele da ih zaštite: oružani sukob, građanski rat; opšte nasilje; i progon na temelju nacionalnosti, rase, vjere, političkog mišljenja ili društvene skupine.” University of Oxford, Forced Migration Online <http://www.forcedmigration.org/about/whatisfm> po definiciji International Association for the Study of Forced Migration (IASFM). Bitno je napomenuti da ovaj termin koristimo iako u narativima koje analiziramo postoji potreba da se potencira da određena pomjeranja stanovništva nisu bila nasilna, kao što je, na primjer, narativ Petog korpusa.

6 — U narativu Narodne odbrane ovaj događaj se naziva „Prvi pad Autonomije“.

7 — Ovaj događaj se u narativu Narodne odbrane naziva “Osnivanje Druge Autonomije”.

8 — Ofanziva Armije BiH izvedena u avgustu 1995. bila je pomognuta vojnom operacijom “Oluja”, koju su izvodile hrvatske vojne snage, a protiv srpske vojske u Republici Hrvatskoj. Također, važno je napomenuti da je prilikom osvajanja Kladuše nakon “prvog pada Autonomije” 1994. godine vojska Narodne odbrane sarađivala sa srpskim paravojnim formacijama.

9 — Kličić smatra da se ove brojke ne mogu zvanično potvrditi.

10 — Detaljnije informacije o optužnici i presudi Abdiću pogledajte u dokumentima na portalu udruge Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, dostupno na: <https://www.documenta.hr/hr/zlo%C4%8Din-na-podru%C4%8Dju-velike-kladu%C5%A1e.html>.

Pored Abdića, kao pripadnik NO APZB za ratni zločin osuđen je i Sakib Dautović. Više o optužnici i kazni, vidjeti u Duraković 2015.

11 — Po izlasku Fikreta Abdića iz zatvora 2012. godine, dolazi do raskola između stranke DNZ i Abdićeve/Abdićevih političkih agendi, te do velikih unutarstranačkih frakcija, pri čemu se osniva nova Laburistička stranka (2013.) kojom upravljaju i predsjedavaju Adbićeva djeca, Elvira i Dunja Abdić. U stranci DNZ se zadržava rukovodstvo koje je u značajnoj mjeri gradilo narativ Narodne odbrane. Fikret Abdić po dolasku u Veliku Kladušu, te po gostovanjima u medijima, i davanju izjava na internet kanalima, nikada nije odao počast ili žaljenje za poginulim pripadnicima Narodne odbrane. Naprotiv, Abdićev narativ izbjegava bilo kakav pomen rata i isključivo se fokusira na topose Agrokomerca, ekonomskog razvoja, i prijeratnog života u Velikoj Kladuši.

Kladuši, za devet pripadnika Petog korpusa 505. Bužimske brigade (Učanbarlić 2015). Također, Sud BiH 2010. proglašava krivim pripadnika Petog korpusa iz Velike Kladuše za svirepa ubistva, zlostavljanja i zatvaranje civila i pripadnika Narodne odbrane (BIRN BiH 2010).¹²

Za vrijeme i nakon rata u Velikoj Kladuši došlo je do međusobnog etiketiranja već podijeljenog stanovništva, te su se pristalice APZB-a nazivale “izdajnicima” BiH i islamske vjere, “saradnicima četnika”, “ludacima” koji su slijepo vjerovali jednom čovjeku i njegovim interesima (vidjeti na primjer, Kličić 2002; Kličić 2013). Na samom početku rata u Kladuši, bihački muftija Hasan ef. Makić izdao je fetvu kojom se zabranjuje da se poginuli borci Narodne odbrane sahranjuju po islamskim propisima.¹³ Za razliku od ratnih veterana i ratnih vojnih invalida Petog korpusa, pripadnici Narodne odbrane i njihove porodice nisu mogle ostvariti pravo na naknade i socijalnu pomoć (Purić 2013). Istovremeno, pripadnici Petog korpusa su bili optuživani za saradnju sa “mudžahedinima”, širenje radikalnog islama, kojima je bilo u cilju da unište Veliku Kladušu i njenu ekonomsku snagu.¹⁴

12 — Također, početkom 2000-ih, lokalna novina iz Velike Kladuše, “Reprezent”, počinje da objavljuje kolumnu “Džehenmska decenija” u kojoj iznosi svjedočenja pripadnika i simpatizera NO APZB o zločinima u ovom kraju. Vidjeti više o tome u tekstu autora Emira Suljagića, objavljenom u sarajevskom magazinu “Dani”, pod naslovom “106 teških optužbi protiv boraca Petog korpusa” (19.10.2001.).

13 — Fetva je izdana 23.11.1993., kao Fetva o zabrani klanjanja džezaz pripadnicima APZB. Fetva zvanično više nije na snazi od 24. decembra 2013. godine kada je Vijeće za fetvu Rijaset Islamske zajednice objavilo vijest o prestanku njene važnosti. Islamska zajednica u ovoj odluci nije osudila njeno prvobitno izdavanje. Naprotiv, u obrazloženju se navodi da je “fetva bila privremenog karaktera i važila je za vrijeme trajanja razloga koji su opravdavali njeno donošenje” (Rijaset Islamske zajednice... 2013).

14 — Na ove tvrdnje nailazimo kod sagovornika i sagovornica koji/e podržavaju narativ Narodne

INTERPRETATIVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Veći dio literature koji se bavi ratom u Kladuši 90-ih fokusiran je na dokazivanje “istine” o tome šta se dešavalo tokom rata 1993.–1995., te predstavljanje APZB-a kao “izdaje” bošnjačkih nacionalnih interesa. Literatura koja bi o ovom pitanju dala neku drugačiju perspektivu gotovo da ne postoji, osim nekoliko novinskih intervju.¹⁵ Barry Schwartz razlikuje dva osnovna teorijska koncepta u razumijevanju kolektivnog sjećanja. Prvi teorijski pravac označava terminom “presentism”, insistirajući na tome da se prošlost i naše pamćenje ne-

odbrane. Narativ o radikalnim islamistima prenosi i „New York Times“ tijekom 1995. godine intervjuišući stanovništvo Velike Kladuše u izbjeglištvu Miholjsko.
15 — Mnogo su brojniji naslovi koji se APZB-om bave kao izdajom – takva su, na primjer, djela Smaila Kličića, koji je na ovu temu objavio dvije knjige (2002; 2013) u kojima se bavi “političkim i pravnim aspektima stvaranja i funkcioniranja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna”, te pitanjima poput “krajiske posebnosti” koju navodi kao jedan od argumenata koji se koristio za opravdanje APZB-a (2002: 14). U svojoj drugoj knjizi, “Napad iznutra: političke dimenzije stvaranja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna” navodi da je cilj knjige da se objasni karakter rata u Krajini, kako bi se omogućilo pomirenje među sukobljenim stranama (2013: 9). Međutim, Kličić, kao ni mnogi drugi autori koji su se bavili ovim pitanjem, nije odstupao od osnovne teze koja je utkana u zvanični bošnjački nacionalistički narativ: da je APZB izdaja, da se ne oprašta saradnja sa “agresorskom vojskom”, da je Fikret Abdić zločinac i izdajnik, a pristalice ideje APZB-a zavedena masa. Osim kod Kličića, sličan pristup (uvjetno rečeno) predstavljanju rata u Velikoj Kladuši može se naći i u djelima Dreškovića (2004), Mujagića (2013), Saračevića (2014), sa očiglednim odstupanjima po nivou stručnosti i pouzdanosti. Primjera radi, Drešković u svojim izlaganjima nudi pregled ključnih dokumenata, događaja, te upućuje većinom na pouzdane izvore, dok Mujagić, i sam Kladušćanin, piše svojevrsni roman toka svijesti, učestvujući više u proizvodnji narativa, nego u stručnom dokumentovanju i analizi. Kada je riječ o naslovima koji predstavljaju “drugú stranu”, odnosno izražavaju pozitivan stav prema ideji APZB-a i liku i djelu Fikreta Abdića, njih je zaista malo, gotovo i da ih nema. Osim autobiografije Ismeta Gračanina Čićme, koji je bio jedan od komandanata specijalnog odreda “Šejla” u okviru Narodne odbrane (2007), knjige pripovijetki Zerine Nadarević (2014), te lokalnih novina “Reprezent”, ova vrsta literature gotovo i da ne postoji.

prekidno modifikuju pod uticajem današnjice (Schwartz prema Aguilar Fernandez 2002: 14, 15). Autori poput Erica Hobsbawma i Mauricea Halbwachsa pripadaju ovom teorijskom pravcu. Halbwachs, koji je i skovao termin “kolektivno pamćenje”, navodi da je svako lično sjećanje pod uticajem grupnog, odnosno kolektivnog sjećanja, te njegova sadržina zavisi od specifičnosti grupa koje su odvojene u vremenu i prostoru (Ibid: 14). Pod terminom “taxidermism”, Schwartz obuhvata one autore koji ukazuju na ograničenja u slobodnoj konstrukciji i razumijevanju prošlosti pod uticajem sadašnjosti. Michael Schudson ukazuje na to da u svakoj zajednici postoje generacije koje su same svjedočile događajima iz prošlosti, te čijim sjećanjem nije uvijek tako lako manipulirati (Schudson prema Aguilar Fernandez 2002: 15). Također, različite verzije prošlosti postoje istovremeno, i svaka od njih teži tome da bude ubilježena u javnom prostoru ili na neki drugi način, kako ne bi bila iskrivljena ili pogrešno interpretirana (Aguilar Fernandez 2002: 17).

Naše istraživanje se oslanja na definiciju sjećanja Teskija i Clima, prema kojoj je sjećanje “neprestani proces baziran na individualnom i grupnom razmišljanju o sadržaju i značenju skorašnje i davne prošlosti” (Teski i Climo 1995: 1). Sjećanje može istovremeno pripadati i individui i zajednici, određenim grupama, ili institucijama. Iako se najčešće o kolektivnom sjećanju razmišlja u jednini, ono nikada nije monolitno, već se “različita sećanja u društvenoj realnosti uvek dotiču, pojačavaju, ukrštaju, modifikuju, polarizuju s drugim sećanjima i impulsima zaborava” (A. Asman 2011: 15–16). Njegov okvir određen je smjenom generacija unutar jednog društva, promjenama političkog sistema, odnosima sa susjednim i drugim državama, i međunarodnim kontekstom (Ibid: 226). U tom smislu moguće je govoriti

o “zajednicama sjećanja” i o prostoru između javnog i privatnog u kome postoji i kolektivno – nezvanično – sjećanje koje ima sopstvenu istorijsku snagu. Nasuprot tom višeglasnom “sjećanju odozdo” stoji nacionalno pamćenje koje je oblik “zvaničnog” ili političkog sjećanja, “sjećanje odozgo”, koje je utemeljeno u političkim institucijama i uvijek podrazumijeva određenu politiku povijesti.¹⁶ Borba oko toga čija verzija prošlosti postaje dominantna u određenom trenutku je stalna i sveprisutna – individualna sjećanja mogu biti sukobljena, kao i različite verzije prošlosti koje nude različite grupe ili institucije. Baš kao što navodi Moll, nijedno kolektivno sjećanje nije monolitna cjelina – u svakom postoje pukotine koje ukazuju na neke drugačije verzije prošlosti (Moll 2013: 911). Ovo određenje nam se čini primjerenim za kontekst Velike Kladuše, imajući u vidu svu kompleksnost pitanja kako zajednica pamti rat 1993. –1995.

U ovom radu narative izučavamo kao instrumente politike sjećanja (Hobsbawm 1983: 11), koji se u ovom konkretnom slučaju manifestuju kroz govorni čin pojedinaca/ki, ili pak kroz političke programe, medije, i ostale kanale koji dopiru do šire populacije. Pored narativa i naracije, značajan instrument politike sjećanja su i javne komemoracije – obilježavanje historijskih datuma i događaja, koje također posmatramo u Velikoj Kladuši.

Sjećanje na rat u BiH 1992.–1995. u javnosti se obično izražava kroz tri različita nacionalna narativa. Sukobljeni/suprotstavljeni narativi su paralelni narativi koji se susreću

16 — Konflikt između predstava o prošlosti “odozdo” i istorije “odozgo” uvijek postoji budući da se prošlost stvara i sa vrha i sa dna, pa se sjećanje pojavljuje kao *pregovaranje*, umnogome obilježeno društvenim kontekstom, istorijskim trenutkom i odnosima moći (Misztal 2003: 61–73).

i isprepliću oko izvjesnih “žarišta” na kojima se pojavljuju različite interpretacije istih događaja. Po Mollu, koliko god da su međusobno suprotstavljeni, oni imaju određene zajedničke tačke. Sva tri ističu sopstvene žrtve, odnosno insistiraju na viktimizaciji sopstvene grupe; svaki na svoj način gradi odnos prema Drugom svjetskom ratu, tekovinama Narodnooslobodilačke borbe 1941.–1945.

(NOB) i antifašizmu; i konačno, svaki od njih teži da naglasi kontinuitet postojanja sopstvene etničke grupe u odnosu na ostale dvije (Moll 2013: 914). Također, svako od ovih kolektivnih sjećanja se obilježava različitim datumima, komemoracijama, mjestima sećanja. U bošnjačkom narativu o ratu 1992.–1995. dominiraju pojmovi “agresije”, “žrtve” i “genocida”, gdje obilježavanje 11. jula u Srebrenici predstavlja ključnu tačku za reafirmisanje sopstvene pozicije kao isključive žrtve tokom rata u BiH i politike viktimizacije. Ipak, Moll naglašava da nijedan od ovih narativa nije ‘monolitan’, odnosno da može imati različite interpretacije i verzije unutar same etničke zajednice (Ibid: 915, 922).

U Velikoj Kladuši nije prisutna sukobljenost izvornih verzija ova tri nacionalna narativa, kako ih gore Moll opisuje, već su prisutna dva sukobljena lokalna narativa: (donekle) alternativna u odnosu na tri nacionalna, a dominantna unutar Velike Kladuše. Narativ Petog korpusa se može smatrati derivatom bošnjačkog nacionalnog narativa, dok narativ Narodne odbrane predstavlja jednu od mogućih pukotina u monolitu zvaničnog bošnjačkog nacionalnog narativa. Specifičnost rata u Velikoj Kladuši je u tome što je vođen unutar jedne nacionalne zajednice (Bošnjaka, odnosno Muslimana), ali i to što ga je relativno teško smjestiti u širi kontekst rata u BiH. Na primjer, terminologija koja se koristi u njegovom opisivanju razlikuje

se od uobičajene terminologije bošnjačkog nacionalnog narativa o ratu 1992.–1995. Rijetko se koriste pojmovi poput “agresija”, “genocid”, “četnici”, “ustaše”, “balijske”, posebno u razgovoru sa pristalicama APZB-a i narativa Narodne odbrane. Ključni pojmovi koji se koriste u opisivanju ovog rata su: “autonomaši” ili “Babini” (odnose se na pripadnike Narodne odbrane), odnosno “korpusevci” ili “Didovi” (odnose se na pripadnike Petog korpusa i pristalice politike Alije Izetbegovića, koji je prozvan “Didom”).

METODOLOŠKI OKVIR

Sveukupni metodološki pristup istraživanju je zasnovan na induktivnom principu, potrebi da se informacije i podaci razumiju u kontekstu vremena u kojem se izučavaju, u kontekstu pozicije iz koje se saopštavaju, kao i u kontekstu znanja i pozicije koje u istraživanje donosi i sam istraživački tim. Istraživanje je realizovano kroz kombinaciju različitih metoda. Pored analize postojećih studija i literature, korišteni su etnografsko učešće i polustrukturirani dubinski intervjui. Etnografsko učešće uz posmatranje se temelji na mogućnosti istraživača/ica da se utope u temu istraživanja, kako Marshall i Rossman (1989) opisuju da je to: “sistematski opis događaja, ponašanja i predmeta u društvenom kontekstu odabranom za studiju”, tj. da istraživači upotrijebe svih pet čula kako bi stvorili “pisanu fotografiju” situacije koju proučavaju (Erlandson et al. 1993). Predmet etnografskog učešća uz posmatranje bili su: neposredna interakcija sa prostorom, učešće u svakodnevnoj interakciji “Kladuške čaršije”, te tradicionalni “teferić” koji je održan 1. avgusta 2015. godine u mjesnoj zajednici Čaglica. To je događaj na kojem se okupljaju domicilni Kladušćani, kao i mnogi

koji sada žive van Velike Kladuše, uglavnom u inostranstvu. Istraživačice su tokom tefe-riča stupile u kontakt sa posjetiocima i posjetiteljama, kako bi dobile jednu širu sliku zajednice, te prisustvovalе интеракцији становништва Velike Kladuše u svakodnevnom životu, kao i na jednom специфичном догађају.

Kao glavni извор података u истраживању коришћени су подаци добијени полу-структурираним дубинским интервјуима бази-раним на раније припремљеном упитнику са кључним тачкама истраживања. Упитник је био подијелјен у неколико цјелина, које прате сјећања саговорника на предратни, ратни, и постратни период живота u Великој Кладуши. Током интервјуа саговорницима је остављено довољно простора за непрекинуту нарављају. При одабору саговорника/ка, обраћала се па-жња и на то да се избалансира учеће особа које су присталице различитих политичких про-грама, ruralnog и urbanog становништва, те да u интервјуима учествују и они који су преживјели теške последице рата, попут губитка члана/ice породице, и invalidности. Интервјуисано је укупно 19 особа, од којих је 13 мушкарца, и 6 жена.¹⁷ Њих четворо је припадало генерацији старијој од 65 година; петоро је млађе од 35 година, а највећи број испитаних је од 35 до 65 година, тј. њих десет. Интервјуи су реализовани током августа и септембра 2015. године u Великој Кладуши.

Rad се састоји од пет поглавља. U наредном, другом поглављу, представљамо налазе нашег истраживања који се тичу карактеристика два dominantna sukobljena narativa o ratu u Великој Кладуши – narativ Narodne odbrane и narativ Petog korpusa. U трећем поглављу анализирамо датуме и мјеста сјећања на рат u Великој Кладуши, те представљамо начин на који се сјећање манифестује и

институционализује кроз культуру заборавља, тишину и стигму. Четврто поглавље бави се говором Кладушчана о рату unutar svako-дневнице. Пето поглавље синтетизује прет-ходне налазе и прави завршне осврте на политике будућности u односу на ратно наслеђе.

17 — Интервјуи су снимани и транскрибовани уз формални пристанак свих интервјуисаних.

SUPROTSTAVLJENI NARATIVI O RATU U VELIKOJ KLADUŠI

U ovom poglavlju predstavljamo nalaze našeg istraživanja koji se tiču glavnih karakteristika dva dominantna narativa o ratu koji postoje unutar Velike Kladuše – narativ Narodne odbrane i narativ Petog korpusa, posmatrana u odnosu na zvanični bošnjački nacionalni narativ o ratu 1992.–1995. kako ga definiše Moll (vidi u Uvodu). Pored opisa ovih narativa

kroz poglavlje se ističu tačke suprotstavljenosti i rijetki primjeri podudaranja između ova dva narativa. Dodatno, poglavlje sadrži

opis jednog potencijalno drugačijeg narativa u odnosu na prethodna dva, svojevrsni pokušaj neopredijeljenog narativa.

Narativ Narodne odbrane i narativ Petog korpusa su u stalnom međusobnom previranju oko toga koji će prevladati. Iako se na prvi pogled može reći da je narativ Petog korpusa “pobjednički”, u smislu da je zvanična bošnjačka politika zauzela izrazito negativan stav prema APZB-u, da su njeni podržavaoci anatemisani u postratnoj BiH, i još uvijek se nose sa etiketom “izdajnika”, situacija je ipak nešto složenija, jer u samoj Velikoj Kladuši su – posljednjih 16 godina – na vlasti politički programi koji se nedvosmisleno oslanjaju na ideju APZB-a i narativ Narodne odbrane.

NARATIV PETOG KORPUSA

Narativ Petog korpusa o ratu na području Velike Kladuše je utkan u zvanični bošnjački nacionalni narativ o ratu 1992.–1995. g. u BiH, koji ovaj rat definiše kao “bratoubilački”. On se dalje tumači kao posljedica izdaje pristalica Fikreta Abdića, a proglašenje APZB-a kao secesija i napad na Ustav RBiH. Također, značajan dio ovog narativa čini optužba da je Narodna

odbrana sarađivala sa “srpskim agresorom” tj. srpskim paravojnim formacijama. “Sarađnja sa Srbima” je ostala u dubokom sjećanju onih naših sagovornika koji su bili direktni učesnici borbi, odnosno onih koji su bili u zarobljeništvu. Naš sagovornik, pripadnik jedinica Petog korpusa u Velikoj Kladuši, navodi detalje: “Oni su krenuli sa tri dijela korpusa srpska, potpomognuti sa specijalnim jedinicama Srbije, to je bio tada general Novaković, Jovica Stanišić i sva ekipa srpsko-četnička, Milorad Ulemek Legija, i ovaj Radojica Božović i Škorpioni kompletni, Tigrovi, Labudovi, ne znam ni ja više koje to sve jedinice iz Srbije koje su bile pod komandom MUP-a Srbije. Oni su krenuli u jedan frontalni napad na Kladušu, cilj je bio Kladuša...” (muškarac, srednjih godina). Drugi pripadnik Petog korpusa se prisjeća svog iskustva iz zarobljenišтва: “(...) mene su čuvali vojnici, specijalci, bogami. Jedan je bio naš [pod “naši” se misli na ljude islamske vjeroispovijesti, tj. kako su se prije 1991. g. izjašnjavali kao Muslimani ili kasnije kao Bošnjaci ili su jednostavno imenom i prezimenom pripadali, iako možda ateisti, porodicama muslimanskog porijekla], dva njihova [Srbi], to su bili Legijini, (supruga uzdiše, govori “ah, Bože dragi”) al’ ... bili su oni naši, jer naši su bili gori, taj iz Sremske Mitrovice, on je doš’o za pare, al’ ovi su naši bili gori, komšija.” (muškarac, starije dobi). U ovom dijelu narativ Petog korpusa donekle odražava zvanični bošnjački nacionalistički narativ, koji uzrok izdaje vezuje uglavnom za momenat “saradnje sa Srbima”.¹⁸ Međutim, narativ Petog korpusa ovu saradnju smješta u

18 — Mnogi medijski napisi i već pomenuti autori koji su naklonjeni narativu Petog korpusa, u svojim djelima navode da je Fikret Abdić od samog početka rata djelovao kao “srpski agent”, koji bi “misteriozno nestajao” prilikom sastanaka u Banjaluci, kao i da je Slobodan Milošević “namjerno” oslobodio Abdića iz zatvora nakon afere Agrokomerc, kako bi služio “velikosrpskim interesima” u BiH.

širi kontekst “odanosti” lokalnog stanovništva političkom programu APZB-a i Fikreta Abdića. Pristalice APZB-a se uglavnom opisuju kao “ludi”, “mahnuti”, “primitivni”, spremni da slijepo prate jednog vođu – nikako kao ljudi koji su u tom specifičnom trenutku napravili jedan drugačiji politički izbor. Tako jedna sagovornica navodi: “Ali su oni nevjerovatni, sad da kažu za Abdića – oni bi poginuli. To je tako, to je takav mentalitet (...) ne znam, nije im dao zlatne kašike, ali su bili za njega.” (žena, srednjih godina). Ovaj metod diskvalifikacije političke alternative, proglašavanjem aktera iracionalnim, neshvatljivim osobama, čest je kod sagovornika koji pripadaju narativu Petog korpusa. Na ovaj način se vlastiti izbor legitimiše kao racionalan, moralan i “normalan”.

Narativ Petog korpusa također pokazuje izvjesno odstupanje od obrasca žrtve ili “viktimizirajućeg obrasca”, kako ga naziva Moll, a koji je jedna od glavnih karakteristika etnonacionalističkih narativa: “obrazac glorifikacije vlastitih bitki i vojnika, u kombinaciji sa snažnim naglaskom na poziciju žrtve, zajedno sa traženjem krivca u drugoj nacionalnoj grupi i negiranju ‘mračne strane’ kod sopstvenih” (Ramet u Moll 2015: 914). Naši sagovornici, pripadnici Petog korpusa tokom rata, svoje protivnike opisuju kao žrtve prevare i neznanja, čime im oduzimaju “snagu” neprijatelja, te samim tim umanjuju svoju potencijalnu poziciju žrtve koja bi korespondirala bošnjačkom nacionalnom narativu.

Kroz sjećanja na rat u Velikoj Kladuši, u današnjem narativu pripadnika Petog korpusa kao da provejava poruka da je jedina budućnost građana koji su pristaše političkog programa APZB-a da se pomire sa svojom “gubitničkom” ulogom. Neutralizacija efekata rata iz perspektive ovog narativa je za neke sagovornike moguća samo u slučaju da se odustane od ideološke pozicije APZB-a

i Narodne odbrane. Ne postoji prostor u diskusiji za susretanje i kompromisno rješenje između te dvije političke ideologije, već jedino da se ta “druga strana” tj. APZB i Narodna odbrana “dozove pameti”. Naš sagovornik, veteran Petog korpusa koji učestvuje u nedavno započetim inicijativama susreta pripadnika Narodne odbrane i Petog korpusa, govori o tome kako je želio da se napravi “jedan Kladuški blok”, ali s ljudima koji će odbaciti politički program Fikreta Abdića, tj. želio bi “da ih otrgnem iz šapa Fikreta Abdića samo da to pokušamo da ih što više okrenemo prema državi, da se pokrene to polako” (muškarac, srednjih godina).

NARATIV NARODNE ODBRANE

Narativ Narodne odbrane se gradi na temelju proglašenja APZB-a kao jedinog izlaza za Veliku Kladušu i pokušaja da se očuva mir u samoj Velikoj Kladuši. Ovaj narativ za argument neophodnosti APZB-a uključuje i to da građanima Kladuše nije bilo u interesu da se sukobljavaju sa srpskom i hrvatskom, ili bilo kojom drugom vojskom. Objašnjava se da je rat u Velikoj Kladuši bio posljedica napada na APZB od strane Armije BiH, odnosno njenog Petog korpusa, a po nalogu sarajevskih vlasti čijoj ideologiji nije odgovarala inicijativa APZB-a. U sklopu ovog narativa je i insistiranje da u političkom programu APZB-a secesija nije nikada bila cilj, već da je APZB proglašena kao sastavni dio Republike BiH, te da je imala manje nadležnosti nego što ih imaju sadašnji kantoni u Federaciji BiH. Pored toga, naši sagovornici koji podržavaju ovaj narativ insistiraju na činjenici da su sarajevske vlasti znale sve o ovoj inicijativi, da su pravovremeno obaviještene, te da se osnivanje APZB-a već

dugo pripremalo uz podršku međunarodne zajednice, a u kontekstu Bihačke provincije i Owen-Stoltenbergovog plana (vidjeti napomenu u Uvodu). Fikret Abdić je za stanovnike tadašnje Velike Kladuše, prema narativu Narodne odbrane, predstavljao legitimnog predstavnika Predsjedništva BiH, dok je Alija Izetbegović nametao fundamentalizam i unazađivanje Velike Kladuše. U konačnici, narativ Narodne odbrane je netrpeljiv prema tadašnjem “Sarajevu” za koje tvrdi da ih je ostavilo na cjedilu između dvije vatre.

Narativ Narodne odbrane je obojen pozicijom marginalizovanosti, izolovanosti i stalnog sukoba sa centrom, odnosno Sarajevom. Viktimizacija koja proizilazi iz te pozicije (*mi Kladuščani kao žrtve*) je vrlo izražena, i predstavlja zapravo početnu tačku u priči o APZB-u. Ona se vezuje ne samo za ratni i (post)ratni period, već i za vrijeme SFRJ i privrednog razvoja ovog kraja. Uvjerjenja da je zbog svog ekonomskog uspjeha Kladuša postala *trn u oku* Sarajevu i drugim većim gradovima, da je Abdiću *namještena* afera Agrokomerc, Hakija Pozderac *ubijen*, itd. još uvijek su uvriježena među lokalnim stanovništvom.¹⁹

19 — Početkom 70-ih godina prošlog vijeka, u Velikoj Kladuši se osnivaju velike fabrike – Agrokomerc, Saniteks i Grupeks. Najveći broj građana/ki Velike Kladuše, Cazina i okolnih mjesta se zapošljavaju u privrednim pogonima Agrokomerca, koji se razvija u giganta za proizvodnju prehrambenih proizvoda. Međutim, 1987. dešava se afera sa nepokrivenim mjenicama. Razvoj fabrike je zaustavljen, a Fikret Abdić, direktor i ‘zaštitni znak’ Agrokomerca je optužen za “kontrarevolucionarne aktivnosti” i zatvoren. Na meti jugoslovenskih medija našla se čitava lokalna zajednica. Građani/ke i radnici/e Agrokomerca predstavljani su kao ‘tvrdoglavi’, ‘spremni da ginu za Fikreta’, ‘neljubazni’, ‘lakomisleni’ i generalno nespremni da prihvate ‘odgovornost’ za ono što je afera učinila ostatku zemlje. Grad je dobijao nova imena – umesto Velika Kladuša, prozvan je *Velika Gladuša*, odnosno *Velika Kraduša*, a nisu izostajale ni optužbe za širenje nacionalizma i “islamskog fundamentalizma” (vid. Mulaosmanović 2010). Nakon dvije godine zatvora Fikret Abdić je pušten na slobodu,

Pojedini sagovornici pominju i tajne planove *preseljenja* stanovništva Kladuše i okoline u neke druge krajeve BiH. Naš sagovornik, nekadašnji radnik Agrokomerca, kaže da su Kladuščani bili žrtve sistema još od 50-ih godina prošlog vijeka.²⁰ “Ceh smo platili. ... zbog ekonomskih prilika u Krajini ... i mnogi su za to zatvora dobili, bili i proganjani, ovi iz komšiluka znam svojih osobno, da su bili u Prnjavoru, dole kod Banja Luke, da su bili u izbjeglištvu i bili u progonu. (...) mi i danas imamo građane opštine Velika Kladuša koji ne smiju doći u Kladušu.” (muškarac, srednjih godina).

Agrokomercu je oprošten dug, ali fabrika nikada više nije ponovila uspjeh iz prethodnih godina. Detaljnije o razvoju i aferi “Agrokomerc”, vidjeti u Mulaosmanović 2010. Također, u arhivi Infobiro Mediacentra Sarajevo dostupni su tekstovi iz dnevnih i sedmičnih novina vezani za aferu: Oslobođenje, Večernji list, Borba, Politika.

20 — Strah od “preseljenja”, zapravo, možemo vezati za događaj koji se početkom 50-ih godina desio u Cazinskoj krajini, poznatiji kao “Cazinska buna”. Vera Kržišnik-Bukić, autorica najznačajnijeg djela o ovom događaju, Cazinsku bunu smatra prije svega socijalnom bunom seljaka, jedinstvenom u SFRJ, ali i u drugim komunističkim zemljama. Buna je prije svega bila reakcija na agrarnu politiku koja je u SFRJ počela da se razvija od 1949. godine, a koja je imala za cilj stvaranje “seljačkih radnih zadruga”, kojima bi se izvršila preraspodjela u vlasništvu nad zemljom (išlo se ka stvaranju sitno-srednjeg seljačkog sloja). U praksi, to je značilo intenziviranje prinudnog otkupa (davanje vlastima zakonom propisane količine poljoprivrednih proizvoda). Bunu su organizovali Mile Devrnja, iz okoline Slunja, Milan Božić i Ale Čović, koji su bili iz Krajine. Važno je pomenuti da su sva trojica bili odlikovani pripadnici partizanskog pokreta tokom Drugog svjetskog rata. Buna je počela – i završila se – 6. maja 1950. godine. Rezultat svega, nasuprot očekivanjima organizatora, nije bila smjena režima, već jedna spaljena trafo stanica, nekoliko opljačkanih zadruga. Sve se desilo u selima u okolini Cazina, dok na teritoriji Hrvatske, odnosno Slunja buna nikada nije ni organizovana, iako je to trebalo da se desi prema zamisli samih organizatora. Buna je imala dalekosežne posljedice po stanovnike ovog kraja. Organizatori su kažnjeni smrtnom kaznom, većina učesnika je poslana na robiju i konfiskovana im je imovina. Dodatno, nekoliko stotina porodica je iseljeno na teritoriju Srpske, kako bi se teren ‘neutralisao’. Jedan od načina kažnjavanja lokalnog stanovništva bio je i nedostatak ulaganja u infrastrukturu, obrazovanje, privredu (Kržišnik-Bukić 1991). U takvoj situaciji, osnivanje i razvoj Agrokomerca, jednog od najvećih gigantata jugoslovenske privrede, potpuno transformiše ovaj kraj.

Odnos prema Kladuši od 50-ih godina prošlog vijeka do danas se uglavnom doživljava kao neka vrsta kontinuiranog kažnjavanja periferije. Stoga se narativ Narodne odbrane gradi kao neka vrsta pobune protiv ovakvog odnosa, kao otpor periferije za koju, zapravo, nikoga nije briga. Jedna sagovornica, majka poginulog borca Narodne odbrane, navodi: “Odjednom je počelo [sa političkim programom APZB-a, prim. autorice] da bi se sačuvao ovaj kraj, jer smo mi bili žumance u jajetu, da bi se sačuvao taj kraj, da ne bi odvod Srbi napadali i oni otud. Onda su oni proglasili, ne znam s kim je sve to Fikret dogovarao, šta je dogovarao ... Tako da je (osnovana) Autonomna pokrajina Zapadna Bosna. Međutim, to se drugima nije svidilo. Sarajevu se vjerovatno nije svidilo. Gdje onda, preko ovih drugih su to htjeli ugušiti.” (žena, starije dobi).

Jedan od glavnih obrazaca u narativu Narodne odbrane je poređenje lokacije i pozicije Velike Kladuše sa Srebrenicom 90-ih, gdje nekoliko naših sagovornika navodi da je APZB bila nužnost kako Kladuša ne bi postala “druga Srebrenica”.²¹ Ističe se i to da narod u Velikoj Kladuši nije želio da ratuje ni sa kim, posebno ne sa Srbima. Tako sagovornik koji je bio visokopozicioniran u vladi APZB-a ističe: “Glavni moto proglašenja Autonomije bio je prekid rata, sačuvanje ljudskih života i materijalnih dobara”. Dok protivnici APZB-a propituju ovaj “mirovnjački diskurs” zbog otvorene saradnje sa srpskim vojnim i paravojnim snagama, u narativima pristaša APZB-a ista se opisuje kao *nužnost*, koja je prihvatljivija od saradnje koju je Armija BiH uspostavila sa *mudžahedinima*. On postavlja pitanje: “Je li veći belaj što smo surađivali sa

svojim komšijama, sugrađanima, od kojih danas nikoga glava ne boli, naravno da ne amnestiram ako je neko počinio zločine, a kakve belaje imamo od tih plaćenika, vehabija, i tako dalje?” (muškarac, starije dobi).

Agrokomerc je značajan element narativa Narodne odbrane, koji se provlači u sjećanjima na period prije i poslije rata. Tako nailazimo na opise odbrane, čuvanja, zaštite Agrokomerca kao jednog od motiva političkog udruživanja građana Velike Kladuše. Odnos prema Agrokomercu se danas može posmatrati kroz jasnu nostalgiju prema “boljim vremenima”. Velikonja nudi nekoliko čitanja nostalgije, navodi da se nostalgija može tumačiti i kao “disidentski diskurs”, kao pozicija otpora prema “paušalnim osudama prošlosti” (Velikonja, 2008: 165). Nostalgija je neka vrsta odgovora na nesigurnosti vremena u kome se živi, koja insistira na prošlosti kao “ljepšem vremenu”. Nostalgija se danas nudi i kao svojevrsni politički program – u svojim predizbornim govorima Fikret Abdić obećava povratak tih boljih vremena.

Narativ pristaša APZB-a i veterana Narodne odbrane više je usmjeren ka potrebi za opraštanjem, idejom suživota i ocjeni da je situacija danas umnogome bolja, kao i primjerima gdje se iskreno iskoračilo ka pomirenju koje se doima ne samo mogućim nego i neophodnim. “Ja ćutim jer on zna da je moj sin pogin’o, i zna gdje je pogin’o, a njegov je bio na drugoj strani, i tako. Ja ništa, ni riječi nisam progovorila, neću sa budalom da imam posla, jer je on u stanju svašta napraviti. A sad, moj unuk i njegov unuk od sina dođu meni tu u dvorište. I šta ja sad, da njih zavađam? Neću, ne moraju djeca znati za njihove gluposti, eto.” (žena, starije dobi). Politički programi stranaka, jednako kao i naši sagovornici iz

narativa Narodne odbrane, ne potenciraju nikakav oblik ratne retorike, već značajnije mjesto imaju ideje zajedništva, pomirenja i zaborava. O načinu manifestacije ove karakteristike narativa Narodne odbrane diskutuje se u sljedećem poglavlju.

Mjesta gdje se ova dva narativa ne sukobljavaju su u današnjem odnosu Kladuša spram Sarajeva, kao simbola moći i centra kreatora politika, i u istom doživljaju identiteta Krajišnika. Među nekadašnjim pripadnicima Petog korpusa postoji jasno nezadovoljstvo današnjim odnosom “Sarajeva” prema položaju ratnih veterana, pa kažu kako je Velika Kladuša “100% zapostavljena i od strane i kantonalnih, i federalnih i državnih vlasti.” Isti ratni veteran Petog korpusa nastavlja: “Kažem da pretpostavljam da je on ost’o živ [Izet Nanić]²² da bi nešto bar pokuš’o, da bi bio na strani boraca. Naš general i jedan i drugi, i general Veljković i general Dudaković, oni se fati Sarajeva, pozicija svojih, gdje si šta ima i to je to... [dakle, oba generala, iako rodnom i porijeklom iz Unsko-sanskog kantona, više su pažnje posvećivali odbrani Sarajeva umjesto Unsko-sanskog kantona, te je zapravo, po mišljenju ovog sagovornika, od ova tri krajiška generala jedino general Nanić bio taj koji se istinski brinuo za odbranu i budućnost Krajine koja će kasnije postati Unsko-sanski kanton, te je njegovom smrću ta bitka jednim dijelom zato i izgubljena]” (muškarac, srednjih godina). Narativ Narodne odbrane se slično konstruiše: “Mi volimo reći da ljudi iz Sarajeva, iz drugih dijelova BiH, na neki način trpaju u isti koš sve nas koji

smo ovdje. Mi čim se pojavimo tamo, mi smo Babini.” (muškarac, mlađe dobi). U narativu Narodne odbrane netrpeljivost prema Sarajevu naročito proizilazi iz odnosa, tj. “zapostavljenosti” prema imovini i nekadašnjim radnicima Agrokomerca, pa nerijetko i kod sagovornika i sagovornica nailazimo na optužbe za krađu, nelegalnu prodaju, i slično.

U oba narativa je prisutna pripadnost krajiškom identitetu. Ovaj identitet podrazumijeva geografsku pripadnost, sagovornici ističu “ljutinu, osjećaj za pravdu, potrebu da se brani ono što je naše”, ali i jako izražen osjećaj pripadnosti lokalnoj zajednici (vid. Kržišnik-Bukić 1991: 41, 68). Zagovornici oba narativa ističu ponos jer su Krajišnici i samim tim se opisuju kao svojeglavi, osobenjaci, ratoborni i pravdoljubivi. Upravo ove elemente nalazimo i u dostupnoj literaturi o ratu u Velikoj Kladuši.

POKUŠAJ NEOPREDIJELJENOG NARATIVA

Pored ova dva sukobljena narativa, uočili smo i jedan *neopredijeljeni* narativ – onaj za koji je teško odrediti odmah “čijoj strani pripada”. On je fokusiran na pitanje odgovornosti ‘političkih moćnika’ i njihovih ekonomskih i političkih interesa kao glavnog razloga za rat u Krajini. Ovaj narativ nije bio značajno (ili pak konzistentno) zastupljen u istraživačkom materijalu, iz dva razloga: provejavao je samo kod nekolicine sagovornika, te bi se u dubljioj analizi izjava tih sagovornika otkrilo da su njihovi argumenti, kojim su stremili da ne budu svrstani ni u jedan od dva sukobljena, bili u kontradikciji sa kasnijim izjavama, kada bi davali opise sjećanja na rat u Velikoj Kladuši kroz prizmu jednog od dva sukobljena narativa. Za neopredijeljenu

²¹ — Srebrenica je jedan od rijetkih toponima koji se spominju u narativima i koji na neki način smješta rat u Velikoj Kladuši u kontekst rata u BiH.

²² — Izet Nanić je bio komandant 505. Bužimске viteške brigade, koja je bila dio Petog korpusa Armije RBiH. Poginuo je u avgustu 1995. Više na https://bs.wikipedia.org/wiki/Izet_Nanić%C4%87.

poziciju APZB je ništa više do igra političkih i ekonomskih interesa jednog čovjeka – Fikreta Abdića – i njegove najbliže okoline, dok je običan narod talac takve politike i danas.

U ovom narativu potenciraju se tragedije porodica koje su ostale podijeljene među pripadnicima dvije strane, u kojima je bio “brat protiv brata”, kao i narušenost međuljudskih odnosa, koja – za neke – traje i danas. Kao što izjavljuje sagovornica, srednjih godina, koja je za vrijeme rata bila u Velikoj Kladuši: “... ovdje se doslovno desio sukob između brata i brata, oca i sina (lupka po stolu) što je za mene kao osobu užasno, neprihvatljivo, nepojmljivo, za koga, u ime koga?” (žena srednjih godina).

Sagovornici koje bismo mogli svrstati u ovaj narativ (mlađi muškarci i žena srednje dobi) propituju opravdanost APZB-a insistirajući na *krivici elite* koja je zapravo rat iskoristila za sopstveno bogaćenje. Tako jedan mlađi sagovornik, kome je otac bio pripadnik Narodne odbrane, navodi svoje mišljenje o onome što se zbivalo 1993.–1995.: “Imao sam jednom priliku da budem na sastanku sa jednom gospođom koja je bila zatvorenica u logoru Drmaljevo [logor Narodne odbrane, prim. autorica] i njena mi je priča (...) dala neki drugi pogled na sve to. Bila je na neki način u dobrim odnosima sa porodicom Abdić, ali kada je krenula Druga autonomija završila je u logoru. (...) Izašla je onog trenutka kada je ponudila značajniji novac. Shvatio sam zapravo da jedan od razloga osnivanja logora, jedinica, pa i Autonomije zapravo su interesi, (...) prilika za zaradu.” (muškarac, mlađe dobi). Drugi pak sagovornik koji je također za vrijeme rata bio dijete, ali koji dolazi iz porodice koja je naklonjena narativu Petog korpusa, o ratu kaže: “Pa propast, ništa... To je vjerovatno zamišljeno sa par vođa iz države i većeg kruga političkog i Srba i Bosanaca... ne opravdavam, ne podržavam.

... Imam negativan stav i mišljenje o tome, i nije uopšte bitno ko je i šta je i koja je opcija politička ili kakva već, vojna je i to je to... sve je glupost.” (muškarac, mlađe dobi).

Jednako kao i narativi Narodne odbrane i Petog korpusa, i ovaj narativ je netrpeljiv prema Sarajevu kao centru moći. Tako naš mlađi sagovornik ima izraženu distancu prema APZB-u, ali osjeća bijes prema centru (Sarajevo), te kaže: “Ti [vlast BiH, vladajuće stranke na čelu BiH, privatnici koji su u dobrim odnosima sa vladajućom bošnjačkom strankom SDA] sad koristiš one pogone i aparate iz 80-ih. Znači, to je naše, kladuško, nije bitno ko je za koju poziciju, ti si sad došao u autonomaško gnijezdo... de napravi firmu, kad si mudonja, u Sarajevu...” (muškarac, mlađe dobi). Za ovaj narativ, Agrokomerc je fabrika zahvaljujući kojoj je život u Kladuši *nekada* bio dobar, ali ne nužno sjajan i koji se danas uglavnom koristi za manipulaciju stanovništva od strane partija na vlasti, kroz priče o ‘revitalizaciji’.²³

Sjećanje na rat u Velikoj Kladuši 1993.–1995. ne uklapa se u potpunosti u postojeća tri kolektivna nacionalna narativa BiH kojima se reprezentira rat u ovoj zemlji, ali se gradi u odnosu na njih. Ovo sjećanje tvori specifične narative za Veliku Kladušu: narativ Narodne odbrane i narativ Petog korpusa, te jedan pokušaj neopredijeljenog narativa. Narativ Narodne odbrane potiče iz političkog programa APZB-a, insistira na neophodnosti odvajanja od Armije BiH kako bi Velika Kladuša opstala u ratu. Narativ Petog korpusa proističe jednim dijelom iz

23 — Predizborna kampanja Fikreta Abdića na lokalnim izborima 2016. bila je izrazito obilježena pričom o uspjehu Agrokomerca, ekonomskom prosperitetu u budućnosti, sa mogućim ponovnim pokretanjem fabrike. Vidjeti više na zvaničnoj web-stranici Laburističke stranke BiH, www.laburistibih.ba.

bošnjačkog nacionalnog narativa o ratu u BiH 90-ih, i rat i podjelu u Velikoj Kladuši karakteriše kao posljedicu secesije i “saradnje sa neprijateljem”. Ono što smo nazvali (djelomično) neopredijeljenim narativom je usmjereno ka pokušaju distanciranja od ova dva sukobljena narativa, iako sjećanja na rat sagovornika/ca iz ovog narativa ipak reflektuju političke pozicije jednog od dva sukobljena narativa. U sljedećem poglavlju ćemo predstaviti prakse sjećanja na rat 1993.–1995. u Velikoj Kladuši, uključujući običaje komemoracije događaja i mjesta koja se vezuju za oba pomenuta narativa.

PRAKSE

KOMEMORACIJE I

KULTURE ZABORAVA U

VELIKOJ KLADUŠI

Etnografija sjećanja se, prema Teskiju i Climu, može predstaviti kategorijama pamćenja, zaborava, rekonstrukcije, metamorfoze i posrednog sjećanja. Svaka od njih čini sastavni dio sjećanja koje kreira naša svakodnevna iskustva i doživljaje događaja i ljudi oko nas (Teski i Climo 1995: 1–4). Sjećanje nije prizivanje, već je neprestani proces baziran na individualnom i grupnom

razmišljanju o sadržaju i značenju skorašnje i davne prošlosti, ono se dešava sada, te je u stalnoj korelaciji sa svojim potkategorijama. Nasuprot pamćenju, što je, kako navode autori, najmanje izobličena vrsta sjećanja, a odnosi se na proces povezivanja sa prošlošću, kategorija zaborava je u stalnoj relaciji sa sadašnjošću. Zaborav je u službi sadašnjosti, on joj daje značenje i, jednako kao što pamćenje ima svoje otjelovljene mehanizme u vidu komemoracija koje su vremenski određene (primjera radi, nacionalni događaji) i spomenika koji su prostorno određeni, zaborav barata mehanizmom praznine, brisanja i prešućivanja koje se otjelovljuje u jeziku, prostoru i vremenu.

Svaka od ovih kategorija ima svoj specifični oblik u odnosu na zajednicu ili skupinu ljudi na jednom prostoru. Kovač termina “kolektivno pamćenje”, Maurice Halbwachs, navodi da je svako lično sjećanje pod uticajem grupnog, odnosno kolektivnog sjećanja, te da njegova sadržina zavisi od specifičnosti grupa koje su odvojene u vremenu i prostoru. Po Halbwacsu, grupa konstruiše pamćenje, a individua je “uposlena” na radu sjećanja. Jan Assman u svojoj teoriji kulturološkog pamćenja uvodi institucije kao značajan instrument rada sjećanja. Kultura pamćenja je svojevrсна institucija. To je sjećanje koje je izvađeno iz prošlosti, ogoljeno i pohranjeno u simboličkom obliku. Primjer su muzeji, spomen-obilježja, sve ono što nas može pokrenuti da aktiviramo sjećanja

koja smo i sami uložili u kreiranje tog otjelovljenja. Kulturološko pamćenje je nerijetko ekstremno elitističko, ono pripada onima koji imaju moć u tom historijskom trenutku, onim “odabranim” da stvaraju sjećanja (Assman 2008: 109).

Ovo poglavlje ima za cilj da predstavi mjesta i datume sjećanja u Velikoj Kladuši, analizirajući njihovu svrhu u procesu kreiranja identiteta zajednice, kolektivnog sjećanja i njegovog odnosa sa zaboravom. Važno je napomenuti da kategoriju zaborava ne koristimo u smislu psihološkog mehanizma potiskivanja traume, već kao politiku zaborava, onako kako je navode Teski i Climo, kao svjesni mehanizam potiskivanja sjećanja: “zaborav može biti smišljeni politički akt, reispisivanje historije kako bi se dala potpora trenutnim odnosima moći, te nametanje novih verzija historije od strane onih koji imaju moć” (Teski i Climo 1995: 4). U ovom poglavlju je odgovor na pitanje kako se narativi u Velikoj Kladuši održavaju, kako se institucionaliziraju i materijaliziraju? Kako utiču/djeluju na sjećanja stanovnika/ca – na bazi čega ih stanovnici/e prihvataju? Kakva je zvanična politika sjećanja i kako se (potencijalno) mijenja kroz vrijeme?

DATUMI I MJESTA SJEĆANJA

Dubrave²⁴

Rasprostranjeni su na dvije strane. Kad staneš odozgo i uđeš kroz kapiju, desna strana

24 — Mezarje Dubrave smješteno je na granici sa Hrvatskom, na prostoru nekadašnjih peradarskih farmi. Jedan od naših sagovornika, nekadašnji pripadnik Narodne odbrane, vodi nas da posjetimo ovu lokaciju koja se nalazi nešto dalje od grada, zabačena od glavne ulice. Osim natpisa “Udruženja porodica poginulih i nestalih pripadnika Narodne odbrane”, ništa nema posebno istaknuto sa opisom rata 1993.–1995. ili informacijom o suprotstavljenim stranama.

izgleda veća nego lijeva, čini ti se da ne vidiš kraj. “Tamo je Nedžo, a tamo je mali Jasminin”, napominje nam vodič. Nišani nisu bijeli i špicasti, očekivala sam da su svi jednaki, ali nisu. Vozili smo se skoro izvan grada do mjesta koje se navodi kao jedini spomen na stradale pripadnike Narodne odbrane. “Nisam mislila da je ovako daleko”, govorim – “nije to daleko”, kaže (kao da nismo skupa došli). “Cesta vodi samo do tu, nema dalje, slijepi put, a lijevo od nje je jarak – granica sa Hrvatskom”, primjećujem naglas. “Eno tamo, ona bazga ti je – hrvatska bazga”, vodič potvrđuje našu pretpostavku. Na ulazu je hrđavi lim od nekadašnje trafike. Tu se nekad sigurno prodavala svježja kafa, svježje voće ili su se samo prijavljivali radnici. Ulazili bi kroz tu kapiju i odlazili lijevo prema ovim ostacima limenih valjaka. Iz tih valjaka se sigurno pušilo nešto ili se nešto zamrzavalo. “Ne znam ni šta je to. Niko danas ne zna šta je to”, mislim se, dok prilazim lijevom krilu gdje je ukopan Nedžo. Svaka strana ima svoju malu kapiju sa jednakim natpisom: Udruženje porodica poginulih i nestalih pripadnika Narodne odbrane. “Nema ni godine kad su izginuli. Pa ni ne zna se koji je ovo rat”, kažem. “Bit će”, kaže nam on, umivajući lice zrakom.

Ako prvi put dolazite u Veliku Kladušu, podjela na “Babine” i “Didove”, odnosno pristalice političkog programa Narodne odbrane, s jedne strane, i političkog programa Petog korpusa, s druge strane, apsolutno vam neće biti vidljiva. Nema podjele gradskih naselja, mjesta za izlazak, nema nikakvih obilježja koji ukazuju na ovaj “međumuslimanski sukob”, kako se uglavnom označava u literaturi o ratu u BiH. Nad gradom se uzdiže stara tvrđava, sa kulom, u kojoj je tokom rata bio smješten štab Narodne odbrane APZB, i sam Fikret Abdić. Danas, ne postoji nijedno obilježje

koje ukazuje na to. U Starom gradu je restoran, popularna destinacija za vjenčanja i ostale proslave. U centru grada je još uvijek zgrada robne kuće Agrokomerc – ali, osim logotipa na fasadi, u prodavnici nema ničega što bi podsjećalo na nekadašnjeg giganta. Inače, jedan dio fabričkih hala nalazi se na ulazu u grad, ali su i one prazne, avetinjski puste. Hale u ruralnim područjima općine uglavnom prepoznaje samo domicilno stanovništvo imajući priču za svaku od njih. Priče o halama daju podatke šta se u njima proizvodilo, ko je poznat radio na kojoj od lokacija, te ko ih je, tijekom i nakon rata, pokrao. Prekoputa robne kuće u samom centru grada nalazi se gradska džamija. U dvorištu džamije stoji spomenik palim borcima Armije BiH.

Također, u centru grada je i veliki park – u parku spomenici palim borcima NOB-a, od prije posljednjeg rata. Nisu polomljeni, izvrljani, što je neobično za današnje vrijeme. Ulice u gradu nose ‘predratna’ imena – glavna ulica je ulica Maršala Tita. Dan općine Velika Kladuša je 23. februar, odnosno dan kada je 1942. godine opština prvi put oslobođena.²⁵ Ovog datuma u organizaciji Općinskog vijeća i uprave Velike Kladuše zajedno sa Udruženjem građana “Josip Broz Tito” polažu se vijenci i cvijeće na spomen-ploču “Ibrahima Mržljaka u naselju Zagrad”. Ibrahim Mržljak Mali (1924.-1944.) je jedan od narodnih heroja SFR Jugoslavije, proglašen Ordenom narodnog heroja²⁶ 24. jula

25 — O historiji opštine može se pogledati na linku na zvaničnoj web-stranici Općine – <http://velika-kladusa.gov.ba/o-opcini/istorija/>. Historijski pregled staje sa 1942. godinom i nema zvaničnog pominjanja rata devedesetih.

26 — Orden narodnog heroja je naziv za jugoslavensko odlikovanje za hrabrost, drugo najviše vojno odlikovanje u socijalističkoj Jugoslaviji. Dodjeljivao se pojedincima, vojnim jedinicama, političkim i drugim organizacijama za izuzetna ili herojska djela u vrijeme rata i u miru. Najviše ordena, kao i Ibrahimu Mržljaku, dodijeljeno je partizanima za akcije tokom

1953. godine. Bio je pripadnik Osme krajiške muslimanske udarne brigade, koja je bila vojna jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.²⁷ Isto tako se posjećuje centralni spomenik u Gradskom parku, Centar za kulturu i obrazovanje “Zuhdija Žalić” i spomen-obilježje “Zuhdija Žalić” u Polju. Zuhdija Žalić je bio pripadnik 13. proleterske brigade “Rade Končar” i

1. proleterske divizije koja je učestvovala u oslobođanju velikog dijela Bosne i Hercegovine (kasnije i Crne Gore i Srbije) za vrijeme Narodnooslobodilačkog rata 1941.–45. g.²⁸ U okviru programa obilježavanja ovog datuma u svim velikokladuškim osnovnim školama se održava “Historijski sat na temu ‘23. februar 1942. godine – Dan oslobođenja Općine Velika Kladuša’” (Općina Velika Kladuša 2013).

Dan sjećanja na poginule pripadnike Petog korpusa u ratu u Velikoj Kladuši obilježava se na Dan šehida, drugi dan Ramazanskog bajrama, polaganjem vijenaca i učenjem Fatihe ispred centralne gradske džamije, kao što je praksa bošnjačkog nacionalnog narativa, koja se vezuje za obilježavanje sjećanja na protekli rat u BiH.

Mjesto sjećanja na rat za pripadnike Narodne odbrane je mezarje Dubrave, mjesto gdje su sahranjeni pripadnici Narodne odbrane. Inicijativa za osnivanje mezarja Dubrave pokrenuta je nakon rata jer su brojne žrtve sahranjene na teritoriji Hrvatske, a

Drugog svjetskog rata. Ukupno su dodijeljene 1332 nagrade u Jugoslaviji. https://bs.wikipedia.org/wiki/Orden_narodnog_heroja (pristupljeno 15.04.2017.g.)

27 — Osnovana 28. septembra 1942. u Cazinu po naredbi Štaba 1. Bosanskog korpusa. Po osnivanju ušla je u sastav Četvrte udarne divizije 1. Bosanskog korpusa. https://bs.wikipedia.org/wiki/Osma_krajiška_muslimanska_udarna_brigada (pristupljeno 15.04.2017.g.)

28 — Zuhdija Žalić je pripadao starješinskom kadru brigade, tj. bio je jedan od dva komandira vodova Drugog udarnog bataljona (Radošević 1984, str. 20-21)

udruženja, kao što je Udruženje porodica poginulih i nestalih pripadnika Narodne odbrane, te stranka Demokratske narodne zajednice, osniva, održava i nekoliko puta posjećuje ovo mjesto u znak sjećanja. Centralni datum sjećanja na rat u Velikoj Kladuši za pripadnike Narodne odbrane je 10. decembar, koji se naziva “Dan sjećanja na poginule pripadnike APZB”, koji je ujedno i datum obilježavanja Međunarodnog dana ljudskih prava. Na ovaj dan predstavnici Udruženja porodica poginulih i nestalih pripadnika Narodne odbrane posjećuju mezarje “Dubrave” naglašavajući da sve ove godine traje borba za ostvarivanje prava porodica i pripadnika Narodne odbrane, jer su diskriminirani i obespravljani u odnosu na sve druge učesnike rata (Reprezent, 2014). Osim 10. decembra, ne postoje drugi datumi sjećanja na rat za pripadnike NO-a. Također, ne obilježavaju se ni datumi koji bi mogli biti značajni za istoriju AZPB-a, a koje naši sagovornici i sagovornice spominju: datum proglašenja APZB-a, 27. septembar 1993. godine; “Pad prve Autonomije” u avgustu 1994. i “Pad druge Autonomije” 7. avgusta 1995. Iako se sjećaju ovih datuma, oni ih ne obilježavaju, niti su oni ičim obilježeni u javnom prostoru.

Ova tišina, odnosno politika zaboravljanja rata 1993.–1995., te odluka da se u javnom prostoru ne obilježava rat nije slučajna; dio je političkih programa partija koje baštine ideju političkog programa APZB-a. Neposredno nakon rata, pa sve do 2000. godine, dok je na vlasti bila Stranka demokratske akcije, dominantni bošnjački nacionalistički narativ bio je izrazito vidljiv u gradu. Tako se, na primjer, centralna ulica u gradu zvala ulicom Izeta Nanića, komandanta Bužimske brigade u sklopu Petog korpusa. Bužimska formacija je jedna od najozloglašnijih u sjećanjima i pamćenjima tadašnjih simpatizera APZB-a, iako komandanta Nanića ne poistovjećuju

sa “specijalnim formacijama” [uglavnom paravojne formacije koje su razne strane u sukobima osnivale za poslove zatvaranja i mučenja zatvorenika]. Danas su aktuelne optužnice protiv pripadnika 505. brigade zbog zločina počinjenih nad civilnim stanovništvom Velike Kladuše. Zvaničan dan opštine bio je 7. avgust, kojim se obilježavalo “oslobođenje” Velike Kladuše, 1995. godine, odnosno njen “drugi pad” u narativu Narodne odbrane. I danas, kako navode neki sagovornici, pristalice narativa Petog korpusa obilježavaju ovaj datum.

Ipak, po osnivanju DNZ-a i dolasku na vlast 2000. godine, sve što bi podsjećalo na rat 90-ih, te što bi izazivalo potencijalnu netrpeljivost među stanovništvom, polako se institucionalno briše. Politike zaborava postaju zvanične – sva obilježja rata, bilo kog od dva dominantna narativa, uklanjaju se iz javnog prostora zajednice, osim pomenutog spomenika palim borcima kod gradske džamije. Mijenjaju se nazivi ulica – Izet Nanić ustupa mjesto Maršalu Titu u centru grada.²⁹ Sagovornik, pristalica narativa Petog korpusa, se prisjeća situacije u jednoj lokalnoj školi: “U nas su bile slike svih šehida u školi. ... Kad je prvi put preuzeta vlast od strane Fikreta Abdića, i najavio se načelnik da će posjetiti školu i on je to snimo. To je bilo između šehidskih porodica i njega, bila su prepucavanja, i baš bilo je, sve se žestoko zakuhalo. I nema toga. ... Sklonjeno je.” (muškarac, srednjih godina). Tako je jedan od sagovornika, pristalica narativa Narodne odbrane, koji je učestvovao u kreiranju općinskih politika u Velikoj Kladuši u tom periodu, naveo: “Mi nismo ništa, ama ništa što je vezano za rat, a što bi se moglo nekom zamjeriti, željeli isticati. Kontra strana [nara-

tiv Petog korpusa, prim. autorica] je imala, 7. august je bio Dan općine, a znate da je tad u izbjeglištvo otišlo 30.000 ljudi. Mi smo taj datum poništili i vratili 23. februar [dan oslobođenja Velike Kladuše 1942. g., prim. autorica] koji nikom ne smeta... Isto tako, nazivi ulica, vodili smo se predratnim nazivima, ili nekim geografskim toponimima.” (muškarac, srednjih godina). Inicijativa osnivanja zajedničkog spomenika stradanja žrtvama rata obje suprotstavljene strane nije nikad zaživjela. Ona se pominje tek u narativima pristalica Narodne odbrane kao neuspjela zbog blokiranja SDA. “Ta inicijativa nije imala razumijevanja sa ove druge političke strane, sa strane SDA i ovih koji okupljaju pripadnike Armije BiH, oni su smatrali da ne mogu pod istu kapu i jedni i drugi. Iako su to, po meni, evo vrijeme je pokazalo i tek će pokazati, to su žrtve, i jedni i drugi, suludih politika, i ludih političara, ... a dakle ne vrijeđajući ni jedne ni druge kad ovo kažem i ne sumnjajući u čestitost žrtve, ni jednih, ni drugih.” (muškarac, srednjih godina).

Kada pitamo sagovornike o njihovim praksama obilježavanja sjećanja na rat 90-ih, oni ih uglavnom vežu za lokacije ličnih stradanja, gubitaka, koji su nerijetko udaljeni od urbanog jezgra grada i ničim obilježeni sem narativom sagovornika. Tako naš sagovornik, tadašnji pripadnik vojske Narodne odbrane, navodi: “Meni je najjača asocijacija na rat moje rodno mjesto gdje sam ja i zarobljen. Ja sam zarobljen bukvalno na svom komadu zemlje, bukvalno je to moja zemlja i kad god sam dakle gore, to brdo gore iznad kuće N.A., je asocijacija na to... i ja sam nekoliko puta sam obilazio ta mjesta.” (muškarac, srednjih godina).

Sagovornici istraživanja navode da je u godinama neposredno nakon rata podijeljenost između narativa pristalica političkih pro-

grama Narodne odbrane i Petog korpusa bila izraženija u javnom prostoru. No, vremenom se jaz smanjivao. Ipak, naši sagovornici ističu da i dalje postoji nepovjerenje i nedostatak želje da se razlike prevaziđu, posebno u svakodnevnom životu. Sagovornik koji je bio pripadnik Petog korpusa i član SDA naglašava da sukob postoji, “ne u tom javnom životu, nego kroz papire, gdje može uvijek da te zavlaci, da te provocira.” (muškarac, srednjih godina). Sagovornica čiji bi se stavovi mogli svrstati u neopredijeljeni narativ navodi kako su najgore prolazila “njihova” djeca, prisjećajući se neprijatnosti koje je njeno dijete doživljavalo u školi. Majka je uočila da je dijete neraspoloženo, “Pa šta je bilo? ‘Pa uvijek svi dobijaju paketiće, a ja nikad.’ (...) Dugo vremena je bilo ‘jel sam babin il sam didov’? Otac od mog supruga je tada bio živ, ja kažem: ‘Ti si i babin i didov, imaš svog babu D. i svog didu E.’. Al’ ne, ima tamo neki ‘babo’ i neki ‘dido’, ali njihov nisi, dušo, ne pripadaš njima ni po kom osnovu i njihov ne možeš bit’.” (žena, srednjih godina).

29 — Iako se neke ulice danas drugačije zovu, zanimljivo je da te izmjene nisu zabilježene na stranicama BH Telecoma i elektronskog imenika.

O TIŠINAMA SVAKODNEVNIH RAZGOVORA

Veliki broj istraživanja u oblasti sjećanja se specifično fokusirao na mogućnost ili nemogućnost artikulisanja sjećanja na proživljene traume, dok je manje istraživanja fokusirano na sjećanja na rat i traume koja se prešućuju, za koje nema artikulacije, koje se izražavaju kroz tišine. Tišine nam, jednako kao i trauma, pokazuju modalitet stanja u kojem je nara-

cija u društvenom okruženju moguća ili nemoguća. Trauma se može okarakterisati kao potpuno

privatno i krajnje nedjeljivo, nepričljivo iskustvo (Arendt i Scarry u Edkins 2003: 45): “Jezik postaje neobičan ili fantastičan, sjećanje iskrivljeno – žrtve često vide sebe kao krivce za svoju bol, a u takvim trenucima društvene smrti, pripovijedanje je sve osim stalo.” (Ibid: 46)

Narativi stanovništva u Velikoj Kladuši su prožeti tišinom i prazninama, koje su najprisutnije u odnosu na pitanje do koje mjere sukobljeni narativi utiču danas na svakodnevni život u Velikoj Kladuši. Ispitanici često govore: “Ne znam šta da vam kažem”. Vrijeme u Velikoj Kladuši kao da je stalo 29. septembra 1993., kada je osnovana Autonomna pokrajina Zapadna Bosna. O ovom danu se ne govori mnogo, a naši sagovornici i sagovornice ćute ili ga nerado pominju.

Tišine se pojavljuju u sjećanjima naših sagovornika/ca na različitim mjestima i dosta zavise od pozicije koju su imali tokom rata. Civili, odnosno najčešće žene i oni/e koji/e su bili djeca u tom periodu, u svojim sjećanjima na rat gotovo nikada ne spominju zvanične datume ili događaje (npr. proglašenje APZB) kao nešto što pamte. Njihova sjećanja vezana su za vrlo lična iskustva – porođaj tokom granatiranja grada; odlazak po vodu tokom policijskog časa; “kada je otac ostao u Bužimu”, “kada je sin otišao u vojsku”, “kada je ubijen policajac”

ili “kad su se odvojile vojske”. Većina njih je vezana za ono što je u istraživanju određeno kao neopredijeljeni narativ, i imaju potrebu da naglase svoju distanciranost u odnosu na dva sukobljena narativa. Također, gotovo svi/e naglašavaju da nisu “nigdje bježali”, aludirajući na dva izbjeglištva 1994. i 1995. Kao da time dodatno distanciraju sebe od zvaničnih ideologija (nisu ni ‘Babini’ ni ‘Didovi’), ali daju i legitimitet svojim sjećanjima, jer su bili tu, svjedočili događajima u Kladuši.

Oni koji su bili aktivni u ratu, odnosno bili u vojskama, svoja sjećanja ne prešućuju, već izravno vezuju za zvanične narative i događaje – jasnije se sjećaju početka rata, radničkih mitinga i sastanaka, proglašenja APZB-a, naglašavaju solidarnost prema svom narodu za vrijeme rata, jasnije označavaju *neprijatelja* (pojmovima koji u tom specifičnom kontekstu imaju pogrdna značenja: “autonomaš”, “Bužimljani”, “Babini”, “korpusovci” itd.).³⁰ Borci Narodne odbrane spominju fetvu Islamske zajednice izdatu početkom rata, kao jedan od bolnijih događaja kojih se sjećaju iz tog perioda. Također, među sagovornicima koji su bili pristalice političkog programa APZB-a, sjećanje na izbjeglištvo je upečatljivo – govore o njemu kao o jednom od najgorih iskustava tokom rata, kada im je postalo jasno da su “ostavljeni od svih” – i od vlasti u Sarajevu (centra) i od međunarodne zajednice. Opisuju višednevno spavanje na otvorenom, dane bez hrane i vode, prelazak u proizvodne hale opustošenog pogona Agrokomerca u Hrvatskoj, u kojima su bili “odvojeni dekama” jedni od drugih.

Naši sagovornici u Velikoj Kladuši pričali su nam o nasilju koje su preživjeli oni lično, ili

30 — “Autonomaš” je pripadnik Narodne odbrane, “Bužimljani” pripadnici Petog korpusa iz Bužima, “Babini” pripadnici Narodne odbrane i pristalice APZB-a, “korpusovci” pripadnici Petog korpusa.

neko njima blizak, kao dio svojih sjećanja na rat. Kada govore o nasilju, neki koriste pasivni vid “to se tuklo” ili “bilo je pritiska”, ali ima i primjera detaljnih sjećanja o tome kako je bombardovan grad, kako je sagovornik ranjen, kako se sahranjivalo dijete, kako je bliska osoba mučena u zarobljeništvu. Pripadnik Narodne odbrane kaže: “Na trećem koraku osjetim još jednom da me pogodio, u drugu nogu. Dere se on: ‘Evo još jednog, vide kako je pao’, ‘Tekbir, Allahu ekber’, a ja ležim i gledam u njega (pauza).” (muškarac, srednjih godina). Pripadnik Petog korpusa se sjeća zarobljeništa svog oca: “Bio je [otac, prim. autorice] puno bijen, tamo gdje su ga zarobili, od strane Narodne odbrane, Fikretove vojske, taj što ga je tuko sad živi u Americi, tuko ga je neki ... pištoljem, 762, bio je sav krvav.” (muškarac, srednjih godina). Izbjegavanje razgovora o nekim temama, ili njihovo neimenovanje, manifestacije su tišine kojom je okruženo sjećanje na rat u Kladuši, i zastupljeno je u oba narativa. Neki sagovornici nisu uopšte željeli da govore o ratu ili su odmah prelazili na temu današnjice, naglašavajući: “(...) bilo je strašno, ne znaju u Bosni šta je rat, najgori je bio kod nas” i “ratni period tek danas preživljavam”. Često se u razgovorima spominju “oni tamo” ili “oni gore”, bez jasne odrednice o kome je zapravo riječ. Kao da nam se, kao nekima koji dolaze izvana, sa oprezom, serviraju paramparčadi izlomljenog jezika na dekodiranje. Tišina u odnosu na period rata je protkana svojevrsnim strahom ili se samo strah naglašava iz tog perioda. Jedna ispitanica kaže: “bilo nas je strah” i tu prekida narativ bez pominjanja ko je izazivao strah, čega su se bojali, pa nastavlja: “pretrpjeli smo strašan strah” (žena, srednjih godina). Ovaj mehanizam neimenovanja se posebno očituje pri pominjanju članova porodice koji su bili u vojsci ili zarobljeništvu, posebno u neopredijeljenim narativima, i razgovorima

sa ženama: “Devedesetih, bili su moja braća, svi su bili u ratu.. Ah... Ne znam šta da pričam...”, dok druga pak ispitanica kroz cijeli narativ pominje supruga koji je bio u zarobljeništvu i brata u vojsci, ali se iz cijelog razgovora niti na jednom mjestu ne da naslutiti u kojoj vojsci ili u kojem izbjeglištvu. Muž je “prošao zatvorsku torturu (...) meni je to bilo najdrastičnije, to misliti, gdje su mi braća, šta sad, šta će se desiti” (žena, srednjih godina). Nijedna od naših sagovornica ne pominje silovanje kao taktiku u ratu koju nailazimo u nekoliko optužnica i presuda Suda BiH za rat u Velikoj Kladuši (pogledati dalje izvještaje OSCE 2013, Učanbalić 2015, Detektor 2016). Jedna od tema o kojoj se u Kladuši ne govori jeste stigma koju njeni građani nose, posebno u odnosu na ostatak BiH. Nakon rata, svi koji su dolazili iz Velike Kladuše u Banjaluku, Bihać, Mostar, Sarajevo, bili su etiketirani isključivo kao “Babini”, odnosno kao “izdajnici”, bez obzira koju su stranu podržavali. Podjela na “Babine” i “Didove” bila je, i još uvijek je najvidljivija u samoj Kladuši, međutim ne i širom BiH. Jedan sagovornik se sjeća reakcija svojih kolega sa studija u Banjaluci: “... kada kažeš da si iz Velike Kladuše, na neki način te ljudi vedrije gledaju, ispituju o onome što je bilo, i naravno često pod pretpostavkom da ste iz autonomaških kuća, kako bi se to reklo (smijeh).” S druge strane, on je svoje porijeklo iz Velike Kladuše krio u Sarajevu i Bihaću: “... izbjegavao sam da kažem odakle sam. ... Kad kažem da sam iz Velike Kladuše, stane se tu dok se bolje ne upoznam sa ljudima, pa onda se krenemo šaliti o tim stvarima, ali inače nema one reakcije kao u Banjaluci.” (muškarac, mlađe dobi). Treba imati u vidu da su pripadnici Narodne odbrane stigmatizirani i kroz sistemski zakonodavni okvir FBiH. Suočeni sa

prezirom i potpunom marginalizacijom unutar bošnjačkog nacionalnog narativa, borci Narodne odbrane nisu mogli biti sahranjeni kao ‘šehidi’ (čemu je umnogome doprinijela i fetva Islamske zajednice BiH donesena početkom rata). Demobilisani borci Narodne odbrane nisu mogli da ostvare razna socijalna prava koja su bila zagarantovana borcima Petog korpusa, odnosno Armije RBiH.³¹ Djeca poginulih pripadnika Narodne odbrane također nisu ni približno imala isti tretman kao djeca šehida poginulih boraca Petog korpusa (vid. Nadarević 2014). Mlađi sagovornici se sjećaju postratnog straha od osвете: “(...) nekih prvih mjeseci odmah poslje rata, sjećam se najviše po ogromnim sijelima, jer su ljudi mislili da će biti neke osвете, da će neko dolaziti po kućama da ih muči ili šta ja znam. I bio je dogovor da u selu svaku noć ide po 20-30 ljudi da se drže zajedno ljudi (...) Trajalo je jako kratko, možda ni godinu dana, i onda je život krenuo nekim normalnijim tokom” (muškarac, mlađe dobi). Također se prisjećaju situacija iz školskih dana, gdje im je kroz obrazovni program bio “nametan” narativ Petog korpusa, iako je porodica podržavala narativ Narodne odbrane: “dobio sam jednu pjesmu da recitujem o nekom borcu, iz Petog korpusa, Izet Nanić, ne znam ko je bio ... i stari mi je zabranio da idem na tu sekciju više (smijeh) iz prostog razloga što se govori o ratu.”

Kroz oba narativa, sjećanje na rat je slično u tome što se svi kao stanovnici porijeklom

iz Velike Kladuše osjećaju stigmatiziranim u odnosu na ostatak BiH. Civili se sjećaju rata kroz lične doživljaje, dok bivši vojnici imaju sjećanja na specifične istorijske datume i rezultate političkih previranja. Sjećanje na rat 1993.–1995. u Velikoj Kladuši nije izraženo kroz specifične datume kada se organizuju javne komemoracije, što je jednim dijelom i posljedica političkog programa jedne od sukobljenih strana koja javno poziva na zaborav.

31 — “Demobiliziranim braniocem, u smislu ovog zakona, smatra se pripadnik Armije Republike Bosne i Hercegovine, Hrvatskog vijeća obrane i policije nadležnog organa unutrašnjih poslova (u daljnjem tekstu: Oružane snage), koji je učestvovao u odbrani Bosne i Hercegovine (početak agresije na opštinu Ravno) od 18.09.1991. do 23.12.1996. godine.” Član 2 Zakona o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica, *Službene novine Federacije BiH*, broj: 61/06, 27/08 i 32/08.

U ovom istraživanju došli smo do zaključka da se sjećanje na rat u Velikoj Kladuši 1993.–1995. ne uklapa u potpunosti u postojeća tri kolektivna nacionalna narativa BiH, već se gradi na osnovu specifičnih lokalnih narativa: narativa Narodne odbrane i narativa Petog korpusa. Narativ Narodne odbrane insistira na tome da je osnivanje APZB-a bilo neophodno kako bi se Velika

Kladuša “sačuvala” od sudbine još jedne “Srebrenice”, ali se zasniva i na viktimizaciji Kladuščana u odnosu prema Sarajevu i ostatku BiH. Narativ Petog korpusa je uronjen dobrim dijelom u bošnjački nacionalni narativ o ratu u BiH 90-ih, te kao takav rat u Velikoj Kladuši tumači kao posljedicu secesije i “saradnje sa neprijateljem” što je dovelo do podjele Velike Kladuše. Uočili smo također i jedan potencijalno drugačiji (alternativni) narativ usmjeren ka pokušaju distanciranja od ova dva sukobljena narativa, dokazivanju da se ne priseže ni jednom od političkih programa sukobljenih narativa. Međutim, sjećanja na rat ovih sagovornika/ca ipak reflektuju političke pozicije jednog od ova dva sukobljena narativa.

Iako se podijeljeni narativi u Velikoj Kladuši ne oslikavaju po zgradama, ulicama, natpisima, oni danas ipak žive i tkaju se u sjećanjima naših sagovornika i sagovornica kao odraz suprotstavljenih strana iz rata 1993.–1995. godine. Međutim, ako prihvatamo da su narativi fluidni, da se iz dana u dan osporavaju, da isplivavaju mnogostruke mreže moći i nejednakosti, isto tako vjerujemo da je naše istraživanje tek jedna fotografija međusobnog odnosa sukobljenih narativa u Velikoj Kladuši, te da će se ti odnosi nastaviti mijenjati, kao što su se mijenjali i do sada. U našim završnim pitanjima problematizujemo kako bi ti sukobljeni narativi mogli uticati na budućnost Velike Kladuše, na tkivo same zajednice,

međusobne odnose njenih građanki i građana, tj. na koji način sjećanja na rat u Velikoj Kladuši danas mogu imati uticaja na mir i suživot u Velikoj Kladuši sutra.

Poruke političke ideologije iza koje stoje stranke koje su trenutno na vlasti u Kladuši (DNZ i Laburisti) jeste da je ključ uspjeha Velike Kladuše u opraštanju i zajedničkom budućem životu, da treba okrenuti novi list, ne sjećati se i ne spominjati prošlost, već se okrenuti prema budućnosti. Narativ pristalica Narodne odbrane je više utemeljen na onom što bi Teski i Climo u jednom od pet putanja do etnografije sjećanja nazvali “zaboravljanje” da bi se oprostilo (Teski i Climo 1995: 4), kao što Fikret Abdić u svojoj predizbornoj kampanji kaže: “Opraštajući drugima, vi oslobađate sebe i vi oslobađate mene!”³² Međutim, ne bismo mogli reći da je ovo zaboravljanje događaja iz rata i samog sukoba ono što Anderson zove “kolektivnom amnezijom” (Anderson 1991), jer to nisu planirana zaboravljanja, već puno više “moderna pamćenja” gdje se iz svjesnosti o šteti konfliktno prošlosti ista ostavlja po strani (Gillis 2006: 178).

Danas je Velika Kladuša jedna od opština sa najmanjim brojem zaposlenih u BiH, što je prije rata bilo nezamislivo. U takvoj situaciji, insistiranje na nostalgiji, nekadašnjoj moći Agrokomerca i mogućnostima njegove revitalizacije – što je prisutno u narativu Narodne odbrane; te insistiranje na “izdaji”, “mahnitosti” karakteristično za narativ Petog korpusa samo još više gura Veliku Kladušu na margine bosanskohercegovačkog društva. Ipak, postoje naznake da se proces pomirenja i otvaranje dijaloga između dvije sukobljene strane dešava neposredno, bez puno uticaja sa strane. Jedan sagovornik tako pravi pregled procesa pomirenja od kraja rata do danas: “...

[na početku] bilo je tu svašta, bilo je tuča, svađa, jedni na druge, ... međutim sad, dosta se toga izmirilo, druži se, ... običan narod se vratio jedan drugome... na jednoj strani je bio jedan brat, na drugoj je bio drugi, nema šta, zajedno se mora živjet.” (muškarac, srednjih godina). Drugi sagovornik, pripadnik Petog korpusa, nagovještava da ovaj narativ ostaje čvršće ukopan u stavu da pomirenje zahtijeva priznavanje “krivice” od strane Narodne odbrane: “... i mi smo organizovali to druženje i otišli na Dubrave, na to mezarje gdje su ovi poginuli autonomaši... proučili Fatihu, položili cvijeće, onda smo došli ovdje gdje su naši, isto proučili Fatihu, položili cvijeće, tu je bilo i Srba i Hrvata, i svega. To je naišlo kod devedeset posto ljudi na odobravanje, e sad ima jedan dio koji kažu ‘Vi ste četnici, vi ste izdajice’” (muškarac, srednjih godina).

Paloma Aguilar Fernandez, koja se bavi pitanjem amnezije nakon Španskog građanskog rata, navodi da je zaborav bio posljedica obostranog dogovora nekadašnjih sukobljenih strana, kako bi društvo moglo da krene dalje (Aguilar Fernandez 2002). Istovremeno, ona navodi primjere postkonfliktnih društava, kao što je slučaj bivše Jugoslavije, u kojima se insistira upravo na suprotnom – zaborav onoga “šta su nam uradili” ne dolazi u obzir. Time se kolektivno sjećanje instrumentalizuje kao *perpetuum mobile* za dalje sukobe. Međutim, Velika Kladuša je zajednica u kojoj nosioci jednog od sukobljenih narativa promovišu politiku zaborava na rat 1993.–1995. kao dio svog političkog programa. Dakle, kada je riječ o Kladuši, moramo se baviti i kulturom zaboravljanja. Jedan od mogućih razloga za forsiranje zaborava je i pokušaj da se izbjegne novi sukob, odnosno otvore neka stara pitanja i kontroverze. Međutim, zaborav, ili amnezija, može imati dvostruke efekte – “nekada je ono o čemu se čuti opasnije od

onoga o čemu se priča” (Aguilar Fernandez 2002: 17). Amnezija može omogućiti društvu koje je prošlo kroz konflikt da krene dalje. Međutim, ukoliko amnezija nije prihvatljiva za sve strane, odnosno ukoliko se insistira na pamćenju *sopstvenog* narativa u odnosu na narative “drugog”, odnosno “neprijatelja”, to je potencijal za nove sukobe. Predstavljanje i razumijevanje drugačijih narativa o prošlosti je važno, koliko god ona bila neshvatljiva i neprihvatljiva iz današnjih pozicija – a ova teza je, čini se, više nego ikad aktualna u Velikoj Kladuši i Bosni i Hercegovini nakon oktobra 2016. godine.

BIBLIOGRAFIJA

Knjige i stručni članci

— Aguilar Fernandez, Paloma (2002), *Memory and Amnesia: The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*, Oxford, New York: Berghahn Books.

— Anderson, Benedict R. (1991), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso.

— Asman, Alaida (2011), *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug.

— Assman, Jan (2008), „Communicative and Cultural Memory“, u Erll, Astrid i Ansgar Nunning (prir.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin/ NewYork: Walter de Gruyter, 109–118.

— Dreković, Ramiz (2004), *U obruču: Krajišnici i Hercegovci u borbi na dva fronta*, Zenica: Dom štampe.

— Edkins, Jenny (2003), *Trauma and the Memory of Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.

— Erlandson, David A., Harris, Edward L., Skipper, Barbara L. i Allen, Stieve D. (1993), *Doing Naturalistic Inquiry: A Guide to Methods*, Newbury Park, CA: Sage.

— Gillis, John R. (2006). „Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa“, u prir. M. Brkljačić i S. Prlenda, *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb: Golden Marketing - Tehnička knjiga, 169–196.

— Gračanin, Ismet (2007), *U inat nepravdi*, Velika Kladuša: Centar za kulturu i obrazovanje.

— Kličić, Smail (2002), *Međubošnjački sukob u Cazinskoj krajini 1992. – 1995.: političko-pravni aspekti nastanka i djelovanja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna*, Bihać: Univerzitet u Bihaću, Centar za ljudska prava i prevenciju konflikata.

— Kličić, Smail (2013), *Napad iznutra: političke dimenzije stvaranja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna*, Bihać: Društvo arhivskih radnika Unsko-sanskog kantona.

— Kržišnik – Bukić, Vera (1991), *Cazinska buna 1950*, Sarajevo: Svjetlost.

— Marshall, Catherine i Rossman, Gretchen B. (1989), *Designing Qualitative Research*, Newbury Park, CA: Sage.

— Misztal, Barbara (2003), *Theories of Social Remembering*, Berkshire, England, Philadelphia: Open University Press, Maidenhead.

— Moll, Nicolas (2016), „Division and Denial and Nothing Else? Culture of History and Memory Politics in Bosnia and Herzegovina“, *Cultures of History Forum*, <http://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/bosnia-and-herzegovina/division-and-denial-and-nothing-else-culture-of-history-and-memory-politics-in-bosnia-and-herzegovina/> (pristupljeno 27. novembra 2016.).

— Mujagić, Kasim (2013), *Istina o Autonomnoj pokrajini Zapadna Bosna 1993-1995*. Cazin: Grafis.

— Mulaosmanović, Admir (2010), *Bihaćka krajina 1971. – 1991.: utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj*, Sarajevo: Institut za istoriju.

— Nadarević, Zerina (2014), *Zaboravljena djeca Krajine*. Velika Kladuša: Biblioteka Kladuša.

— OSCE (2013) *Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi*. OSCE Misija u BiH: Sarajevo.

— Radošević, Todor (1984) *13. proleterska brigada “Rade Končar”*, Beograd: Vojnoizdavački zavod Beograd.

— Saračević, Izudin (2014), *Anatomija jedne Autonomije: destrukcija ustavnog uređenja Republike Bosne i Hercegovine sa osvrtom na APZP*, Bihać: Grafičar.

— Teski, Marea C. i Climo, Jacob J. (1995), *Labyrinth of Memory: Ethnographic Journeys*. Westport, Connecticut: Bergin & Garvey.

— Velikonja, Mitja (2008), *Titostalgija. Študija nostalgije po Josipu Brozu*, Ljubljana: Mirovni Inštitut.

Članci iz novina i online medija

— BIRN BiH (2010), „Suljo Karajić osuđen na 18 godina zatvora“, 13.04., dostupno na: <http://www.justice-report.com/bh/sadr%C5%BEaj-%C4%8Dlanci/suljo-karaji%C4%87-osu%C4%91en-na-18-godina-zatvora> (pristupljeno 30. augusta 2016.).

— Bonner, Raymond (1995), „Bosnian Splinter Group Is Exiled and Unwanted“, *New York Times*, 22.08., dostupno na: <http://www.nytimes.com/1995/08/22/world/bosnian-splinter-group-is-exiled-and-unwanted.html> (pristupljeno 11. marta 2016.).

— Dedić, M. (2016), „Fikret Abdić Babo: predstava tek počinje“, *Dnevni avaz*, 9.10., dostupno na: <http://www.avaz.ba/clanak/257520/fikret-abdic-babo-predstava-tek-pocinje> (pristupljeno 9. oktobra 2016.).

— Detektor (2016), „Kako je Babo podijelio Krajinu“, *BIRN BiH, TV Justice*, epizoda 83 (prir. D. Erjavec), 09.11., dostupno na: <http://detektor.ba/epizoda-83-kako-je-babo-podijelio-krajinu/> (pristupljeno 9. novembra 2016.).

— Duraković, Dženita (2015), „Počelo obnovljeno suđenje Dautoviću“, *Justice Report BIRN BiH*, 13.01., dostupno na: <http://www.justice-report.com/en/articles/po%C4%8Delo-obnovljeno-su%C4%91enje-dautovi%C4%87u> (pristupljeno 1. septembra 2016. godine).

— Kladuša.net (2016), „BUKA intervju: Kako i zašto je pobijedio Fikret Abdić Babo“, 04.10., dostupno na: <http://kladusa.online/buka-intervju-kako-i-zasto-je-pobijedio-fikret-abdic-babo/> (pristupljeno 5. oktobra 2016.).

— Klix.ba (2016), „Velika Kladuša sa Fikretom Abdićem: Put u dugoočekivani prosperitet ili potupnu izolaciju“, 18.11., dostupno na: <http://www.klix.ba/vijesti/bih/velika-kladusa-sa-fikretom-abdicem-put-u-dugoocekivani-prosperitet-ili-potpunu-izolaciju/161117085> (pristupljeno 18. novembra 2016.).

— Purić, Amir (2013), „Otvorene rane Krajine“, *Diskriminacija.ba*, 28.09., dostupno na: <http://diskriminacija.ba/otvorene-rane-krajine> (pristupljeno 1. septembra 2016.).

— Purić, Amir (2016), „Veliku Kladušu čekaju četiri teške godine“, *Vijesti.ba*, dostupno na: <http://vijesti.ba/clanak/327546/veliku-kladusu-cekaju-cetiri-teske-godine> (pristupljeno 3. oktobra 2016.).

— Reprezent (2014), „Obilježen četvrti Dan sjećanja na

poginule pripadnike Narodne odbrane“, 10.12, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=cRmCo0I-QdI> (pristupljeno 18. novembra 2016.).

— Suljagić, Emir (2001), „106 teških optužbi protiv boraca Petog korpusa“, *Dani*, 19.10. dostupno na: <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/228/t22803.shtml> (pristupljeno 30. augusta 2016.).

— Vijesti.ba (2013), „Potvrđena optužnica protiv Redžepa Beganovića zbog zločina u Cazinu“, 07.01., dostupno na: <http://vijesti.ba/clanak/124232/potvrdena-optuznica-protiv-redzepa-beganovica-zbog-zlocina-u-cazinu> (pristupljeno 1. septembra 2016.).

— Učanbalić, Selma (2015), „Hapšenje za zločin u Bužimu“, *Justice Report BIRN BiH*, 27.04., dostupno na: <http://www.justice-report.com/en/articles/hap%C5%A1enje-za-zlo%C4%8Din-u-bu%C5%BEimu> (pristupljeno 1. septembra 2016.).

Dokumenti i ostalo

— Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, „Zločin na području Velike Kladuše“ (unutar teksta dostupan tekst optužnice (1996.) i presude (2002.) Fikretu Abdiću), dostupno na: <https://www.documenta.hr/hr/zlo%C4%8Din-na-podru%C4%8Dju-velike-kladu%C5%A1e.html> (pristupljeno 10. juna 2016.).

— Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Muftijstvo bihaćko, Hasan ef. Makić (1993), „Fetva o klanjanju dženaze pripadnicima paravojne formacije AP ‘Zapadna Bosna’, tekst fetve dostupan u *Dani*: <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/228/t22803.shtml>, (pristupljeno 30. augusta 2016.)

— Rijaset Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Vijeće za Fetve (2013), „Odluka o fetvi o klanjanju dženaze pripadnicima paravojne formacije AP ‘Zapadna Bosna’“, 24.12, dostupno na: <http://vijecemuftija.islamskazajednica.ba/index.php/2015-12-08-13-41-32/fetve-i-rezolucije/161-fetva-o-klanjanju-dzenaze-pripadnicima-paravojne-formacije-ap-zapadna-bosna> (pristupljeno 1. septembra 2016.).

Slobodanka Dekić je diplomirala antropologiju i etnologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Magistrirala je demokratiju i ljudska prava u Jugoistočnoj Evropi. Radi u Mediacentru Sarajevo, aktivna je u oblasti mirovnih studija, roda i seksualnosti.

Lejla Somun-Krupalija se bavi istraživanjem i razvojem politika u oblasti socijalne inkluzije, posebno stanjem prava osoba sa invaliditetom i rodne ravnopravnosti. Njeno obrazovanje je interdisciplinarno pa se proteže od diploma iz arapskog jezika i filozofije iz Sarajeva do postdiplomskog iz prisilnih migracija iz Oksforda. Karijeru je počela krajem 1980-ih u Ujedinjenim nacijama, a nastavila kao edukatorica i menadžerka u nevladinom sektoru i izabrana vijećnica u lokalnoj politici. Realizovala je projekte jačanja kapaciteta institucija vlasti i nevladinog sektora, razvoja pravno-političkih programa, integrisanja pristupa zasnovanog na ljudskim pravima. Istraživački izazovi su joj pitanja intersekcionalnosti između različitih pokreta za jednake mogućnosti i ljudska prava, a čvrsta je pobornica kvalitativnog istraživanja. Feministkinja i majka djevojke sa autizmom.

Selma Zulić Šiljak je magistrica demokratije i ljudskih prava u Jugoistočnoj Evropi, te magistrica komparativne književnosti i bibliotekarstva. Kladušćanka je i Krajiškinja. Bavi se istraživanjem u oblasti demokratije, socijalne pravde i javnih politika. Zaposlena je kao koordinatorica upravljanja organizacijskim znanjem i aktivno radi na namicanju sredstava i razvijanju modela za civilni sektor u oblasti zaštite djece, obrazovanja i životnih vještina, te smanjenja rizika od katastrofa.

ZLOČINI U NAŠE IME,
TIŠINE O NAŠIM ZLOČINIMA:
RATNO NASLIJEĐE
ARMIJE RBİH (1992–1995)
U LIČNIM I SLUŽBENIM
SJEĆANJIMA NA PODRUČJU
KONJICA

Sadržaj

7	Sažetak i ključne riječi
10	Uvodna razmatranja
18	Poželjno naslijeđe prošlosti
32	Potisnuto naslijeđe prošlosti
48	Zaključna razmatranja
52	Bibliografija
54	Bilješke o autoricama

SAŽETAK

Baveći se konceptima naslijeđa i traume, ovaj rad teži da istraži kompleksne procese (pre) oblikovanja politika i kulture sjećanja unutar partikularnog konteksta jedne mikro-zajednice (Konjica), s posebnim fokusom na potisnute tačke sjećanja odnosno mjesta tišine i zaborava. Konkretnije, bavi se mjestom koje u pojedinačnim narativima građana i građanki Konjica zauzimaju zlodjela pripadnika Armije Republike Bosne i Hercegovine nad srpskim i hrvatskim vojnicima i civilima počinjena u vrijeme dvostruke opsade grada od strane Jugoslovenske narodne armije/Vojске Republike Srpske odnosno Hrvatskog vijeća obrane.

KLJUČNE RIJEČI

mjesta tišine i zaborava; viktimizacija; traumatično naslijeđe prošlosti; lični narativi; pasivni promatrači; komunikacijsko sjećanje; prostorne intervencije.

UVODNA RAZMATRANJA

Šutjeti je i dalje govoriti
— Maurice Blanchot

Kada je u ljeto 2008. austral-ska umjetnica Kym Vercoe posjetila Višegrad, vodila se tragom romana *Na Drini ćuprija* Ive Andrića i turističkim vodičem za Bosnu i Hercegovinu (BiH) u izdanju Bradta. Po preporuci njegova autora, Tima Clancyja, odsjeda u banjskom odmaralištu *Vilina vlas*. Tek će nekoliko mjeseci kasnije, iz presuda Haškog tribunala, saznati da je u njemu, u okviru kampanje etničkog čišćenja u Višegradu,¹ bio smješten zloglasni logor za silovanje. Duboko potresena ispovijestima svjedokinja kao i time što u vodiču nije bilo nikakvog spomena o tome, Vercoe odlučuje da se vrati u Višegrad, i sagleda ga “novim” očima. Ono što ovaj put vidi (... *silovatelja u svakom prolazniku*...) upravo je perspektiva koju je autor vodiča, kako joj i sam priznaje, nastojao da izbjegne: “Da sam takvu informaciju uključio u vodič, niko ne bi posjetio to mjesto, a nisam htio da ocrnim svu zajednicu”.² Preispitujući odnos između turizma i zločina, svoje iskustvo autorica je prenijela u solo performansu *Sedam kilometara sjeveroistočno* teatra One Point Zero, po čijim motivima je 2013. snimljen film Jasmile Žbanić *Za one koji ne mogu da govore*.

Dužnost sjećanja moralni je imperativ današnjeg, “posttraumautskog” doba, “kako iz aspekta patnje, tako i krivice” (Assmann, A. 2007: 16). Upečatljiva priča Kim Veroce upozorava nas da odnos prema nasilnoj prošlosti nije više samo stvar lokalne, političke ili profesionalne zajednice. Ova i slična pitanja, na današnjem tržištu kulturnog turizma, etički zadužuju svakoga ko *konzumira* datu povijesnu baštinu.

1 — Milan Lukić and Sredoje Lukić Convicted of War Crimes in Višegrad. <http://www.icty.org/en/sid/10188> (NB: posljednji pristup cjelokupnom internet sadržaju u septembru 2016)

2 — Iz filma „Za one koji ne mogu da govore” autorice Jasmile Žbanić (2013).

Zataškavanje zločina na neki način (pret)vara turistu u tihog “saučesnika”, što objašnjava i zašto je Vercoeino saznanje za nju bilo tako traumatično. No, pozivanje na dužnost sjećanja a da se njegova precizna značenja ne objasne u svjetlu nepravdi, tenzija i dinamika partikularnog konteksta, može se pokazati izrazito kontraproduktivnim. Tvrdnja da su “mnemonički imperativi” univerzalno primjenjivi nailazi u novije vrijeme na kritike mnogih, koji upozoravaju da se “univerzalizacija sjećanja može doživjeti kao prijetnja posebnom značenju koje sjećanje ima za članove određene grupe, ili nacije.” (Pendelton 2015: 202; Huyssen 2015: 27–43; Neumann i Thompson 2015: 12). Mnogo je nedoumica: čijih sjećanja? Na šta? I tko je dužan? Vlast? Pasivni promatrači? Zbog čega? Priznanja? Empatije sa žrtvama? Da se više ne ponovi? U društvima nedovršenih sukoba, kakvo je bosanskohercegovačko, u kojima su sveprisutna osporavanja nasilja počinjenog protiv *onih drugih*, odgovori nisu tako jednostavni te se imperativ sjećanja doima jednako pretenciozno i neuvjerljivo koliko i obećanje “nikad više”. Ne samo da su konfliktna tumačenja još uvijek izvor nestabilnosti već postoji i neslaganje o tome tko je žrtva, tko počinitelj, te kakva bi trebala biti uloga zajednica u kojoj su činjeni zločini. Naime, sjećanja mogu biti posebice neugodna onda kada podrazumijevaju pitanja krivice i odgovornosti za zlodjela počinjena u “naše” ime. Radi se zapravo o “nepoželjnom naslijeđu” prošlosti (Macdonald 2006: 11), koje se najčešće potiskuje, osporava ili selektivno (pre)obrađuje u skladu s trenutnim političkim realnostima i potrebama. Ono što je, dakle, za jedne imperativ sjećanja (preživjele ratnih strahota?), za druge je nužnost zaborava (zajednica, pasivni promatrači?), i stoga se proces pamćenja odvija paralelno s procesom zaborava.

Potonje je upravo središnja preokupacija ovog rada, koji, baveći se konceptima naslijeđa i traume, teži da istraži kompleksne procese (pre)oblikovanja politika i kulture sjećanja unutar jedne mikrozaednice, s posebnim fokusom na potisnute tačke sjećanja odnosno mjesta tišine i zaborava, te napetost između individualnih s jedne i službenih sjećanja s druge strane.

U središtu našeg istraživanja je Konjic, općina u centralnom dijelu Bosne i Hercegovine, 50 kilometara udaljena od glavnog grada Sarajeva. Konjic je, s aspekta rada na kulturi sjećanja, izuzetno relevantan zbog višedimenzionalnog karaktera ratnih dešavanja unutar bh. konteksta. Ovu poziciju možda ponajbolje ilustrira ratno razdoblje na području općine koje, uprkos oskudnosti izvora, možemo na temelju postojećih presuda za ratne zločine (sukcesivno) sažeti u sljedeće: bombardiranje grada Konjica od strane Jugoslovenske narodne armije (JNA) odnosno Vojske Republike Srpske (VRS) (granatiranje je trajalo tri godine uzastopce, sve do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma i rezultiralo je gubitkom mnogih života³), progoni lokalnog srpskog stanovništva u prvoj godini rata od strane pripadnika tzv. lokalnih obrambenih snaga Konjica odnosno zajedničke komande Hrvatskog vijeća obrane (HVO), Ministarstva unutrašnjih poslova Republike BiH (MUP RBiH) i Teritorijalne odbrane (TO) koja ubrzo prerasta u Armiju RBiH (ARBiH) (zločini u selu Bradina i logor u Čelebićima su najeklatantniji primjer), te oružani sukob HVO-a i Armije RBiH (*rata u ratu*), koji je 1993. godine Konjic doveo u opasno stanje. Ova dešavanja oslikavaju, dakle, na jednoj mikroskali svu kontekstualnu

složenost i narativnu slojevitost recentne prošlosti. Ono po čemu se posebno ističe su zlodjela pripadnika Armije i MUP-a RBiH nad srpskim i hrvatskim vojnicima i civilima. Prema postojećim izvorima, na području Konjica postojalo je 20-ak logora u organizaciji Armije i MUP-a RBiH,⁴ među kojima je najpoznatiji onaj u konjičkom naselju Musala. O njima se u široj bh. javnosti malo ili nikako ne govori, a u času dok pišemo ove redove, nova optužnica Suda BiH osvjetljava dio potisnute prošlosti, ovaj put zločine počinjene u fabrici naoružanja Igman u Konjicu, koja je kako prije rata tako i danas bila nosilac privrednog razvoja općine; “Pola grada u Igmanu radi, drugu polovinu Igman hrani”, zapisao je navodno nekoć najčuveniji lik s ovog područja, pisac, novinar, umjetnik i karikaturista Zuko Džumhur.

Napomenimo i to da je općinska vlast od kraja rata pod gotovo apsolutnom kontrolom Stranke demokratske akcije (SDA), političke partije desnog centra koja zastupa interese bošnjačkog etnonacionalnog korpusa, što se samim tim odražava i na prevladavajuće politike pamćenja unutar zajednice.

Šutnja, poricanje i nekažnjivost prožimaju sveukupan kontekst kulture sjećanja o ratu u BiH, pa tako i onaj na području Konjica. Naslijeđe zločina Armije RBiH nam se pak čini osobito značajnim. Spadajući među prevladavajuća mjesta tišine unutar narativne perspektive o dvostrukoj (velikosrpskoj i velikohrvatskoj) agresiji na BiH, zločini počinjeni protiv nebošnjačkog stanovništva tumače se kao sporadični i izolirani *incidenti* ili pak kao *nužno zlo* u odbrani BiH. Ovakvom tumačenju je doprinijelo i reprezentiranje bosanskih muslimana kroz nara-

4 — Profili logora i zatočeničkih objekata u BiH od 1992-1995. <http://www.tranzicijska-pravda.org/profili-logora-i-zatocениckih-objekata/#>

3 — Mucić et al. “Čelebići Camp” <http://www.icty.org/x/cases/mucic/tjug/bcs/cel-tj981116b.pdf>

tiv “opresiranog”, čime se cementira njihova pozicija žrtve (Barkan i Bećirbašić 2015: 101). Ovo možda objašnjava i zašto se, unutar obimnog izučavanja ovdašnjeg ratnog i poslijeratnog razdoblja, najmanje pažnje pridaje upravo naslijeđu ovih zločina. Pomenuta dimenzija je, vjerujemo, presudna u razumijevanju konstrukcije pamćenja u Konjicu, koji je, važno je istaći, posljedicom ratnih razaranja, progona i iseljavanja pretrpio izrazito negativne etničko-demografske promjene,⁵ uključujući i drastičan preobražaj iz nekadašnje multinacionalne sredine u etnički homogenu zajednicu s većinskim bošnjačkim stanovništvom.⁶ Stoga su upravo zločini Armije i MUP-a RBiH, s posebnim naglaskom na Čelebiće i Musalu te s tim povezana dešavanja u samom Konjicu, središnji fokus ovog rada. Kakvo mjesto zauzima u pamćenju zajednice naslijeđe ratnih zločina? Da li su počinioци percipirani kao heroji ili zločinci? Da li se odobravaju, osporavaju, potiskuju ili se o njima šuti? Iz kojih razloga? U kojoj mjeri vlastita pozicija i iskustvo prošlosti uslovljavaju ovaj odnos? A narativ viktimiziranog? Potonji aspekt, smatramo, nije zanemariv imajući u vidu da je tokom perioda kada su činjeni zločini ARBiH nad srpskim i hrvatskim civilima Konjic bio opkoljen od strane VRS-a, a potom i HVO-a, kao i zato što za opsadu ne postoji presuda niti javno priznanje. Ukoliko pretpostavimo da zajednica nosi breme i žrtve i *počinitelja*, nije li se upravo u tenziji koja proističe iz isprepletenog odnosa ovog dvojakog naslijeđa, objedinjujući narativ

5 — Prema popisu iz 2013. godine, broj stanovnika je prepolovljen: sa prijeratnih 43.878 spao je na 25.148. Popis stanovništva 2013. <http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-2013/>

6 — Preko 95% Bošnjaka (1991. se 54,3% izjasnilo Muslimanima), 4% Hrvata (od predratnih 25,2%), 1,4% Srba (15% prije rata). Sličan trend prati grad Konjic u kome je živjela trećina stanovništva opštine, sličnog sastava.

i viktimizacije i krivnje, oblikovao današnji odnos prema prošlosti, i ne određuje li to ne samo ono što zajednica pamti ili prešućuje već i to kako sebe zamišlja u budućnosti? Ovi narativi se najčešće stavljaju u odnos kontrasta, pri čemu su sjećanja žrtava i za žrtve privilegirana te se kroz njihove leće i razvio sveukupan fundus znanja i praksi o tranzicijskoj pravdi. Ovaj rad stoji nasuprot ovih fiksni polarizacija, i stoga smatramo da Konjic zbog svog slojevitoga ratnog i poratnog konteksta predstavlja paradigmatičnu studiju slučaja.

Napomenimo uz to da se na nivou Republike Srpske (RS), u širem etnonacionalnom narativu, Bradina i Čelebići reprezentiraju kao “simbol stradanja Srba”. Isto važi i za zločine nad Hrvatima: oni u Trusini zauzimaju izrazito vidljivo mjesto u kolektivnom sjećanju o stradanju Hrvata kao i unutar političkog narativa u koji je usidren ideološki kontinuitet “Hrvatske Republike Hercegovine”. No, oba ova narativa se uglavnom tvore izvan zajednice, te ih ovaj rad,

uzevši u obzir i to da na prostoru općine živi neznatan broj Srba i Hrvata, posebno ne tretira. Dotičemo se pak onog koji se tiče sukoba HVO-ARBiH, u svrhe razumijevanja suprotstavljenih tumačenja navedenog sukoba te načina na koji se međusobno prožimaju. Šta ih razdvaja, a šta spaja? Imaju li ulogu u kontekstu pluralizma sjećanja?

Dvosedmični boravak u Konjicu omogućio nam je donekle temeljito upoznavanje zajednice i njenih osebnih dinamika. Podaci dobiveni kroz vođenje 27 polustrukturiranih intervjua, neformalne i slučajne susrete, te obradu relevantne i dostupne sekundarne građe prikupljene iz vjerodostojnih medijskih, sudskih i istraživačko-dokumentacionih izvora, otvorili su prozor u jedan izrazito slojevit, zamršen i višedimenzionalan pejzaž kulture sjećanja na tom području. Mimo

zvaničnih razgovora s akterima koji se javljaju kao nosioci politika društvenog pamćenja (predstavnici općinske vlasti, javnih ustanova, boračkih udruženja, inicijativa za sjećanje, asocijacija preživjelih, itd.), većina intervju je vođena sa (sadašnjim) građanima i građankama Konjica, neovisno o njihovoj poziciji i mjestu boravka u vrijeme ratnih dešavanja. U nastojanju da odabir ispitanika što vjerodostojnije reflektuje demografsku sliku Konjica, razgovarale smo sa deset žena i sedam muškaraca različitih nacionalnosti, dobne granice i zanimanja, s tim da – imajući u vidu uži fokus ovog rada – pri tumačenju nalaza u obzir osobito uzimamo etničku dimenziju pojedinačnih sjećanja na rat (pripadnost većinskom/manjinskom narodu Konjica).

Proučavanje ličnih sjećanja je prije svega bitno kako bi se razumjelo na koji način pojedinci u svojim “svakodnevnom životima prihvaćaju ili preoblikuju naracije prošlosti koje dobivaju odozgo.” (Vučković-Juroš 2009: 81). No, kako je u nekoliko svojih djela

pokazao francuski sociolog Maurice Halbwachs, u stanju smo razumjeti pojedinačno sjećanje samo ukoliko ga povežemo sa odgovarajućom grupom. Otud se, kombinirajući metod analize sadržaja te terenskog istraživanja, ovaj rad probija na intersekciji ličnih–zvaničnih narativa i kako bi (kao metod) provjerio učinak svakog pojedinačno te kako bi obuhvatio dinamičnu interakciju putem koje se međusobno grade, prepliću i sukobljavaju.

Na koncu, naš timski dvojac, zašto i to ne reći, dolazi iz zajednica suprotstavljenih ratnih narativa, što smatramo vrijednim elementom istraživačkog i analitičkoga pristupa. Naime, dekonstruisanje vlastitog interpretativnog naslijeđa nikada nije zaokružen proces, i zahtijeva stalni rad sjećanja na sebi i vlastitom okruženju, budući da smo toliko uronjeni u povijesno naslijeđe iz

kojeg dolazimo, kroz bolna porodična sjećanja, kroz društvene naracije, kroz priče koje slušamo, konverzacije u kojima učestvujemo... Mnogo je trenutaka šutnje na koje nas primorava društveni život ovog konteksta, jer začuđujuće je malo istomišljenika kada počinjemo upirati prst na ono što odudara od duboko ukorijenjenih predodžbi o prošlosti. Stoga, ovakav tip suradnje i dijaloškog procesa javlja se uvijek kao neka plemenita opomena koja nas, i onda kada se malo izgubimo, podsjeća na važnost znanja, slušanja, nepodilaženja i ostajanja lojalnim vlastitom traganju i premošćivanju. Prije no što se u drugom dijelu pozabavimo potisnutim naslijeđem prošlosti kroz analizu ličnih sjećanja, pružit ćemo uvid u ono što zajednica (bira da) pamti otvarajući diskusiju poglavljem o zvaničnim praksama i mjestima sjećanja u Konjicu odnosno poželjnom naslijeđu prošlosti.

Pogled na naselje Musala (gornji dio) gdje je u kompleksu koji „Prvu osnovnu školu“ povezuje sa sportskom dvoranom „Konjičanka“ bilo u različitim vremenskim periodima zatočeno oko 900 Hrvata, 100 Srba i, kao jedinstven slučaj, 30-ak pripadnika ARBiH.

Obnovljena Konjička ćuprija koja, povezujući dvije obale Neretve, simbolički obuhvata identitet Konjica.

POŽELJNO NASLIJEĐE PROŠLOSTI

Na putu iz Sarajeva ka Konjicu prate nas neke od Vercoeinih dilema s početka teksta. Zavedeni prizorom krajolika koji se pruža pred nama po prelasku planinskog prevoja na Ivan sedlu, iz Bosne u Hercegovinu, zaboravljamo da smo upravo prošli kraj Bradine, sela odakle su od strane pripadnika tzv. lokalnih obrambenih snaga Konjica odnosno zajedničke komande Hrvatskog vijeća obrane (HVO), Ministarstva unutrašnjih poslova Republike BiH (MUP RBiH) i Teritorijalne odbrane (TO) u drugoj polovini maja 1992. godine, netom nakon što se Konjic našao pod blokadom JNA/VRS-a, prvi građani srpske nacionalnosti odvedeni u vojnu kasarnu u Čelebićima. Zlodjela u ovom logoru, u kojem će do decembra 1992. godine biti zatočeno 400 osoba, a ubijeno njih 16, temeljito su dokumentirana u presudi Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), koja je predstavljala prekretnicu u međunarodnoj pravdi jer je, između ostalog, tada ustanovljeno silovanje kao oblik mučenja.

Po ulasku u Konjic, zaustavljamo se u naselju Musala, prepoznatljivom po kompleksu koji “Prvu osnovnu školu” povezuje sa sportskom dvoranom “Konjičanka”. Tu je u različitim vremenskim periodima bilo zatočeno oko 900 Hrvata, 100 Srba i, kao jedinstven slučaj, 30-ak pripadnika Armije RBiH.⁷ Uprkos dvije pravosnažne presude Suda BiH za zlostavljanje zatvorenika, ni ovaj objekt, kao ni bivši logor u Čelebićima, nije obilježen kao mjesto stradanja. Smještena tik iznad turističke jezgre grada, s Musale je moguće pogledom obuhvatiti gotovo cijelu panoramu grada. Ono što isprva privlači pažnju jeste razorena munara na lijevoj obali Neretve – jedini sačuvani materijalni trag

trogodišnjeg granatiranja grada. Vardačka džamija je tokom granatiranja Konjica pretrpjela značajna oštećenja. Prilikom restauracije je na inicijativu Islamske zajednice (IZ) odlučeno da se srušeni dio ne obnavlja, odnosno da munara “ostane znak spomena na vakat koji nam se desio”.⁸ Čini nam se da rijetko koji toponim u BiH tako nedvosmisleno odražava prevladavajući odnos prema traumatičnoj prošlosti kao naličje Vardačke džamije, te ćemo najprije kroz njen, a potom i primjer dvije vodeće memorijalne/komemorativne prakse ilustrirati osnovna obilježja zvaničnog narativa u Konjicu.

SIMBOLI SJEĆANJA

Prezerviranje devastirane materijalne kulture kao relikvije stradanja, u čijoj osnovi je otpor prema zaboravu, smatra se jednim od najkontroverznijih vidova memorijalizacije. Rijedak blistav primjer ove kulturne prakse koja se raširila nakon Drugog svjetskog rata je Memorijalni mirovni park Genbaku Domu u Hirošimi: jedna od rijetkih građevina koju atomska bomba nije do temelja razorila upisana je u popis svjetske baštine kao “snažan simbol razarajuće sile čovječanstva”.⁹ No, pretvorba ruševina u mjesto pamćenja, reducirana na vlastiti simbolički univerzum, vrlo lako može unutar problematičnog konteksta biti zlorabljena kao kontranarativ; primjerice, ruševine Frauenkirchea, evangelističke crkve uništene tokom bombardovanja Dresdena, služile su kao “retoričko sredstvo DDR-a

7 — Sportska dvorana Musala; Mapiranje logora i zatočeničkih objekata u BiH od 1992–1995. <http://www.tranzicijska-pravda.org/wp-content/uploads/2015/06/Sportska-dvorana-Musala.pdf>

8 — Vardačka džamija. <http://www.medzlis-konjic.com/index.php/dzematski-odbori-medzlis-iz-konjic/spisak-dzemata-grad/vardacka-dzamija>
9 — Hiroshima Peace Memorial (Genbaku Dome). <http://whc.unesco.org/en/list/775>

u naglašavanju brutalnosti kapitalističkog Saveznika i prikazivanju njemačkog naroda kao žrtve a ne konzumenta nacističkog projekta” (Moshenska 2015: 81–85).

Temeljem ovog polariteta, moglo bi se reći da je restauracija Vardačke džamije po-
dešena tako da uskladi istovremeno njenu
praktičnu i mnemoničku ulogu. Dok je prva
u funkciji molitvenog prostora, potonja se
ostvaruje u simboličkoj dimenziji munare,
personificirajući istovremeno islamski sakral-
ni prostor te, unutar partikularnog lokalnog
konteksta, duhovno-materijalnu kulturu bo-
sanskih Muslimana. Minareti su u ovom ratu
stoga bili masovno uništavani u cilju stvaranja
monoetničkih prostora – kako će potvrditi
MKSJ u nekoliko presuda u vezi uloge VRS-a.

Ova dimenzija je presudna za razumijevanje
motiva eksploatacije simboličkog potencijala
polusrušene munare, čije je razaranje, u okviru
zvanične verzije, smješteno u isti kontekst –
pod “tenkovskim projektilom ispaljenim iz
pravca Boraka, odnosno položaja VRS”.¹⁰
Razorena munara je emotivno moćan
vizualni instrument, jer istovremeno ○
evocira i stradanje bosanskih Musli-
mana i efektnost Miloševićevog odnosno
Karadžićevog nacionalističkog projekta po-
sredstvom JNA/VRS-a. Odluku da se ona pre-
zervira treba čitati, dakle, u etnokonfesional-
nom ključu stradanja i upisivanja njegovog
traumatičnog značenja u kulturnu baštinu
grada. Kao takva, ona također podupire i
mit o pretpostavljenoj (etničkoj) “nevinosti”.
Tome, usput rečeno, doprinosi i prostorno
okruženje Vardačke džamije, tj. neposredna
blizina Pravoslavne crkve Sv. Vasilija Veli-
kog. Poznata fotografija oštećene munare i
“netaknutog” tornja nerijetko je bivala me-
dijski eksploatirana u svrhe antagoniziranja dva

10 — Vardačka džamija u Konjicu. <http://www.medzlis-konjic.com/index.php/dzematski-odbori-medzlis-iz-konjic/spisak-dzemata-grad/vardacka-dzami-ja/157-vardacka-dzami-ja-u-konjicu>

odnosa brige prema kulturno-historijskom
naslijeđu (*sačuvano* nasuprot *uništeno*) te
povlačenja jasne kontraparelele između *nas*
(žrtve) i *njih* (tlačitelja). Ovaj dominantni
ratni i poratni narativ bošnjačkog političkog
establišmenta paradigmatično sažima iskaz
pripisan bivšem predsjedniku RBiH, Aliji
Izetbegoviću: „Sačuvana Saborna crkva u
Sarajevu i srušena džamija Ferhadija u
Banjaluci govore sve i o njima i o nama. Ovo
su kameni svjedoci koji ne lažu”.¹¹

POŽRTVOVANOST I HEROJSKA ODBRANA KONJICA

Fotografije 478 poginulih i nestalih šehida,
boraca, pripadnika Armije i MUP-a RBiH,
koji su “odbranili naše dostojanstvo i
oslobodili nas od agresora”,¹² čine stalnu
postavku recentno inaugurirane (2015)
Spomen sobe, čije središte krasi tri zastave
s grbom zlatnih ljiljana i čuvena fotografija
Danila Krstanovića koja prikazuje Aliju
Izetbegovića dok uči *Fatih*u na Kovačima.
Predstavljajući svojevrсни topos nacionalne
odbrane, Spomen soba se simbolički nastoji
ustoliti i kao mjesto mučeništva odnosno
šehitluka, što naglašava i činjenica da je
izgrađena neposredno uz šehidsko mezarje
u staroj jezgri grada. Poginuli vojnici
predstavljani su time kao mučenici koji su
se herojski žrtvovali za vjeru i naciju, čime
ne samo da “zaslužuju vječitu zahvalnost i
podršku” (Cage 2015: 1), već su i, kao šehidi
 (“žrtve”, “svjedoci”), izuzeti od grijeha,
drugačije rečeno, oslobođeni krivice.¹³

11 — Wikicitat, Alija Izetbegović. https://bs.wikiquote.org/wiki/Alija_Izetbegović

12 — Konjic je dobio Spomen sobu u znak
sjećanja na 478 poginulih branilaca. <http://www.klix.ba/vijesti/bih/konjic-dobio-spomen-sobu-u-znak-sjecanja-na-478-poginulih-branilaca/150415054>

13 — O promoviranju kulta šehida kao central-

Dok se kroz Spomen sobu oplakuju oni
koji su “za odbranu Konjica i BiH dali
svoje živote”, dotle se na “Dan konjičkih
brigada” – obilaskom spomen-obilježja
civilnim žrtvama rata, poginuloj djeci,
policajcima, šehidima, te borcima Narod-
nooslobodilačkoga antifašističkog rata
1941–1945. (NOAR) – slavi požrtvornost
i herojska povijest zajednice i njenih
branitelja. Ona se tradicionalno obilježava
na Dan državnosti, 25. novembra. Ovim
paralelnim obilježavanjem nastoji se, očito,
navedenim jedinicama pripisati zasluga u
odbrani opstojnosti i državotvornosti BiH.
Nije onda uopće slučajno da su se i borci
NOAR-a našli pod istom kapom sjećanja.
Smještanje odbrane BiH u okrilje naslijeđa
narodnooslobodilačke borbe iz Drugog
svjetskog rata dio je napora na nivou
Federacije BiH (FBiH) da se očuvanjem
tekovina ZAVNOBIH-a¹⁴ afirmira drža-
votvorni kontinuitet borbe za BiH. Ovaj
narativ u svojim ideološkim programima
pretežno zastupaju bošnjačke odnosno
probosanske političke partije, i desne i
lijeve orijentacije, promovirajući nacionalni
identitet Bošnjaka i bosanskohercegovačkih
muslimana kao zaštitnika multietničkog
karaktera BiH. Navedeni narativ je do-
datno institucionaliziran na nivou FBiH
kroz izjednačavanje “antifašista iz Dru-
gog svjetskog rata i antifašista iz ovog po-
sljednjeg, odbrambeno-oslobodilačkog rata
‘92–’95”,¹⁵ čime se nastoji povući paralela
o ideološkoj sličnosti Armije RBiH sa
partizanskim pokretom, a odbrana BiH

nog elementa komemorativnih praksi pod okriljem
SDA i IZBiH, vidjeti Bougarel (2007).

14 — *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog os-
lobodjenja BiH* bio je najviši državni organ antifašističkog
pokreta u BiH tokom Drugog svjetskog rata, utemeljivši se
kao nosilac bosanskohercegovačke državnosti.

15 — Održati kontinuitet odbrane Bosne i Herce-
govine, kako 1941–1945, tako i 1992–1995. <http://www.fmbi.gov.ba/bosanski/aktuelno.php?id=1229>

prikazati kao “ideološko antifašistička”
(Karačić 2012: 53).

Navedeni primjeri pokazuju da se na zva-
ničnom nivou promoviraju dvije međusobno
prožimajuće reprezentacije ratne prošlosti
općine, naznačavajući da je ona bila pod
napadom agresora (Konjic kao grad žrtva),
te da se, posljedično tome, u njoj uspješno
vodio odbrambeno-oslobodilački rat (Konjic
grad heroj), što je i centralni narativ o Armiji
RBiH odnosno odbrani BiH.

Pomenute prakse također govore da se
pamćenje na institucionalnoj razini oblikuje
oko ratnih veterana Armije i MUP-a RBiH.
Sjećanje na civilne žrtve rata reducirano
je na podupiranje dominantnog narativa o
odbrambeno-oslobodilačkom ratu. Veterani
rata su i u ostatku Federacije BiH nosioci
zvaničnog pamćenja, no čini nam se da
rijetko gdje zauzimaju ovako istaknuto
mjesto sjećanja. Ovo nije toliko začuđujuće
imajući u vidu da je na području Konjica
registrirano 12 boračkih organizacija, koje u
najvećoj mjeri predstavljaju različite

○ vojne i paravojne jedinice Armije
i MUP-a RBiH sa ovog prostora.
Smatramo da je u razumijevanju intenzivnijeg
angažmana ratnih veterana na polju sjećanja
u posljednjem periodu presudan i sljedeći
kontekst. Naime, nakon prosljeđivanja
predmeta MKSJ-a nacionalnim pravosudnim
organima na vidjelo su postepeno počeli
izlaziti i zločini pripadnika Armije RBiH,
osvjetljavajući istovremeno ratnu sliku
Konjica. Povećanje broja optužnica izazvalo
je, primjerice, formiranje Fondacije za pravnu
pomoć pripadnicima ARBiH osumnjičenim i
optuženim za ratne zločine. Ovoj inicijativi
boračkih udruženja deklarativno je pružena
podrška Ministarstva za pitanja boraca i
invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata na
nivou FBiH:

“Optužbe koje se podižu u posljednje
vrijeme su pokušaj izjednačavanja agre-

sora i nas, izjednačavanja zločinca i žrtve. To nikako ne smijemo dozvoliti, jer se time želi promijeniti karakter rata. Cilj nam je da branimo sve naše borce, jer su se svi oni borili za jedinstvenu, suverenu, nedjeljivu i samostalnu BiH, svih njenih naroda i građana.”¹⁶

Imajući u vidu da se dosta velik broj navedenih optužnica odnosi upravo na zločine počinjene na području Konjica, čini se da izgradnja Spomen sobe – kao idejni projekt Organizacije porodica šehida i poginulih boraca te Udruženja ratnih vojnih invalida Općine Konjic – dolazi u pravi čas. Mjesta pamćenja, napomenimo, odražavaju prvenstveno “prioritete, politiku i senzibilitet onih koji su ih sagradili”, te spomenici više govore o njihovim graditeljima nego o onima kojima su posvećeni (Heathcote, citirano u Whitmarsh, internet). Smatramo otud da Spomen soba prevashodno služi promoviranju pozitivne uloge brigada u namjeri da se branitelji zajednice prikažu kao heroji, a ne zločinci, ○ odbrana herojska, a Konjic i njegov dominantni narod žrtva, kako jučer (opkoljen) tako i danas (optužen).

“Da nije bilo Konjica, ne bi možda bilo ni Mostara, ni Sarajeva. Mi smo odavde svima slali (iz fabrike naoružanja Igman, op.a.) oružje da se brane, i Tuzli, i Bihaću, svima. Dakle, ta odbrana je herojska, a nažalost rezultat toga je toliko žrtava, i prvenstveno napaćenih Bošnjaka...”

— Enes Helebić, *Organizacija porodica šehida i poginulih boraca Općine Konjic*

Ovi narativi viktimizacije i pretpostavljene “nevinosti” instrumentalni su, smatramo,

16 — Bukvarević: Jedinstveno u zaštiti naših boraca i naše borbe. http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/aktuelno.php?akt_id=5292

i u relativiziranju zlodjela počinjenih nad nebošnjačkim stanovništvom. Svaki naš pokušaj da o tome razgovaramo s predstavnicima kako vlasti tako i boračkih udruženja završio je sljedećim komentarima:

“Zločina je bilo nad građanima svih nacionalnosti, a čini mi se da se o zločinima počinjenim nad stanovništvom srpske nacionalnosti puno više priča nego o zločinima nad bošnjačkim stanovništvom.”

— Edin Mujak, *pomoćnik načelnika za pitanja boraca i invalida, izbjegla i raseljena lica i socijalnu zaštitu Općine Konjic*

“Toliko zločina ovdje, a samo su Bošnjaci procesuirani, pa odakle onda tolike žrtve, ko ih je pobio...?”

— Enes Helebić, *Organizacija porodica šehida i poginulih boraca Općine Konjic*

Ovi navodi potvrđuju da na zvaničnom nivou prevladava viktimizacijski diskurs kao i to da je jedna od ključnih dimenzija koja motivira tišinu o počinjenim zločinima Armije RBiH pozivanje na poziciju žrtve.

KROJENJE SJEĆANJA: ODOZGO KA DOLJE ILI OBRATNO?

Iz razgovora sa zvaničnicima stiže se dojam da općinska vlast na obilježavanje sjećanja gleda kao na budžetski teret i svojevrstu protokolarnu aktivnost, takoreći obavezu koja se mora ispuniti kako bi se zadovoljili zahtjevi različitih inicijativa za sjećanje. Općinska vlast se gotovo doima kao “pijun” nosilaca sjećanja, osobito boračkih udruženja. Čak je i manifestacija “Dan konjičkih brigada” osmišljena iz pragmatizma odnosno iz potrebe da se obilježavanje bitnih događaja svede na razumnu mjeru. Činjenica

jeste da su svi spomenici u gradu podignuti na inicijativu boračkih, odnosno, u slučaju spomen obilježja ubijenoj djeci, udruženja građana. Otud je i zvanična verzija ta da je sjećanje konstruirano “odozdo ka gore”, a ne na inicijativu predstavnika vlasti.¹⁷ Iako je tačno da udruge za sjećanje, zastupajući interese i potrebe partikularnih kategorija, u određenoj mjeri djeluju “odozdo”, samim tim što svoja prava zahtijevaju i ostvaruju kao budžetski korisnici, čini ih, kako iz ugla vladajućih elita tako i izbornog tijela, “glasnogovornicima” vlasti u narodu. Ovo je osobito slučaj kada su u pitanju boračke skupine koje u stranačkim elitama pronalaze svog “prirodnog” partnera. No, nije teško pretpostaviti da bi od trenutka kada ne budu više predstavljala politički potencijal, kako za poziciju tako i opoziciju, ova udruženja lako počela gubiti svoju svrhu i postepeno se gasiti. Boračka udruženja, prema tome, ne crpe legitimitet iz (svoje uloge u ratnoj) prošlosti već iz interesa i potrebe vlasti da se legitimira iz (odnosa prema) prošlosti. Dakako, radi se o međusobnoj ovisnosti jednih o drugima, te su vladajućim političkim elitama komemorativne prakse ipak neophodne kako bi se, zadovoljavanjem potreba i interesa ratnih veterana, između ostalog, afirmirale ideologije nosilaca moći. Mimo toga, zauzimanje uloge *sporednog igrača* pomaže vladajućem sistemu da njeguje one događaje iz prošlosti koji ga “legitimiraju kao dobar ishod povijesnih zbivanja” (Čipek 2009: 157), odnosno da potisne one tačke prošlosti koje delegitimiziraju ideološki poredak na kome počiva. Na pitanje zašto bivši logori Musala i Čelebići, primjerice, nisu obilježeni kao mjesto stradanja, pružen nam je sljedeći odgovor: “Spomen obilježja obično se grade na inicijativu

17 — Iz intervju sa Edinom Mujakom, pomoćnikom načelnika za pitanja boraca i invalida, izbjegla i raseljena lica i socijalnu zaštitu Općine Konjic.

udruženja, i mi svaki zahtjev razmotrimo i reagujemo u skladu s mogućnostima. Što se tiče konkretno ovih mjesta koje spominjete, nismo nikada primili niti jedan zahtjev”.¹⁸ Sugerirajući, dakle, da je ono što se na zvaničnom nivou pamti izraz volje građanstva, općinska vlast ne nastoji samo pokazati kako “na pravedan način artikulira” kolektivnu volju (Musabegović 2009: 40), već time istovremeno opravdava selektivni odnos prema prošlosti. Prema tome, treba s oprežnošću primiti tvrdnje lokalne vlasti o “pasivnoj” ulozi u prerađivanju pamćenja (sponzori, a ne organizatori).

Pa ipak, mnogi indikatori ukazuju na to da obilježavanje prošlosti nije od naročitog interesa općinskim nosiocima vlasti, a ponajmanje dugogodišnjem načelniku općine, Emiru Bupalu koji se, kao što mu se u zajednici zamjera, rijetko kada i pojavljuje na komemorativnim događajima. Na zvaničnom nivou ne postoji oficijelna verzija o ratnim dešavanjima na području Konjica i ○ jedino je na osnovu gore navedenih mjesta i praksi sjećanja moguće naslutiti obrise dominantnog narativa.

Ni sam razgovor na tu temu ne doima se kao osobito zanimljiv (ili ugodan?) općinskim predstavnicima. Dok su jedni na naša pitanja o tumačenju ratne prošlosti izbjegavali pružiti odgovor (“Ne znam, zna se kako je... sad pričati o tome... nije bitno”¹⁹), drugi su prebacivali temu na današnjicu (“To je najmanji problem u općini Konjic. Veći je problem infrastruktura i ostalo”²⁰).

Činjenica jeste da Konjic nije (niti ima pretenzija da bude) grad koji živi u (ratnoj) prošlosti, a niti od nje, te su se i predstavnici općinske vlasti u poslijeratnom razdoblju naročito fokusirali na obnovu uništene

18 — Ibid.

19 — Ibid.

20 — Iz intervju sa Ivanom Karlovićem, predsjedavajućim Općinskog vijeća (OV) Konjic.

infrastrukture, preoblikovanje kulturno-povijesnog naslijeđa i razvoj turizma, kao novog faktora privrednog razvoja općine. Moguće je da je na ovo uticalo, između ostalog, i donošenje presude za logor Čelebići neposredno poslije rata, u novembru 1998. godine. Ovo suđenje, kao drugo po redu pred MKSJ-om, nije prošlo nezapaženo, i uspostavilo je već na samom početku (mira) narativni obrazac kroz koji će se formirati kako vanjska tako i lokalna perspektiva ratne prošlosti Konjica. Smatramo da ovaj aspekt nije zanemariv, te u narednom poglavlju propitujemo i njegovu ulogu u preoblikovanju kulture sjećanja: da li se fokus na turizam i obnovu kulturnog naslijeđa može protumačiti i kao vid konstruiranja novog, poželjnog naslijeđa odnosno promoviranja pozitivnog *imagea* zajednice?

VREMENSKE I PROSTORNE FANTAZIJE

Konjic je općina koja je doživjela jednu od najizrazitijih poslijeratnih transformacija povijesno-kulturnog naslijeđa, pa time i urbanog prostora. Prostorne intervencije su najemblematičnije u staroj jezgri grada, pri čemu polazišnu tačku u obnovi naslijeđa zauzima obnova čuprije, koja, povezujući dvije obale Neretve, simbolički obuhvata identitet Konjica. Nakon što je u julu 2003. godine ovo dobro proglašeno nacionalnim spomenikom, Općina Konjic je uz pomoć Vlade Republike Turske počela sa radovima na njenoj rekonstrukciji kao i revitalizaciji stare konjičke čaršije. Prilikom ceremonije otvaranja, 2009, upriličene na Dan Općine Konjic, mediji bliski strukturama SDA su načelnika Općine Konjic proglasili "neimarom" zahvaljujući kojem je, "uz prijatelje donatore iz Turske", "Konjic uspio dosanjati san svojih predaka

o obnovi vrijednog spomenika",²¹ dok je tim povodom Općinsko vijeće Konjic dodijelilo Recepu Tayyipu Erdoğanu, predsjedniku Vlade Republike Turske, priznanje "Počasnog građanina". Dodatno je na zgradi osnovne škole u kojoj je bio smješten bivši logor Musala oslikana freska "Tursko-Bosanskog prijateljstva", za koju predstavnici Općine kažu da se radi o "sitnici, znak zahvalnosti turskoj vladi koja je dosta stvari uradila za Konjic".²² U suštini, ovo *prijateljstvo* odražava dominantno političko raspoloženje na nivou Federacije BiH, pri čemu prostorne intervencije sjećanja na svojevrstan način materijaliziraju političke, medijske i investicijske interesne strukture moći. Naime, obnova kulturno-povijesnih spomenika u regionu samo je jedan od instrumenata kojim se aktuelna vlada Republike Turske služi kako bi putem "meke moći" – da upotrijebimo termin koji u pogledu turske vanjske politike preovladava u međunarodnoj akademskoj i političkoj zajednici – otvoreno njegovala osmanski tj. "neoosmanski" kulturni preporod. Ovaj termin se osobito koristi u pogledu (re)konstrukcije arhitekturnih cjelina, koje upražnjavaju svojevrstu fantaziju prošlosti, jer, kao što vrlo perceptivno podvlači Anderson (1991: 6), "zajednice se ističu ne po svojoj lažnosti odnosno originalnosti, već po stilu u kojem su izmišljene". U Konjicu je taj simbolički imaginarij nekadašnjeg vremena otjelovljen u novoj turističkoj jezgri grada koja okružuje čupriju, uključujući i izgradnju zanatskog centra na desnoj obali Neretve, u kojem se ističe tzv. Sahat-kula. Zapravo, kada su u pitanju prostorne intervencije, sve je – kao što naglašavaju i predstavnici Općine –

21 — "Vratio simbol grada", *Dnevni avaz*, 18. juni 2009.

22 — Iz intervju sa Biljanom Handžom, pomoćnikom načelnika za kulturu, sport i informisanje Općine Konjic.

pomno inscenirano a radi ponovnog vraćanja autentičnog izgleda stare jezgre grada.²³ Obnovu čuprije i zanatskog centra pratila je i izgradnja Zavičajnoga muzeja, što je zajedno sa prirodnim ljepotama ovog kraja stvorilo preduslove za unapređenje turističke ponude, te je u svrhe obrazovanja kadrova otvorena i Visoka škola za menadžment i turizam. Tako je Konjic danas jedna od najatraktivnijih unutrašnjih turističkih destinacija, a od otkrivanja podzemnog Titovog bunkera na prostoru lokaliteta bivše namjenske industrije "Igman" i – svjetskih umjetničkih pozornica.²⁴ Važan faktor u razumijevanju procesa preoblikovanja kulturno-povijesne baštine i identiteta grada sukladno željenom interpretativnom naslijeđu dominantne grupe jeste simbolička organizacija urbanih elemenata. Njihova raspodjela i međusobna interakcija u datom prostoru govori o mogućem odnosu između vremena i prostora kroz sjećanje i time vrlo vjerovatno reflektira ono što se bira da se pamti odnosno zaboravi. Takvo što vrlo precizno oslikava izbor da Spomen soba bude smještena u užoj turističkoj jezgri nadomak čuprije:

"Zašto Spomen soba tu? Zato što je tu šehidsko mezarje, prostor Islamske zajednice, pa pošto je blizu i Zavičajni muzej, mislili smo, kad dođu delegacije, kad se već sve obilazi, da se i tu navrati, da je sve nadohvat ruke... Jednostavno, pripada tom mjestu."

— Enes Helebić, *Organizacija*

23 — Konjic dobio zavičajni muzej. <http://neretvakonjic.blogspot.in/2011/02/konjic-dobio-zavica-jni-muzej.html>

24 — Od 2008, u okviru Bijenala koji se održavaju u ovom prostoru, na stotine umjetnika iz cijelog svijeta je posjetilo Konjic pokrećući pitanja poput antimilitarizma, suočavanja s prošlošću i srodnih mirovnih tema (u kojima, usput rečeno, do sad nije bilo govora o nasilnoj prošlosti ovog područja).

porodica šehida i poginulih boraca Općine Konjic

Potvrđujući Halbwachsovu tvrdnju da je tendencija ka uprostorenju prisutna kod svih zajednica, Jan Assmann (2002: 47) navodi da "svaka zajednica teži ka tome da promjene po mogućnosti izbriše i da povijest razumijeva kao nepromjenljivo trajanje." Simboličko-metaforička dimenzija šutnje očitava se, stoga, i u pažljivo rekonstruiranom prostornom identitetu. Jasno je da ove radikalne intervencije ne proističu neposredno iz nastojanja da se potisnu neugodne tačke recentne povijesti, no služe kao pogodan alat istom budući da (kolektivna) težnja za estetskim preoblikovanjem gradske jezgre seže još u prijeratno doba. Zapravo, transformiranjem kulturnog (etno)krajolika kroz upisivanje novih/pozitivnih znakova u baštinu grada postiže se ujedno i svrha prekrajanja spornih tačaka prošlosti. Postojeće intervencije sjećanja, drugim riječima, služe i "prekrivanju tragova svoje najnovije prošlosti, svojih rana", te i turistički *boom* kao vid ekonomskog i društvenog oporavka postaje "oblik zaborava, brisanje prebolnih tragova sjećanja" (Connerton 2008: 68).

Dok su naponi lokalne vlasti usmjereni na brendiranje novog imidža grada pridobili sve simpatije i pohvale u zajednici ("Konjic nikad nije bio ljepši"), ipak ne izostaju kritike na račun toga što se obilježavanju prošlosti ne pristupa strateški, što zorno ilustrira komentar na blogu udruženja Volonteri i prijatelji Konjica:²⁵

"Ono što je porazno jeste da ratni period naše općine nije dokumentovan.

A to općina duguje svojoj prošlosti i svojoj budućnosti, osigurati istinu

25 — „Porazno je da ratni period naše općine nije dokumentovan”. <http://volonteriprijateljikonjica.blogspot.ba/>

i trajno sjećanje na historijske događaje odbrane od agresije 1992–95. godine. U tom pravcu mladi ove grupe inicirati će okupljanje svih probosanskih snaga za pripremu i štampanje knjige koja će svjedočiti i o herojskoj odbrani i istini grada Konjica i njegovih građana.”

Doista, zašto na općinskom nivou nije uspostavljen zvanični prikaz ratne prošlosti zajednice ili jasno formulirana politika pamćenja, kao u slučaju većine drugih zajednica sličnog ratnog i poratnog konteksta?

ZAJEDNIČKI NARATIV PROŠLOSTI

Naslijeđe ratnih zločina jeste neugodna, ali ne i jedina otežavajuća okolnost koja komplicira “pisanje” zadovoljavajućeg narativa. Ometajući faktor u produciranju službene historiografije prevashodno predstavlja naslijeđe tzv. bošnjačko-hrvatskog sukoba čije su konkurentne naracije prošlosti i danas poprište političkih tenzija o unutarnjem ustrojstvu i raspodjeli moći po etničkom principu. Na nivou zajednice izostaje bilo kakav službeni prikaz ili praksa kroz čije leće bi bilo moguće tumačiti tadašnja zbivanja, zbog čega se doima da je sukob ARBiH–HVO prešutno “uklonjen” s pozornice na kojoj se oblikuju politike društvenog sjećanja. Zauzvrat se, međutim, u lokalnim memorijalnim praksama paradoksalno utemeljio zajednički narativ prošlosti zaraćenih strana, iz vremena kada su – u cilju pružanja oružanog otpora snagama bosanskih Srba koje su sredinom aprila 1992. opkolile Konjic – djelovale pod jedinstvenom komandom. Ono po čemu će ostati zapamćena jeste osnivanje logora u Čelebićima, čije zatvaranje u decembru

1992. ujedno označava i kraj djelovanja zajedničke komande. Nedugo nakon toga dolazi do rasplamsavanja sukoba između Armije RBiH i HVO-a BiH, koji na ovom području zvanično započinje 23. marta 1993, a završava godinu dana kasnije usvajanjem Washingtonskog sporazuma, odnosno osnivanjem Federacije BiH na teritoriji s većinskim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom. Temeljem ovog ustrojstva, sukobljena tumačenja prošlosti integrisana su pod jedinstven institucionalni okvir, čiju kompleksnost možda ponajbolje ilustriraju, kao što je dobro primijetio Moll (2012: 912–913), dva različita naziva ministarstva nadležnog za prava boračke populacije: “boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata” (bosanski jezik), odnosno “branitelja i invalida domovinskog rata” (hrvatski jezik). No, objedinjavanje ova dva narativa na institucionalnom nivou pretežno je u funkciji reguliranja jedinstvene boračke zaštite, dok odvojene i konkurentne komemorativne prakse i dalje izazivaju duboke podjele, naročito u područjima sa snažnim naslijeđem ratnih zločina. Konjic je, opet, iznimka. Naime, zajednička delegacija udruga ARBiH i HVO BiH proisteklih iz rata 1992–95. bilježi svakog maja sjećanje na “prve poginule branitelje” Konjica. Na njihovu inicijativu je 2011. na mjestu pogibije (lokalitet Ljubina) izgrađen spomenik na čijem se reljefu ističu državna zastava, *liljan* i šahovnica.

“Na ovo smo se odlučili imajući u vidu da su prve vojničke žrtve upravo bili Bošnjaci i Hrvati. Niko nije mogao da vjeruje da se takvo nešto radi, iako, da se razumijemo, nije bilo drago ni jednima ni drugima! Na otkrivanje spomenika je došlo mnogo zvaničnika, a ja sam otišao i u Crkvu i u IZ i rekao im da hoću sljedeći scenarij: dok jedan krsti, drugi uči,

i tako je bilo, svi su govorili da je pravo čudo. I, eto, od tada je krenulo prijateljstvo koje i dan-danas traje, mi idemo u Trusinu, oni dođu kad je Dan konjičkih brigada...”

— *Enes Helebić, Organizacija porodica šehida i poginulih boraca Općine Konjic*

“Ljudi koji vode ova udruženja su moji bivši i sadašnji susjedi, neki su odrasli i radili sa mnom, neki su i rat počeli sa mnom, što je bilo – bilo je, rat se vodi otkad je svijeta i vijeka.”

— *Dinko Vidačković, Udruga dragovoljaca veterana Domovinskog rata HZHB – Podružnica Konjic*

Izgradnjom zajedničkog narativa prošlosti oko “prvih” poginulih branitelja – kao nulte tačke ratnog sjećanja – aludira se na odgovornost *agresorskih* snaga JNA i VRS; mit o zajedničkom neprijatelju je stoga vrlo efektan instrument pomirenja zaraćenih strana putem kojeg se njihova sukobljena tumačenja sublimiraju u kompatibilne naracije prošlosti. Naglašavanje viktimizirane pozicije odbrambenog fronta Konjica upražnjava ujedno funkciju kontranarativa s ciljem umanjivanja podijeljene odgovornosti za torture građana srpske nacionalnosti u logoru Čelebići. Jedinstvena po tome što se odnosi na zločine počinjene pod komandnom odgovornošću snaga bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata, presuda za logor Čelebići odnosno naslijeđe “udruženih u zločinu” je upravo, smatramo, ono što zaraćene strane spaja nudeći se kao mogući motiv ovog rijetkog primjera zajedničke komemorativne prakse u zajednicama obilježenim posljedicama “hrvatsko-bošnjačkog” sukoba. Pojedini autori su, doduše, stanovišta da selektivnost kolektivnog pamćenja nije nužno usmjerena ka potiskivanju i brisanju “loših uspomena”. Zajednička patnja, prema Renanu, ujedinjuje više no radost zato što s

nacionalnog aspekta “žalost vrijedi više od trijumfa, namećući dužnosti koje zahtijevaju zajednički napor” (2011 (1882): 81). No, u ovom slučaju, potenciranje narativa stradanja i patnje problematično je, između ostalog, i u pogledu kontinuiteta, imajući u vidu da je upravo viktimizacijski narativ bio, kako pokazuju transkripti sa suđenja u predmetu Čelebići, lajtmotiv napada na srpske civile. Današnji odnos obje strane karakterizira diskurs relativiziranja te odbijanja da se jedinice koje predstavljaju navedena udruženja upišu kao “vlasnici” naslijeđa zločina.

“Tu na spomen ploči u Bradini ima i onih koji su umrli prirodnom smrću, znam po imenima, čitao sam, dosta ih je radilo sa mnom u Igmanu, tako da znam svakoga u malom prstu iz Konjica...”

— *E. Helebić, Organizacija porodica šehida i poginulih boraca Općine Konjic*

“HVO Konjic nema nikakve veze sa logorom u Čelebićima, pošto je taj logor formiran u vrijeme zajedničkog zapovjedništva. Mi smo se odmah distancirali od zločina, pošto se nismo slagali sa određenim postupcima prema ratnim vojnim zarobljenicima.”

— *Dinko Vidačković, Udruga dragovoljaca veterana Domovinskog rata HZHB – Podružnica Konjic*

Pomenuta praksa je, u svakom slučaju, djelotvoran vid promoviranja *pluralizma* sjećanja na zvaničnom nivou. Da li je to razlog zašto niti jedna od strana ne propituje niti inicira sjećanje na ništa manje pogubne posljedice sukoba ARBiH–HVO na području općine? Ili što se o “Konjicu pod opsadom HVO-a” javno ne govori? Naš sugovornik iz Udruge dragovoljaca, krovne udruge veterana Općine Konjic, ostao je

prilično suzdržan u pružanju odgovora na pitanje o zlodjelima protiv hrvatskih civila i vojnika u logoru Musala, ostavljajući dojam udruge nezainteresirane da “tjera pravdu” o navedenim stradanjima. Prešućivanje se u ovom slučaju očigledno javlja kao nezgodno, ali ipak pomirljivo i, za obje strane, “povoljno” rješenje. Ovakav vid potiskivanja sjećanja o sukobu ARBiH–HVO se na svojevrsan način, ako se poslužimo tipologizacijom zaborava koju je ponudio Connerton (2008: 61), može svrstati u “propisano zaboravljanje”, koje je u interesu svih strana u sukobu. Kao prototip ove vrste zaborava, autor navodi poznati primjer atenjanskih demokrata koji su – svjesni opasnosti održavanja pamćenja na učinjene nepravde i beskrajnog lanca osvete koje za sobom povlači – eksplicitno zabranili sjećanje. Iako u slučaju Konjica potiskivanje navedenog sukoba iz službenog diskursa nije normirano propisima, zadržat će se kao prepoznatljiv oblik pamćenja sukoba – barem sve dok se obje strane budu držale prećutno usaglašenog “ugovora o tišini”. Međutim, neuravnotežen odnos snaga u relativno homogenoj nacionalnoj sredini (p)određuje granice “manjinskih” narativa sukladno volji većine, uvjetujući šta se i kako pamti odnosno prešućuje, što potvrđuje i sljedeća izjava:

“Tražili smo više puta izgradnju spomenika u gradu svim poginulim braniteljima Općine Konjic, nismo dobili odgovor. Nisam ni siguran koliko bi to bilo pametno, vjerujem da bi došlo do sknavljenja, a i vidite kakva je politička situacija u Federaciji...”

— *Dinko Vidačković, Udruga dragovoljaca veterana Domovinskog rata HZHB – Podružnica Konjic*

Iako vidno potisnuto iz zvaničnog pamćenja, naslijeđe hrvatsko-bošnjačkog suko-

ba zadržava osjetljivo mjesto u pamćenju zajednice, otežavajući zauzvrat i institucionaliziranje zajedničkog narativa sjećanja. Naime, svi naši sugovornici i sugovornice²⁶ koji su preživjeli rat u Konjicu pamte pomenuti sukob kao najteži period rata, i zamjeraju vlastima što se o tome javno uopće ne govori. Nesklad između ličnih i službenih narativa u ovom je kontekstu možda najizraženiji, s obzirom da se, govoreći o onome što je zaboravljeno, najčešće navodi konflikt između HVO-a i Armije RBiH, konkretnije opsada grada od strane HVO-a. Moramo ipak primijetiti da prilikom pokušaja rekonstruisanja sjećanja na ratnu prošlost, naši je sugovornici i sugovornice nisu smještali u fiksne, (etno)nacionalne narative. O ratu se učestalo govori neovisno o ideološkim konstrukcijama, kao o stanju, procesu, epizodi života bez koje je nemoguće zamisliti vlastitu povijest. Tako je njihov pristup varirao između nelinearnog prepričavanja fragmentiranih sjećanja, zamršenih i sažetih u životne epizode, čulno i prostorno percipirane detalje, isprepletene u mreži složenih odnosa, porodičnih i komšijskih, do evociranja emotivno napetih ili dramatičnih trenutaka koje su istodobno nastojali da racionalno objasne. Sjećanje na bitna razdoblja rata, događaje i procese koji su u javnom diskursu prožeti velikim, zvaničnim i proklamiranim istinama, sugovornici ne naglašavaju, već takve epizode navode tek da bi svoja sjećanja smjestili u širi kontekst. Primjerice, našu sugovornicu Melihu, koja je početkom rata postala punoljetna, sukob između Armije RBiH i HVO-a asocira na jedan od najvažnijih trenutaka u njenom životu, kada je postala majka.

“Eto ‘93. dobijem curicu, a ‘93. najveća glad u Konjicu, tad su Bošnjaci

26 — *Napomena: Imena sugovornika, koja se navode u ovom tekstu, izmijenjena su radi anonimnosti i zaštite identiteta.*

i Hrvati zaratili. Tolika je glad bila da sam mislila da hoće barem golub da sleti da ga skuham u supu. Tada su Hrvati presjekli dovod struje u grad, i mi ostajemo u mraku devet mjeseci. Ja se sjećam kada je moja kćerka prvi put vidjela sijalicu, nema sile da prestane gledati, hoće da oslijepi... A kada je prvi put radio čula, mislila sam da će poludjeti od straha, to dreka, plač...”

No, većina naših sugovornika nije uopće upoznata s onim što se na zvaničnom nivou obilježava. Oni su mogli lako locirati mjesta sjećanja (spomen obilježja) u prostoru, ali ne i, uvijek, s preciznošću navesti na šta se ona odnose i kome su namijenjena. Mnogi su bili zatečeni pitanjem kome/čemu je u ime “građana Konjica” podignut spomenik u centru grada (“šehidima, poginulim i umrlim pripadnicima Armije i MUP-a BiH”), pa su se tako izdvajala objašnjenja poput “spomenik svim poginulim Konjičanima”, “spomenik civilnim i vojnim žrtvama našeg grada” ili “spomenik napravljen za sve”. Samo rijetki preispituju ono što nedostaje u reprezentacijama prošlosti na zvaničnom nivou, kao da se ono čega nema/što nije vidljivo ne dovodi u pitanje, pa se vremenom na to i zaboravlja. Očito je, dakle, da zvanične prakse sjećanja nisu dovoljno uvjerljive u senzibiliziranju javnosti.

No, na bazi čega se onda dominantni narativ održava u zajednici? Na ovo pitanje nastojimo odgovoriti u drugom dijelu ovog rada na temelju mnogostrane diskusije o onome što je potisnuto iz društvenog i komunikacijskog sjećanja, konkretnije o mjestu koje zlodjela Armije RBiH zauzimaju u pojedinačnim narativima naših sugovornika i sugovornica.

Vardačka džamija - jedini sačuvani materijalni trag trogodišnjeg granatiranja grada ("znak spomena na vakat koji nam se desio").

Freska Tursko-Bosanskog Prijateljstva oslikana na zgradi Prve osnovne škole u znak zahvalnosti turskoj vladi koja je finansijski podržala obnovu čuprije i revitalizaciju stare čaršije.

Pogled na srušenu munaru Vardačke džamije

POTISNUTO NASLIJEĐE PROŠLOSTI

Jednog su kasnog majskog jutra na desnoj obali Neretve pronađeni leševi mog kolege, profesora geografije, njegove supruge, također koleginiće iz struke, i dvojice njihovih sinova, dječaka od pet i osam godina.

Jutro prije toga sreo sam ga u školi u kojoj smo obojica radili.

Izašavši na terasu, osunčanu, čavrljamo o svemu i svačemu. Raspitivao se o mojoj sestri, kojoj je četiri godine bio razrednik. Pola godine prije izbijanja rata ona je, zajedno s mužem i petomjesečnom ujinom debelguzom Mašom, odbjegla u zemlju lala i kanala.

- Kako tvoja djeca podnose granate?

- Onako. Svi se, kad počne, šćučurimo u jednu sobicu koja nije na direktnom udaru. Rijetko silazimo u podrum.

Ulicom ispod nas baš je prolazio jedan Mladić u uniformi a la Ninja Turtles. Obojica odgovorismo na njegov pozdrav.

- Vidiš, reče tiho Đuro nadnoseći mi se nad lijevo uho – ovaj je jučer rekao da bi sve Srbe u gradu trebalo poklati.

Priča *Bloody story*, u kojoj se Goran Sarić, profesor književnosti i pjesnik, prisjeća svog posljednjeg susreta s Đurom Golubovićem, dio je njegovog ratnog dnevnika *Lijepo gore klasici marksizma* (2014). Kombinirajući minijature, crtice, kratke analize, stihove, lirske zapise, autor u dnevniku daje jedno od rijetkih svjedočanstava o ratnom periodu u gradu u kojem je ostao sve do 1994, s napomenom da “moj Konjic, s jedne strane, četiri duge godine sistematski granatiran, s druge držan na krvavom nišanu, nakon Bradine, Čelebića, nakon porodice Golubović, još uvijek nema ulicu po nekom od njegovih stradalih civila pogrešne nacionalnosti.”

Okolnosti “stradanja civila pogrešne nacionalnosti” prožimali su u određenoj mjeri

(pri)sjećanja gotovo svih naših sugovornika s iskustvom ratnog doba Konjica. Na koji način, i u kom obliku – zavisilo je, mimo sveukupnog ličnog i subjektivnog konteksta, od samog procesa prisjećanja, njegove narativne forme i dinamike u okviru razgovora, te onoga što su sugovornici i sugovornice birali da kažu odnosno izostave. U razgovoru im je pružena sloboda da o ratnom iskustvu govore bez direktno formuliranih i sugestivnih pitanja. Autentična sjećanja na ove i slične okolnosti javljala su se u vidu slika, prizora, ili trenutaka, onda kada ih sugovornici i sugovornice nisu izolovali od ostatka ratne zbilje, već su ih, opisujući šta se događalo u gradu, u kvartu, na ulici, u stambenoj zgradi – bilo da su tome sami svjedočili ili saznali od drugih – sasvim spontano i nasumično navodili.

Ono što se najčešće spominje jeste zastrašivanje građana srpske i hrvatske nacionalnosti od strane, kako nam je slikovito opisano kroz jedan od razgovora, “pripadnika Armije BiH, tzv. Akrapa,

koji su ulazili u stanove, napadali ih i govorili im ružne stvari, mi smo sve to slušali, a nekada i gledali...”

Zastrašivanja svojih komšija prisjeća se i Meliha koja je pred sami rat bila prinuđena prekinuti svoj studij u Mostaru i vratiti se u Konjic. Danas nezaposlena majka troje djece, Meliha je rat provela u zgradi u centru Konjica, za koju je i dalje uspomene čvrsto vezuju.

“Došli bi i rekli ‘imamo dojavu da je ovdje snajper’, ili slično, što je nas zaista pogađalo jer smo mi znali svoje komšije, koliko su to dobri i fini ljudi bili... Eto, u našem stubištu, čika Ratko, on je bio divan čovjek, i njegova porodica... Ničim nisu pokazivali da su nacionalisti. Njegova djeca i žena su otišli, on je ostao sam u Konjicu. Sjećam se da nisam bila

kući, i kada sam se vratila vidjela sam otiske metaka na stubištu. Onda mi je rečeno da su došli neki ljudi, upali mu u stan, svašta je bilo... I on je zvao u pomoć komšije, ali niko se nije odazvao, kažu da ih je bilo strah tih naoružanih vojnika.”

Pretresanje nije zaobišlo ni porodični dom Marije (1955):

“U prvoj godini rata kad su pretresali srpske stanove, došli su nam momci na vrata: ‘Dobili smo dojavu da imate radio stanicu u stanu’. Jedan od njih, znali smo ga, bio je prije rata osuđivan za maloljetničku delinkvenciju... Ušli su, pregledali i tako...”

Marija je u Konjic došla početkom šezdesetih godina iz Srbije, kada joj se otac zaposlio u fabrici Igman koja je dovlačila kadar sa područja bivše Jugoslavije. Nakon što se na drugoj godini fakulteta udaje za Konjičanina, Mehmeda, njena porodica odlučuje da grad ne napušta, tako da je i njen otac pokopan u Konjicu. Za Mariju, koja je radila u istaknutoj javnoj ustanovi, predratni period obilježen je prelijepim uspomenama.

“Taj život je imao sigurnost, svi su živjeli na skoro istom nivou, bilo je to doba izleta, zajedničkog života... Iako sam shvatala šta se dešava globalno, zamagljenih očiju sam dočekala rat u Konjicu. Ja naprosto nisam vjerovala da se to može ovdje desiti. Vrlo skladna sredina, vrlo druželjubivi ljudi, puno miješanih brakova...”

Marijina vršnjakinja i najbolja prijateljica Nevenka, koja je također u multietničkom odnosno multikonfesionalnom braku, bila je iz istih razloga iznenađena svime što će uslijediti. Međutim, njihovo sjećanje na početak rata prožeto je različitim doživljajima, utoliko što je Nevenka radila u fabrici, gdje su se na prvom mjestu osjetile

napetosti, jer je “puno više ljudi na jednom mjestu pa se više polemisalo o tome”:

“Kod nas u fabrici su se odmah podijelili... Iako su tek bile reforme Ante Markovića, povećale se plate i sve... Do tad niko nije bio vjernik, ili barem to nije isticao, a onda su se odjednom počeli donositi kolači za Bajram, za Božić... Sjećam se da me je tada moj kolega na poslu pozvao u stranu i rekao ‘ako se nešto desi, a ja ti budem mogao pomoći, svoju djecu pošalji meni. Ja ću ih paziti ko svoje’. Ja ga pitam ‘a šta bi se moglo desiti i šta je sa mnom i Munibom?’ On kaže ‘za vas ne mogu garantovati.’”

Za razliku od Nevenke koja je vrlo brzo prestala raditi u fabrici, kao i “sve žene koje su poslali kući da budu s djecom”, Marija je sve do 1993. radila na istom mjestu.

“Iako su u početku znali upadati i govoriti ‘šta će vam četnikuša tu’ i slično, moj ratni direktor nije ni htio da čuje da dam ostavku. Ja sam mu nekoliko puta predlagala da to uradi, i da zbog javnosti tu zaposli nekog dugog, ali on bi uvijek lupio šakom od sto i govorio ‘dok sam ja ovdje, i ti ćeš biti tu’. Tako je i bilo sve do ’93, kada je ukazom Alije Izetbegovića na mjesto predsjednika Ratnog predsjedništva Općine Konjic (i Jablanice i Prozora, op.a.) došao doktor Safet Ćibo. Tad je raščišćeno sve što je imalo da se raščisti, tad je smijenjen moj šef, a ja sam smijenjena sa mjesta direktorice svog odjela i poslana kući... Tad mi je nastupio najteži period, jer mi je i sestra napustila Konjic u isto vrijeme...”

Mariji je najteže pala ravnodušnost njenih kolega.

“Niko se nije pojavio kući da me pita kako sam, niko nije razgovarao

sa mnom ni uz kafu... E, to je bio mračni period mog života. Pisala sam dnevnike, išla kod Nevenke, ona je živjela preko puta, ali sam uglavnom bila u nekim mračnim raspoloženjima. Puno sam pila tad. Svi smo puno pili kad se imalo šta popiti...”

Sudbine Marije i Nevenke dijelili su rijetki u Konjicu preostali građani srpske i hrvatske nacionalnosti. No, one tokom naših razgovora (kako s pripadnicima manjinskog tako i dominantnog naroda u Konjicu) nisu izdvojene kao zasebni *mnemotopi* tog vremena, već su radije nagoviještene kroz intimne ratne uspomene i epizodična sjećanja o stvarnim događajima, vlastitim i tuđim sudbinama. Rijetko se ko samoinicijativno prisjećao “druge strane” rata. U tom slučaju, mi bismo otvorili temu, bilo neodređeno (poput “da li su se oko vas dešavale ružne stvari ili nešto s čim se niste slagali?”), bilo direktnim aludiranjem na specifičan slučaj ili događaj, kao što su logori na Musali ili u Čelebićima. Pritom bi se, zavisno od narativnog toka intervjua, naše pitanje odnosilo katkad na “sjećanje”, a katkad na “(sa)znajanje” o navedenom. Konkretnije, zanimalo nas je da li ova sjećanja/saznanja, uključujući i ono o čemu su u vrijeme rata bili obaviješteni sporednim putem, čine dio sveukupnog ratnog iskustva koji sugovornici i sugovornice prilikom razgovora sa nama, iz različitih razloga, izostavljaju (na)pomenuti. Da li je to i na koji način oformilo njihovu sliku o ratu?

Svi naši sugovornici su se sjećali ili raspolagali određenim saznanjima o navedenom; neki su čak i demantirali eventualna poricanja unutar zajednice, pa je tako jedna sugovornica cinično uzvratila: “Musala je tu iznad grada, naravno da su svi čuli i znali da su tu sabrani Srbi i Hrvati...” (Edina, 1972).

Isto je potvrdila i Meliha:

“Za Musalu, jesmo, znali smo, ne

toliko za torturu, ali znali smo da su fizički zlostavljani. Bilo je, boga mi, priča po gradu, ja se sjećam da je jednom jedna gospođa koja je radila u opštini izjavila kako joj je sin, usput rečeno, moj školski drug, došao kući i rekao: ‘Boli me ruka koliko sam gore zatvorenika izudarao’. Ta izjava je bila dokaz da je sve što smo čuli bilo tačno...”

Meliha se također prisjećala da su zatvorenici vođeni na prinudni rad aludirajući na to da su bili svakodnevna slika grada koja nikome nije mogla *promaći*.

“Sjećam se jedan dan kad sam se s dvojicom drugova vraćala iz biblioteke, tamo smo često išli i krali knjige da čitamo. Pošto smo imali pune cekera knjiga, odlučili smo da idemo posred grada, a ne nekom uličicom, kako ne bi bili sumnjivi. Tad smo na glavnoj ulici ugledali naoružane vojnike kako vode kolonu zatvorenika, i u njoj našeg komšiju Ivana, pozdravili smo se sa njim ‘Ooo, komšija, komšija’, kao da je to najobičniji susret, kao da je čovjek na slobodi. On nam je uzvratio pozdravom: ‘Kako ste? Šta ima?’”

Zatvorenike je redovito viđao i Jugo (1984) dok se kao klinac igrao pred zgradom u konjičkom naselju Kolonija, gdje je proveo cijeli ratni period.

“Izgledali su kao radni vod, nešto su nosili, mi djeca smo pitali ko su oni, i rečeno nam je da su to zarobljenici, i, znam da smo svi bili zabezeknuti, kao ne možemo da vjerujemo da su to zarobljenici, ‘pa kako, pa šta’, a kad su nam rekli da su to Srbi, e tek tad ne možeš da vjeruješ... Jer, izgledali su normalno kao i svi mi, što je nama ko djeci bilo nekako čudno...”

A kako su starije komšije reagirale na zatvorenike?

“Pa znalo se razgovarat s njima, znali su im ljudi iznijeti hrane, ali znam i da su pojedini odlazili u logor i da bi se svetili npr. neko mu blizak pogine i on ode na Musalu gore i izmaltretira čovjeka, ispraši se, to su horori tog vremena...”

Tridesetpetogodišnji Jugo, na osnovu čijeg svjedočenja bi bilo moguće dopuniti mnoge od dominantnih praznina u društvenom sjećanju – djelimično kroz njegovo živo sjećanje, a djelimično “poslijeratnim povezivanjem činjenica” (kao svojevrsni izraz potrebe za osvajanjem i sticanjem vlastitog znanja o prošlosti), toliko je vezan za naselje u kojem je živio tokom rata da ga i danas često obilazi. “Tu sam proveo rano djetinjstvo, kakvo god da je bilo, nekako me vrati tu, nešto me povuče pa ponekad dođem ovdje i zapalim cigaru, razmišljao sam čak, da se onaj stan prodaje – kupio bih ga.” I nas je poveo u obilazak. Ta okolnost je, smatramo, pružila našem sugovorniku izbor da sam odredi ono što mu je važno istaknuti osiguravajući na taj način izvjesnu spontanost u razgovoru o navedenoj temi, bez naših pitanja kao poticaja. Ne možemo stoga ne priznati da nismo ostale ravnodušne kada nam je na pitanje o tome “kako je stekao predstavu o onome što se dešavalo u ratu” Jugo pružio sljedeći opis:

“Naš neboder je bio jako blizu svim položajima, oko 150 do 200 metara vazdušne linije, tako da neki ljudi nisu mogli boraviti u svojim stanovima jer su bili na udaru, maltene su boravili u haustoru, i nekako smo se svi tu družili, sve se dešavalo u haustoru, i svi smo znali šta se događa. Tu je bilo dosta starijih žena drugih nacionalnosti, i vojnici

su često dolazili, ulazili u stanove tih žena i silovali ih. Ja to nisam vidio, ali to se znalo, znali su svi. Uvijek mi je bilo čudno što to niko nije kasnije prijavio, možda one nisu htjele da svjedoče...”

Jugo je pritom naglasio da se rata dobro sjeća jer je rat ono s čim počinje njegovo sjećanje.

PRAZNINE ZNANJA ILI SJEĆANJA

Primijetile smo da je vrsta pitanja (“da li se sjećate” nasuprot “da li ste znali”) umnogome uvjetovala odgovore pojedinih odnosno način na koji se njihovo sjećanje iskazuje i verbalizira, što potvrđuje ne samo to da različiti očevici daju različite iskaze o istome događaju, već i da ono čega i kako se (ne) sjećamo u značajnoj mjeri zavisi od prirode onoga što te slike evocira – u ovom slučaju oblika i intencije postavljenog pitanja.

Primjerice, potaknute izjavom Sabine (1970) o tome “kako bi svaki Bošnjak trebao da ode u Čelebiće”, pri čemu se jasno iščitavao njen odnos prema prošlosti, upitale smo da li je u vrijeme rata znala za počinjene zločine odnosno postojanje logora. “Vjerujte mi da nisam”, uzvratila nam je Sabina pojašnjavajući da je o svemu saznala tek poslije rata, kao novinarka, kroz posao, pri čemu “uvijek naglašavam da najprije svako u svojoj sredini treba prvo da ukaže na ono što se tu dešavalo”. Međutim, nakon što smo odmah potom Sabinu upitale (da li se sjeća) kada je prvi put čula za logor Čelebići u kojem su, između ostalih, bili zatvoreni Srbi iz Bradine, ona se prisjetila svoje komšinice koja je “došla jedne večeri i rekla da su joj ubili tetku, koja je bila Srpkinja i živjela u Brđanima. (...) Mislim da je sve to bilo 1992, u vrijeme oslobođanja Bradine, kada

su Srbi protjerani. Tako mi je nešto ostalo u sjećanju”, naznačujući time da je u to vrijeme ipak znala/čula za zločine u Bradini.

Činjenica da drugačija pitanja potiču drugačije odgovore i evociraju različita sjećanja ne govori ništa novo o nepouzdanosti osobnog sjećanja niti Sabinin iskaz čini manje uvjerljivim. Promjenljivost iskaza tokom procesa (pri)sjećanja se, smatramo, može objasniti time što je propitivanje o događajima iz prošlosti indirektno, kroz metod “reminiscencije” (da li se sjećate), mnogo suzdržanije i neobavezujuće nego direktno (da li ste znali). Naime, potonje na svojevrsan način implicira “odgovornost” sjećanja, nameće sugovorniku određenu (moralnu) ulogu, ako ne i dužnost da preispita (vlastiti) odnos ili ulogu prema/u zbivanjima iz prošlosti, i pretvara ga time gotovo u svjedoka očevica. Sabina je nekoliko puta imala potrebu da ponovi da “ništa nije znala”:

“Ja sam u tom periodu bila u podrumu, u Konjicu, svi smo mi bili u nekim svojim svjetovima, imali smo neke informacije, gdje je granata pala, i tako to, ali gledali smo šta ćemo jesti, bili smo gladni...”

Ne možemo sa sigurnošću tvrditi da li naša sugovornica zaista nije imala saznanja o tim događajima ili im pak nije, iz sasvim ličnih, subjektivnih ili ideoloških razloga, pridavala na važnosti, osobito znajući da za Sabinu, kako i sama tvrdi, “mnogi događaji na rat ostaju mutni, a sjećanje na ratnu prošlost obavijeno prazninama”. No, ovo i nije toliko važno. Ono što puno više govori o njenom sjećanju/zaboravu jesu opravdanja koja se, uprkos tome što nisu tražena, nude, a među kojima se ističu amnezija (“ne sjećam se”) i potenciranje vlastite muke (“bilo nam je teško”). Naime, uprkos tome što ga mogu drastično oblikovati i specifične subjektivne i socijalne okolnosti, sjećanje se rekonstruiše

u sadašnjosti, a prošlost se vrednuje kroz svježije postavljena sočiva, te se upravo naknadno stečeno znanje i vrijednosni sudovi javljaju kao određujući faktor selektivnog (pri)sjećanja. Potiskivanje sjećanja odnosno poricanje znanja o “spornim” događajima prošlosti možda omogućava Sabini “obračunavanje” sa neugodnim mjestima sjećanja i suočavanje s vlastitim odnosom prema prošlosti.

STID NEVINIH PROMATRAČA

Pomenute karakteristike Sabininog iskaza se mogu posmatrati i kao objedinjujuća odlika preovladavajućeg narativa koji se konstruiše oko “nepoželjnog” sjećanja; ovaj vid potiskivanja neugodnih tačaka prošlosti odlika je većine, nezavisno od pozicije iz koje nastupaju ili koja im se pripisuje, bilo nadnacionalne, etnonacionalne, ili “manjinske”. Ono što ih uzrokuje je,

naravno, posve drugačije. Bez obzira na oblik u kojem se javljaju, primjetno je da zauzimaju jako neugodno mjesto u ličnim sjećanjima, bilo onda kada se izravno spominju, bilo kada se tek nagovještavaju. Lično iskustvo rata umnogome uslovljava ono što pojedinci odluču da prešute ili iskažu. Kada smo pokušale da saznamo nešto više o tim pričama, ili njihovom doživljaju, sugovornici i sugovornice bi ili skretali s teme, započinjući neku drugu ili bi je, najčešće, zaključili propovijedi o “besmislu rata”, dovodeći takve “slučajeve” na istu ravan kao i sve strašno što se događalo u to vrijeme; u tome su zapravo vidjeli samo još jednu strahotu rata. Kod svakog se osjećala nemoć ili nelagoda da o tome govori ili naspram toga zauzme stav, osobito kada su u pitanju pripadnici i pripadnice većinskog naroda u Konjicu. Tek su se rijetki upuštali

u osjetljivu i zahtjevu “vježbu” (samo) preispitivanja.

“I mi nikad nismo reagovali na te stvari... Da smo jednom ili dva puta rekli ‘nemojte’, možda bi prestali. Čika Baju smo doduše branili, to je bio stariji čovjek, neoženjen, živio je sa majkom, Hrvat... I već je bila 1993, vojska se iskristalisala, nije bilo više onih paravojnih ljudi sa strane, tipa Laste, koji dođu iz drugog grada... Tad se već znalo ko je ko, i kada su došli da pretresaju, mi smo kao stanari reagovali, i pružali otpor, pustili su ga... Ali, sem tog slučaja, ne sjećam da smo ’92. pokazali neku solidarnost. Nekako smo se jedno vrijeme bojali vojske, pogotovo kada dođu nepoznate jedinice, bez obzira što su pripadale teritorijalnoj vojsci koja nije predstavljala opasnost za Bošnjake... Nemam pojma, sada kada bi se rat ponovio, reagovala bih drugačije.”

— Meliha

Percepcija rata kao besmisla odlika je, tvrdi Laurel E. Fletcher (2002; 2007), tzv. *bystandersa* tj. “tihih” ili “pasivnih promatrača” odnosno onih koji znaju šta se dešava, ali ništa ne čine da to spriječe. Kao jedna od rijetkih koja se bavila ovim pitanjem, Fletcher (2007: 47–48) upozorava da su “mehanizmi tranzicijske pravde u posljednje dvije decenije, baveći se prvenstveno posljedicama nasilja i represije a malo ili nikako njihovim uzrocima, izostavili da suoče nevine tihe promatrače sa tragičnim posljedicama njihove pasivnosti”, uprkos tome što su, budući da čine “veliku većinu u postkonfliktnim društvima”, njihovi pogledi na prošlost “ključni za dugotrajni mir”. Osnovna diskurzivna karakteristika nevinih “tihih promatrača” jeste upravo ignorisanje neugodnih tačaka prošlosti, između ostalog

zato što se one javljaju kao podsjetnici na njihovu pasivnu ulogu, kako jučer tako i danas. Na osnovu razgovora s pojedinim sugovornicima i sugovornicama, stekle smo dojam da se stid iskazuje kao jedan od mogućih izraza/uzroka tišine. U osnovi stida je osjećaj poniženja izazvan kako zvaničnim presudama tako i javnim osudama. Radi se zapravo o “kolektivnoj sramoti” koja je prikrivena i koja vrlo često izvire iz “nastojanja da se zaboravi i stvarni učinak zaboravljanja” (Connerton 2008: 67–69). Osjećaj nelagode i stida, drugim riječima, nameće prevashodno percepcija drugih/reakcija van zajednice više negoli ona vlastita/unutar zajednice, te se kroz sliku vanjske perspektive formira i vlastiti odnos prema prošlosti, uključujući i time izazvani osjećaj sramote. U času dok razgovaramo i propitujemo ih o tome, jasno nam je da smo u očima naših sugovornika/ca otjelovljenje te izvanjske slike.

Shodno ovome, vrlo je teško odrediti da li su neki od sugovornika spominjali “zločine počinjene u naše ime” iz stvarne potrebe da ih osude (*jer ih je stid*) ili iz nastojanja da izbjegn timerelagodu da u našim očima budu osuđeni (*jer ih treba biti stid*). Isto tako ne možemo sa sigurnošću potvrditi da li se, kada se o tome šuti, šuti iz neznanja ili pak s namjerom? Zato nam se čini da o odnosu prema prošlosti vjerodostojnije govori ono što je izostavljeno, neizrecivo, obavijeno tišinom. No, tišina, kao društveno konstruirani prostor, često uključuje više od jedne osobe; tišina je, tvrdi Zerubavel (2010: 32), nepogrešivo društveni fenomen koji podrazumijeva uzajamno izbjegavanje da se, bilo iz patnje, sramote, neugodnosti ili straha, govori o otvorenim tajnama, te se ona uvijek manifestira kao “zavjera šutnje”. “Najjednostavniji način da se suzdržimo da javno priznamo ono čega smo svjesni jeste da o tome ćutimo. I doista, najčešći oblik

poricanja je tišina. Tišina je više od pukog odsustva zvuka, jer stvari o kojima se ćuti se aktivno izbjegavaju.”

Kao što je i slučaj s tzv. efektom tihih odnosno nevinih promatrača, strukturalni faktor koji dramatično utječe na vjerovatnoću učestvovanja u zavjeri ćutanja je, smatra Zerubavel, broj uključenih zavjerenika. U prevodu, što je veći broj učesnika u zavjeri, vjerovatnija je tišina. Gledanje drugih kako ignorišu “slona u sobi” povećava vjerovatnoću da će ga i drugi ignorisati, odnosno povećava društveni pritisak kao i broj “tihih promatrača” (2010: 33–34).

A šta se desi onda kada pojedinac ili pojedinka pokušaju probiti opnu opšteprihvćene tišine?

NEUGODNI SVJEDOK PROŠLOSTI

Objavljivanjem ratnih memoara Gorana Sarića pružila se iznimno rijetka prilika da se o neugodnim tačkama prošlosti eventualno povede diskusija unutar zajednice, što je na neki način nagoviješteno i samim izdavanjem knjige u okrilju nevladine organizacije aktivne na polju suočavanja s prošlošću – Gariwa. No, prilika je propuštena neuspjelim pokušajem organiziranja promocije u Konjicu. Naime, imajući u vidu osjetljivost, ali i značaj tematike, izdavač je predložio da ulogu domaćina preuzme JU Narodni univerzitet Konjic, smatrajući da bi učešće javne institucije kroz koju se reflektira kulturna politika Općine u suorganiziranju odnosno moderiranju događaja pružilo potrebnu simboličku težinu. Iako spremni pružiti svu tehničku podršku u organiziranju događaja, predstavnici nisu bili voljni preuzeti takvu ulogu.²⁷ Polemika nastaje

27 — “Možda se intimno ne slažem s nekim stvarima koje su napisane unutar knjige, niti sam imao vremena da ih detaljno išćitam, i zbog toga se nisam

nakon reakcije koju je autor iznio na svom FB profilu 15. marta 2014: “Žalosno je, posebno zbog karaktera knjige, da su nam ljudi iz Narodnog univerziteta u Konjicu u zadnji čas otkazali gostoprimstvo. Neka im je na ćast – svako ima svoju savjest, i svoje noćne more. Ti ljudi naprosto nisu imali petlje, pa je možda i bolje tako. Naći ćemo mi drugo, ljepše mjesto i s našim prijateljima proslaviti izlazak ove knjige.” Za ljepše mjesto je odabrano Boraćko jezero, dok se tim povodom potaknuta rasprava – između, na jednoj strani, onih koji su se solidarisali s autorom, i drugih, s nesuđenim domaćinom – završila debatom o programskom djelovanju Javne ustanove Narodni univerzitet, čime se pokazao odrećeni raskorak u vrednovanju događaja iz prošlosti, ali i suspregnutost da se o ovim i drugim znaćajnim pitanjima (pro)govori otvoreno.

Sarićev dnevnik nije samo “neugodni” svjedok prošlosti, već i podsjetnik na (kako ratnu tako i postratnu) šutnju zajednice o sudbini komšija i susjeda s *pogrešnim*

imenima i prezimenima u vrijeme trogodišnjeg granatiranja Konjica. Dok mu na toj ulozi mnogi zamjeraju, sadržaj niko ne opovrgava. To je zato što Sarićevi ratni memoari o zbiljskoj stvarnosti iz koje su proistekli ne govore ništa novo; oni tek svojom osebujućom lirikom osvjetljavaju (i) one taćke koje su, iako potisnute iz zajednićkih reprezentacija, ipak prisutne u sjećanju njegovih sugraćana, barem onih sudionika istog razdoblja povijesti.

Generalno, osućeni za ratne zloćine u zajednici nisu percipirani kao heroji. Njihova djela se privatno osućuju. Mećutim, činjenica da se o njima ne govori i da se od njih ograćuje

osjećao ugodno da preuzmem ulogu prezentatora. Potpuno je deplasirano ono što će uslijediti, kako smo mi prepadnuti, kako ne želimo da se suoćimo sa istinom koja je dio njegove interpretacije unutar knjige.” (Iz intervju sa Benjaminom Mušinovićem, menedžerom za kulturu JU Narodni univerzitet Konjic)

ukazuje na to da je i njih zajednica, takoreći, protjerala u šutnju, te ih gurajući pod talog *neizrecivog* odbacuje kao dio vlastitog naslijeđa prošlosti. No, insistiranjem na tezi o ratnom zločinu kao izoliranom incidentu (“to su samo pojedinačni slučajevi”, “rat je pokazao ko su dobri, a ko loši ljudi”, itd.) građani se koriste argumentacijom mehanizama tranzicijske pravde odnosno “legalističke paradigme”, prema kojoj se pripadnicima lokalne zajednice naočigled kojih su se desili ili u čije ime su počinjeni ne može pripisati (su)odgovornost za zločine (Neumann i Thompson 2015: 10). U osnovi ovog koncepta je upravo moralna tvrdnja da samo pojedinci mogu biti kazneno odgovorni za počinjeno nasilje, pod pretpostavkom da se “povlačenjem razlike između počinitelja i nevinih posmatrača ublažava kolektivna krivnja” (Fletcher i Weinstein 2002: 598–599). Pojedinačna odgovornost je suštinska značajka u međunarodnom humanitarnom pravu, na što se osobito naslanjao MKSJ u nastojanju da izbjegne stigmatiziranje čitavih zajednica na prostoru bivše

Jugoslavije. Primjenu ovog koncepta pak komplicira činjenica da najozbiljnije historijske nepravde nisu bile isključivo niti prvenstveno djela nekoliko pojedinaca; naprotiv, “ona su bila omogućena zakonima i praksama, stavovima i predrasudama mnogih građana, te postavljaju pitanje o odgovornosti, povredama, i dužnostima u odnosu na prošlost” (Neumann i Thompson 2015: 11).

Tako se tišina, u slučaju Marije i Nevenke, vjerovatno javlja i kao odgovor na okolnosti i na društvenu zbilju vlastite zajednice. Zanimljivo je, primjerice, da niti jedna od njih ne izdvaja sudbinu koja je zadesila njihove sugrađane iste nacionalnosti kao i njih same od sveukupne ratne stvarnosti.

“Ne mogu da izdvojim neke događaje u Konjicu tokom rata koji su bili

posebno dramatični za mene jer su svi bili jednako dramatični. Čovjek ogugla na granate, više ne bježiš od granate, ne ideš u podrum, negdje na pola rata smo prestali ići u podrum. Sve je bilo teško... (...) Meni ostaje zamagljeno ono što je najbolnije, moguće da je to kod mene sve prekriveno jednim bolom koji je kod mene bio konstantan...”

— *Marija*

Na pitanje kako su se osjećale kada su čule za ubistvo porodice Golubović ili logor u Čelebićima, Nevenka kaže: “Kako ćemo se osjećati... Bilo je puno takvih situacija gdje se osjećate tako nemoćnim.”

A danas?

“Mi smo naprosto manjina, ali bili bismo svugdje manjina. Ja se ne osjećam ovdje kao manjina zato što sam Srpkinja, nego jer sam strašno mnogo prijatelja izgubila. I da sam u Srbiju otišla, bila bih manjina. Danas su ateisti manjina, ljudi koji ne ulaze u crkvu, džamiju, u politiku...”

— *Marija*

Iz našeg razgovora bilo je više no očito da one nisu spremne polemizirati o mogućnosti da je prema njima odnos bio drugačiji. Nema sumnje da su u sredini u kojoj se o ovim pitanjima ne govori naše sugovornice gotovo prinuđene na tišinu, na potiskivanje određenih (o)sjećanja. Imajući u vidu partikularni ratni i poratni kontekst Konjica, njihova ratna iskustva su iz pozicije manjinske grupe ipak znatno drugačija od iskustva ostatka zajednice, što opstanak i ostanak u zajednici čini višestruko kompleksnijim. Ovo nije bio naš jedini susret sa Marijom. Ona nam se pridružila i tokom razgovora koji smo vodile sa njenim radnim kolegom, Harisom, veteranom Armije RBiH. Tom je prilikom priznala kako je nakon našeg intervju a cijelu

večer plakala, “što se nije desilo godinama”, objasnivši da jako dugo vremena nije razmišljala o ratnoj prošlosti te da, iako često govori o ratu, nesvjesno bira da sa svojim prijateljima isključivo prepričava anegdote. Tišina se u ovom slučaju manifestira kroz govorenje onoga što je u datom kontekstu dobrodošlo, odnosno kao vid prilagođavanja dominantnom narativu, a u cilju izbjegavanja emocija koje neugodno sjećanje provocira. Mnemonička tišina, prema postojećim empirijskim istraživanjima, nastaje u komunikacijskim procesima onda kada osoba propusti ili odbije da izrazi u razgovoru sjećanje koje bi, pod drugim okolnostima, bilo upamćeno i izraženo. U prevodu, potisnuto sjećanje bi moglo biti izraženo ukoliko bi bili prisutni odgovarajući znakovi, poveznice, toponimi, interesni motivi ili zahtjevi (Stone, Coman, Brown, Koppe, Hirst 2012: 40). Sjećanje se zapravo iskazuje/legitimira kao objektivno znanje o prošlosti samo u mjeri u kojoj ga je moguće verifikirati kroz prihvaćene (iako ne nužno i usaglašene) društvene reprezentacije prošlosti. Individualno sjećanje otrgnuto od društvenog čista je apstrakcija, odnosno lišeno je svakog značenja. Jer, napominje nas i Jan Assmann (2002: 43), sjećamo se samo onoga što komuniciramo i što u spojenim okvirima kolektivnog pamćenja možemo lokalizirati:

“Individualno pamćenje se u nekoj osobi izgrađuje snagom njezinog učestvovanja u komunikativnim procesima. Pamćenje živi i održava se u komunikaciji, ukoliko se ona prekine odnosno ukoliko nestanu ili se promjene spojni okviri komuniciranja zbilje, posljedica je zaborav.”

Assmann pritom napominje da se društveno zaboravljanje, iz perspektive “okvira sjećanja” o kojima je pisao Hallbwachs, može shvatiti kao namjerno ili nenamjerno

isključivanje ili razvodnjavanje sjećanja uslijed nedostatka odgovarajućih društvenih okvira unutar kojih bi se mogli smjestiti. Da bi osobna, epizodična sjećanja postala predmet razgovora, odnosno, da bi postala dio društvenog sjećanja, potreban im je okvir, društveni, diskurzivni prostor unutar otvorene narativne strukture koja im pruža oblik i značenje. U suprotnom, bez ovih okvira, privatne uspomene ostaju odsutne, nepostojeće, jer se ne mogu saopštavati putem društvenih kanala niti se oblikovati kao kulturna i politička sjećanja. Tamo gdje su pojedinačna sjećanja mjesta razlike, kao u slučaju Marije i Nevenke, ona su ujedno i marginalizirana jer nemaju svoju vlastitu artikulaciju u diskurzivnom prostoru/javnoj sferi, odnosno nisu u mogućnosti da se uklope u poželjan obrazac (komuniciranja) pamćenja. Takva sjećanja, govori nam i Sarićev slučaj, toliko odstupaju od kulturno dominantnog narativa da se doživljavaju kao prijetnja vladajućem poretku te ih zbog toga društvo nastavlja ušutkivati (Stone, Coman, Brown, Koppe, Hirst 2012: 41). Zaborav za Mariju i Nevenku postaje, na svojevrsan način, neophodan radi vraćanja samopouzdanja u poželjnu ili barem podnošljivu sliku o sebi, odnosno radi ponovne izgradnje povjerenja u vlastitu zajednicu.

Vratimo se malo na potonju.

NARATIVI OTPORA I VIKTIMIZACIJE

Na naše pitanje šta nedostaje u sjećanju na rat u Konjicu ili o čemu se šuti, naši sugovornici i sugovornice, uglavnom pripadnici i pripadnice većinske etničke zajednice, najčešće spominju činjenicu da za granatiranje njihovog grada još uvijek niko nije kažnjen, a na pomen pomenutih zločina pružaju

sljedeće odgovore:

“Pitam se ko je granatirao i ubijao grad Konjic ove četiri godine? Nema nikakve presude, ljudi su toliko zbunjeni, niko više i ne priča o tome...”

— *Merima*

“Kada je Konjic u pitanju, nema nijedna osoba koja je osuđena za napade u ovom gradu. Dok ima Bošnjaka koji su prvi bili u Hagu... Stvara se pogrešna slika da smo mi ti koji smo nekoga tjerali iz Konjica. To je nešto što čovjeka i malo ljuti. (...) Kada se, recimo, radi o Musali, od strane srpskih medija, iz Republike Srpske čut ćete da je to bio logor, a nije. To je bio zatvor za ljude koji su bili dezerteri. Ako to uporedimo sa logorima po Republici Srpskoj ili sa Heliiodromom kod Mostara, to nije zasigurno bila zvanična politika Armije da pravi takva mjesta gdje će isključivo voditi muškarce.”

— *Haris*

“Ovdje je neuporedivo više Bošnjaka nastradalo nego bilo koga drugog... Stotine i stotine ljudi je ubijeno. Niko nikad nije procesuirao priču o snajperima i o granatiranju grada.” — *Sead*

“Ako ćemo iskreno i pravo šta se dogodilo, ovaj grad je bio napadnut, ali smišljeno napadnut, zato možda razumijem što neko ima otpor i prema Čelebićima jer je vladalo mišljenje da nismo mi njih, oni bi nas, jer su držali sve kote s kojih bi nas mogli pogaziti.”

— *Edina*

Tumačenje prošlosti kroz leće današnjih preokupacija, napominju pojedini autori, određuje naša trenutna pozicija, primjerice, “pripadnici neke etničke skupine koja

je proživjela traumu će biti skloniji čitati svoju prošlost kroz leće viktimizacije, ne zbog toga što strateški žele revidirati svoju prošlost, nego što im je ta perspektiva u tom povijesnom trenutku najrelevantnija za razumijevanje trenutne pozicije” (Vučković-Juroš 2010: 80). U tom pogledu se, iz naših razgovora, doima da postoji svojevrsni otpor unutar zajednice da se govori o mračnoj strani rata u Konjicu, kao iz bojazni da će se time doprinijeti zaboravu na granatiranje Konjica odnosno potiskivanju “pozitivnih” tačaka prošlosti, kao što je “herojska odbrana” grada. Budući da ne postoji presuda za trogodišnje granatiranje Konjica, izostanak priznanja “izvana” nudi se kao osnovni razlog. Na to opominju građani i građanke okupljeni oko udruženja Volonteri i prijatelji Konjica koji svake godine obilježavaju sjećanje na prve civilne žrtve rata, podsjećajući tom prilikom “sve nadležne organe u općini i državi da do sada za ubijanje Konjica i Konjičana niko nije procesuiran, a svi znaju imena glavnokomandujućih koji su cijeli rat s okolnih brda granatama i snajperima ubijali građane Konjica.”²⁸ Ovo je udruženje, međutim, jedino koje se u aprilu 2013. pridružilo posjeti logoru Čelebići, u organizaciji građanske inicijative “Jer me se tiče”, kako bi se poklonili civilnim žrtvama rata različitih nacionalnosti i zato što “ljudi treba da vjeruju da postoji nešto što svijetli u Konjicu”,²⁹ te što “možemo naučiti samo ako imamo sjećanje i to različita sjećanja”.³⁰ Tim povodom je delegaciju Volontera predstavljala građanka čiji je brat poginuo kao pripadnik Armije RBiH, zato što je “meni vrlo važno da se istina zna, kad

28 — Spomen-ploče nema ni nakon 21 godinu: Sjećanje na prve civilne žrtve rata u Konjicu. <http://doznajemo.com/2013/06/04/59577/>

29 — Iz intervju sa Adisom Muhibićem, glavnim koordinatorom Volontera i prijatelja Konjica.

30 — Iz intervju sa Mirsadom Čukle, novinarom i predstavnikom Volontera i prijatelja Konjica.

znam istinu, znat ću i kako da se nosim s njom, ako znam istinu onda ću smoći snage da razumijem” (Edina). Volonteri su se, kao ujedno i jedino udruženje koje se javno protivi općinskim vlastima, našli na udaru kritika pojedinih aktera u zajednici, konkretnije Medžlisa Islamske zajednice Konjic, čiji je predstavnik na zvaničnoj Facebook stranici napisao komentar pod naslovom: “Ne mogu vjerovati: znači ipak smo mi počeli rat! Kakav je ovo pokušaj izjednačavanja agresora i žrtve?”

Oni koji ne kriju da se o ovim pitanjima čuti navode strah odnosno društveni pritisak kao jedan od glavnih razloga.

“Konjic je mali grad. Možeš se jako zamjeriti nekome ako javno govoriš nešto što ne bi trebalo. Može ti biznis lošije ići ako o nečemu javno čeprkaš.”

— *Slaven*

“Ja mislim da niko ne priča o tome zato što će svako ko javno progovori biti proglašen izdajicom.”

— *Meliha*

“Mnoge stvari su ovdje zataškane. A onda kada hoćeš da kažeš istinu, kažu da nije tačno i da ćeš u zatvor. Tako da je bolje šutjeti nego pričati. (...) Svi šute kao i ja, zato što bi ih ta priča mogla koštati, jer to se odmah sazna – grad je mali, ali je pun smrada. I ja šutim, da nemam djecu, u sred grada bih pričao, ali ne mogu radi njih, oni moraju imati neku egzistenciju. Ma ja im kažem, ‘samo bježite odavde’.”

— *Enes, 1951.*

Kao i kod zvaničnih narativa, čini nam se da diskursi viktimizacije i nevinosti također uslovljavaju ono što se pamti i prešućuje unutar zajednice.

ISCRPLJENOST PROŠLOŠĆU

Tišine ne prožimaju samo prostor ličnih sjećanja, već i odnos prema trenutačnim političkim i društvenim realnostima. Građani javno šute o svemu, o korupciji, o zloupotrebama položaja, o odlukama ključnim za život i budućnost zajednice, što zorno ilustrira činjenica da je, uprkos pravomoćnoj presudi za krivično djelo prevare u službi,³¹ već dvije decenije na čelu Općine isti načelnik. Većina naših sugovornika smatra da su građani taoci vladajuće političke opcije koja “postavlja direktore javnih preduzeća, škola, nadzorne odbore, upravne odbore i to se u krug vrti” (Mirsad) i za koju “svi glasaju jer su im se djeca zaposlila preko njih i boje se da će u protivnom ostati bez posla” (Enes). Kritika današnjice prevladava u svim ličnim narativima, neovisno o statusu; pritom se kod starijih generacija odnos prema sadašnjem stanju ne manifestira uvijek direktno, kao otvorena i fokusirana kritika, nego i kroz nostalgični odnos prema predratnoj prošlosti.

“Svako je nostalgičan prema svojoj mladosti, ali ja sam dosta realna osoba i čvrsto stojim, a moja nostalgija je vezana samo za kvalitet života koji je bio i čovjek ne može da se lako pomiri s tim da smo sada ispod dna...”

— *Marija*

“Nije ovo više Konjic. Konjic je imao diskoteku, svirao je rok, nije postojao kafić u kome se svirala narodna muzika, imali smo kino, domove kulture... Nikad nismo gledali ko je Srbin, Musliman, Hrvat, svi smo bili kao jedan. Danas smo se počeli dijeliti u

31 — Emir Bubalo pravosnažno osuđen za prevare u službi. <http://www.federalna.ba/bhs/vijest/87812/deneme>

svim sferama... Hrvati idu u Konzum, mi idemo u Bingo, to je živa istina.”

— *Meliha*

U djelu *Titostalgija*, Velikonja (2010: 158–165) piše da “veličanjem prošlosti nostalgija kritikuje sadašnjost i time rječitije govori o tome šta sada ne valja nego šta je nekad valjalo”. Prema njemu, nostalgiju obilježavaju dva suprotstavljena elementa, idealizovano jučer u poređenju s inferiorizovanim danas, pri čemu se “prošlost uljepšava na račun predstave o mrskoj sadašnjosti”. Mimo toga što nostalgične konstrukcije prošlosti djeluju “katarzično, terapijski, lekovito”, one su i odraz svojevrsne rezigniranosti, ali i pristajanja na sadašnje stanje i sveprožimajuće apatije da se uhvati u koštac sa današnjim izazovima i nepravdama.

“... Nostalgija može biti neproduktivna, ako ne i opasan izbor, jer predstavlja lažno utočište (...) u idealizovanom prošlom – a to upravo žele hegemonističke snage jer je za njih *retrospektiva* svakako bolja od *perspektive*.”

Ratno doba se doživljava kao svojevrsna prekretnica između prošlog i sadašnjeg života, i za većinu naših sugovornika ono je izgubilo “smisao” tek u mirnodopskom periodu. Odnos prema današnjici se otud ispoljava i kroz iscrpljenost ratom, ratnim posljedicama i slomom iluzija o mogućem “postratnom” boljitku i pravdi. Time naši sugovornici i sugovornice pravdaju vlastitu nezainteresiranost prema (ratnoj) prošlosti.

“Sada kada gledaš sve ovo pitaš se gdje je smisao? Ljudi koji su izgubili porodicu, dali život za ovu državu. Nema nikakve pravde. Nema smisla.”

— *Merima*

“Većina ljudi ne da su se umorili nego imam osjećaj isto kao da više vide da ništa tu ne može da se promijeni,

da im to samo stvara bol i onda jednostavno ne razmišljaju mnogo o tome. Zato se i ne odazivaju toliko na obilježavanja stradanja.”

— *Amela*

“Mislim da ratna prošlost danas ne igra ulogu jer se većina osjeća izigrano. Iz revolta što su se ti ljudi nakon rata *uhljebili*, i stekli su pozicije i funkcije na konto malih ljudi koji su nosili pušku i koji su sada na margini svega. Na kraju smo ubijali jedni druge i šta je sada smisao svega? Ništa.”

— *Haris*

Iscrpljenost prošlošću funkcioniše u Konjicu na dva međusobno isprepletena nivoa: s jedne strane se ispoljava kao stvarni zamor od prošlosti uvjetovan društveno-političkom stvarnošću i gubitkom povjerenja u političke elite i mogućnost promjene, a s druge, kroz nužnost zaborava (zločin kao trauma, podsjetnik na mračnu stranu povijesti koja je upisana, htjeli to ili ne, u povijest grada, podsjetnik građanima da su i oni bili, kao što su to još uvijek, akteri, tihi promatrači, žrtve...). Zaborav tako postaje dio procesa kojim se grade “nova zajednička sjećanja, jer je novi skup sjećanja često popraćen nizom zajedničkih tišina” (Connerton 2008: 63). Shodno rečenom, smatramo da dominantni narativ u zajednici opstaje na nekoliko međusobno isprepletenih nivoa; prouzrokovan je stidom/sramotom, viktimizacijom te iscrpljenosti ratom (razočarenje u aktuelno stanje). Ovo sve dovodi do neke vrste odustajanja i prihvatanja statusa quo odnosno izbjegavanja preispitivanja postojećeg, što doprinosi, vjerujemo, tišinama koje se oblikuju oko mračne strane rata u Konjicu.

Spomen soba Fotografije 478 poginulih i nestalih šehida, boraca, pripadnika Armije i MUP-a RBiH, koji su "odbranili naše dostojanstvo i oslobodili nas od agresora" čine stalnu postavku.

Spomen soba izgrađena je 2015. neposredno uz šehidsko mezarje u užoj turističkoj jezgri grada.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ako se “prošlost ne gradi kao činjenica već kao mit da služi interesima određene zajednice”, (Confino 1997: 1387), može se onda reći da je sve što je u Konjicu rađeno od početka rata do danas jedna vrsta prilagođavanja (tumačenja) prošlosti trenutnim društvenim, političkim i ekonomskim realnostima i/ili potrebama i/ili mogućnostima, kao i osvajanje (popravljanje) poželjnoga *imagea*, odnosno svojevrсно (pre)usmjeravanje fokusa s nepoželjnih na poželjne odnosno prihvatljive tačke povijesti. Pritom nam se za potrebe razumijevanja onoga što je usmjerilo način na koji se od kraja rata pa do danas konstruiše sjećanje u Konjicu čine ključnim dvije dimenzije. Jedna je nepostojanje presude ili javnog priznanja za dvostruku opsadu Konjica od strane JNA/VRS-a odnosno HVO-a, a druga je donošenje presude za logor Čelebići neposredno poslije rata, u novembru 1998. godine. Smatramo da je isprepleteni odnos između ove dvije dimenzije odredio i kurs dominantnog narativa o prošlosti te cementiranje tišine o počinjenim ratnim zločinima Armije RBiH nad srpskim i hrvatskim stanovništvom u vidu matrice koja oblikuje prostor društvenog pamćenja i usmjerava njegove višestruke obrasce i politike. Pritom ovdje ne treba potcijeniti potencijal traume kao dijela sveukupnoga konteksta koji potiče i legitimira šutnju; ratna prošlost Konjica emblematičan je primjer traumatičnog naslijeđa upravo zato što je, da se pozovemo na Aleidu Assman, iznjedrila neraskidivo isprepletena sjećanja na viktimizaciju i krivnju istovremeno. Pitanje naslijeđa je s tim u vezi izrazito povezano sa načinom na koji se jedna zajednica ogleda u svojoj vremensko-prostornoj dimenziji, načina na koji sebe percipira, ali i na koji želi da bude percipirana. Javne percepcije su u pogledu dominantnih oblika pamćenja u Konjicu ključne kao kriterij samovrednovanja,

ne samo na način da se zajednica prema njima odnosi suprotstavljajući im se – kroz prikazivanje ratne prošlosti kao pozitivne ratne priče (herojske odbrane grada) ili naglašavanje viktimizirane pozicije – nego se i putem njih, kroz strateško (pre)oblikovanje kulturno-povijesnog naslijeđa i prostornih intervencija a kao vid obnove i razvoja turizma, nastoji (iznova) legitimizirati. U tom pogledu promišljanje građana i građanki Konjica o ratu varira od potpunog i djelimičnog prihvatanja ili odbacivanja dominantnih konstrukcija prošlosti, pri čemu nacionalna pripadnost, vlastito iskustvo prošlosti, te partikularne pozicije u ratnom odnosno poslijeratnom periodu igraju značajnu ulogu u tumačenju spornih tačaka sjećanja. Ono o čemu se čuti nije, dakle, isto za sve članove zajednice. Kada je u pitanju odnos prema nasilnom naslijeđu prošlosti, konkretnije prema ratnim zločinima Armije RBiH, pokazalo se da ono čega se sjećamo zavisi umnogome od onoga što te slike evocira (“sjećate li se?” nasuprot “jeste li znali?”) tokom samog procesa prisjećanja. Drugačije rečeno, način na koji se pregovaraju značenja naših sjećanja uslovljen je i interaktivnim kontekstom unutar kojeg se ona komuniciraju. Kao i kod zvaničnog sjećanja, narativi viktimizacije i pretpostavljene nevinosti također uslovljavaju ono što se pamti i prešućuje na individualnom nivou. Viktimizacija se pritom javlja i kao vid stida, ali i otpora. Smatramo, stoga, da je odnos između viktimizacije i poricanja određujući u razumijevanju strategija i procesa oblikovanja selektivnog odnosa prema prošlosti. Isto važi i za odnos na relaciji žrtva–počinitelj, odgovornost–krivica. Strah ili odbijanje od izjednačavanja tih kategorija je odbijanje da se sagledaju i slojeviti procesi i interakcije koje oblikuju prostor sjećanja odnosno da se prihvati promjenljiva

kategorija događaja koji su se desili i onoga što postaju i značenja koja poprimaju kroz vrijeme i u interakciji sa drugima.

S tim u vezi, ovaj rad upozorava da narativ zaborava i tišine u zemlji kakva je Bosna i Hercegovina zauzvrat osnažuje konkurentne viktimizacijske diskurzivne prakse i narative, postajući moćno sredstvo legitimacije (konkurentnih) vladajućih etnocentričnih politika. Istina je da se, kao što smo vidjeli na primjeru sukoba Armija RBiH–HVO, tišina javlja kao “manje” zlo, kao moguća tačka spajanja. Međutim, koliko god se činilo kao povoljno rješenje, prednosti ćutanja su kratkoročne i korisne samo da zadovolje trenutne interesne sfere nosilaca moći, a uz to su i pogubne. Pozivajući se na konstrukcije pamćenja u bivšoj Jugoslaviji, Đeric (2009: 90) podsjeća da “višedecenijsko odsustvo neprijatnih sećanja Drugog svjetskog rata (...) nije umanjilo njihovu stabilnost u partikularnim kolektivnim imaginacijama. Zato je pravi predmet analize bilo kog društvenog pamćenja (....) otkrivanje značajnih prećutkivanja u njegovom konstituisanju”. Sa stajališta našeg rada, proučavanje praznina i prijemora važno je i kako bi se osvijetlila potisnuta iskustva i sjećanja sa margine. Nadamo se da ovaj rad svojim skromnim doprinosom u raslojavanju kompleksnog narativnog naslijeđa prošlosti u zajednici kakva je Konjic može barem donekle nadomjestiti taj jaz.

- Anderson, B. 1991 (1983). *Imagined Communities*. London-New York: Verso.
- Assmann, J. 2005 (2001). *Kulturno pamćenje*. Zenica: Vrijeme.
- Assmann, A. 2007 (2006). Europe: A Community of Memory? *GHI Bulletin* 40: 11–25.
- Barkan, E. 2015. Historical Dialogue: Beyond Transitional Justice and Conflict Resolution. U: *Historical Justice and Memory*, ur. K. Neumann i J. Thompson. University of Winsconsin Press. 185–200.
- Barkan, E. i B. Bećirbašić. 2015. The Politics of Memory, Victimization, and Activism in Postconflict Bosnia and Herzegovina. U: *Historical Justice and Memory*, ur. K. Neumann i J. Thompson. University of Winsconsin Press. 95–113.
- Bougarel, X. 2007. Death and the Nationalist: Martyrdom, War Memory and Veteran Identity among Bosnian Muslims. U: *The New Bosnian Mosaic: Memories, Identities and Moral Claims in a Post-War Society*, ur. Bougarel, X., E. Helms i G. Duijzings. Aldershot: Ashgate. 167–192.
- Cage S. C. 2015. Heroes and Victims. *War literature and the arts: An International Journal of the Humanities* 27: 1-12
- Cipek, T. 2009. Sjećanje na 1945: čuvanje i brisanje. U: *Kultura sjećanja: 1945*. Zagreb: Disput. 155–166.
- Confino, A. 1997. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *The American Historical Review* 102(5): 1386–1403.
- Connerton, P. 2008. Seven types of forgetting. *Memory Studies, Sage Journals* 1(1):59–71.
- Fletcher, L. E. i M. Weinstein. 2002. Violence and Social Repair: Rethinking the Contribution of Justice to Reconciliation. *H. M. Human Rights Quarterly* 24(3): 573–639.
- Fletcher, L. E. 2007. Facing Up to the Past: Bystanders and Transitional Justice. *Harvard Human Rights Journal* 20: 47–52.
- Halbwachs, M. 1950. *La Memoire Collective*. Paris: Les Presses universitaires de France.
- Karačić, D. 2012. Od promoviranja zajedništva

- do kreiranja podjela: Politike sjećanja na partizansku borbu u BiH nakon 1990. U: *Re: Vizija Prošlosti: Službene politike sjećanja u BiH, Hrvatskoj i Srbiji od 1990*. Sarajevo: Friedrich-Ebert Stiftung (FES). 17–90.
- Macdonald, S. 2006. Undesirable Heritage: Fascist Material Culture and Historical consciousness in Nuremberg. *International Journal of Heritage Studies* 12(1): 9–28.
- Moshenska, G. 2015. Curated Ruins and the Endurance of Conflict Heritage. *Conservation and Management of Archaeological Sites* 17(1): 77–90.
- Musabegović, S. 2009. Mit o pobjedi kao mit o revoluciji. U: *Kultura sjećanja: 1945*. Zagreb: Friedrich-Ebert Stiftung (FES). 37–58.
- Moll, N. 2013. Fragmented Memories in a Fragmented Country: Memory Competition and Political Identity-building in Today's Bosnia and Herzegovina. *Nationalities Paper* 41(6): 910–935.
- Neumann, K. i J. Thompson. 2015. Beyond the Legalist Paradigm. U: *Historical Justice and Memory*, ur. K. Neumann i J. Thompson. University of Winsconsin Press. 3–24.
- Pendelton, M. 2015. Memory, Justice and Postterror Futures. U: *Historical Justice and Memory*, ur. K. Neumann i J. Thompson. University of Winsconsin Press. 202–220.
- Renan, E. 2011 (1882). What is the Nation? U: *The Collective Memory Reader*, ur. J.K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi i D. Levy. Oxford University Press. 80–83.
- Stone, C. B., Coman, A., Brown, A. D., Koppel, J. i W. Hirst. 2012. Toward a Science of Silence: The Consequences of Leaving a Memory Unsaid. *Perspectives on Psychological Science* 7(1): 39–53.
- Velikonja, M. 2010 (2008). *Titostalgija*. Biblioteka XX vek.
- Vučković-Juroš, T. 2010. Kako nastaju kolektivna sjećanja: promišljanja o interakcionističkom modelu kolektivnih sjećanja. *Revija za sociologiju*. 40(1): 79–101.
- Zerubavel, E. 2010. The Social Sound of Silence: Toward a Sociology of Denial. U: *Shadows of War: A Social History of Silence in 20th Century*, ur. E. Ben Ze'ev, R. Ginio i J. Winter. Cambridge: Cambridge University Press. 32–44.
- Whitmarsh, A., „We will Remember Them: Memory and Commemoration in War Museums“, (internet) dostupno na: <http://www.jcms-journal.com/articles/10.5334/jcms.7013/#r36> (pristupljeno 10. septembra 2016).

Belma Bećirbašić je neovisna istraživačica, novinarka i spisateljica iz Sarajeva, BiH. Diplomirana je žurnalistica i magistrica rodni studija te je dobitnica Fulbrightove stipendije na Univerzitetu Columbia, New York (2011/2012). Za svoj novinarski rad je više puta nagrađivana, između ostalih nagradom Amnesty Internationala za najbolji članak iz oblasti ljudskih prava 2003. za priču o djeci začetoj prisilnim trudnoćama žena žrtava ratnih silovanja. Njeni istraživački interesi su sjećanje, trauma, nacionalizam i biopolitika, o čemu raspravlja između ostalog u svojoj knjizi „Tijelo, ženskost i moć: upisivanja patrijarhalnog diskursa u tijelo“ (Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 2011) ili, recentnije, u eseju „Politike sjećanja, viktimizacije i aktivizma u postkonfliktnoj BiH“ (In: *Historical justice and memory*, eds. K. Neumann and J. Thompson, eds. University of Winsconsin Press. 2015).

Ivana Stanković je rođena 5.8.1990. Aktivistica Helsinškog parlamenta građana Banja Luka. Koordinatorica projekta Živa biblioteka. Bavi se mirovnim aktivizmom i radom sa mladima.

MJESTO PORICANJA, ZABORAVA I ŠUTNJE

Sadržaj

7	Sažetak i ključne riječi
8	Uvod
10	Metodološki okvir istraživanja
14	Teorijski okvir rada
18	Specifičnosti lokalne zajednice i dominantni narativi
26	Sjećanja na rat u Foči
34	Foča nakon ratnih dešavanja
42	Zaključna razmatranja
46	Bibliografija
48	Bilješke o autoricama

SAŽETAK

Rad se bavi politikama sjećanja u Foči, fokusirajući se na ratni, prijeratni i poslijeratni period te pokušava ispitati korelaciju individualnih sjećanja ispitanika/ca sa zvaničnim političkim narativima bošnjačke i srpske zajednice u samom gradu Foča. Foča predstavlja zajednicu sa naslijeđem traumatične prošlosti, kako posljednjeg tako i Drugog svjetskog rata. Pored ova dva povijesna događaja, koja su obilježila velika stradanja i međuetnički sukobi, grad pamti i period suživota i ekonomskog blagostanja iz vremena Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u kojem su antifašistički simboli bili prepoznatljivi identitet grada. Jedan od ciljeva rada je rekonstrukcija zvaničnih narativa i institucionalnih sjećanja na rat, koja su obilježena poricanjem, relativizacijom te šutnjom o zločinima koji su se desili u Foči. Pored rekonstrukcije zvaničnih narativa, istraživanje se ponajviše fokusiralo na odnos ličnih sjećanja ispitanika/ca na sva tri perioda života u Foči. Važan dio rada zauzela su sjećanja ispitanika/ca obje zajednice na prijeratni život u Foči, kao i život u današnjoj Foči, gdje većinsko srpsko i malobrojno bošnjačko povratničko stanovništvo dijele isti egzistencijalni ambijent obilježen siromaštvom.

KLJUČNE RIJEČI

politike sjećanja; lična sjećanja; zvanični narativ; relativizacija; historijski revizionizam; šutnja; poricanje; nostalgija.

ZAŠTO SMO IZABRALE OVU LOKALNU ZAJEDNICU?

Interesovanje za Foču, malu lokalnu zajednicu smještenu na jugoistoku Bosne i Hercegovine, bilo je mnogostruko. Osim ličnog razloga, jer je Foča dio porodične historije jedne od istraživačica, ovoj zajednici privukla nas je i javna percepcija Foče kao konfliktnog područja, mjesta u kojem su se dva puta u 20. stoljeću desili masovni zločini protiv čovječnosti, ali i nepoznavanje kulture sjećanja u mjestu koje je od glavnog grada Bosne i Hercegovine udaljeno svega osamdesetak kilometara.

Iako su ratna dešavanja bila presudna za odabir zajednice, istraživanje nismo željele ograničiti samo na period sjećanja na protekli rat, već smo ga proširile i na prijeratni i poslijeratni period, kako bismo dobile cjelovitiji uvid u politike sjećanja u ovoj lokalnoj zajednici.

U istraživanje smo ušle s pretpostavkom da ćemo naići na brojne prepreke koje će nas pratiti u toku rada, kao što je zatvorenost sredine i nepovjerenje prema nepoznatim istraživačicama, odustajanja od intervjua, problemi sa pronalaskom sugovornika/ca, itd. Većina naših strahova se i obistinila. Razgovor sa tri istraživačice iz glavnog grada koji je po Dejtonskom mirovnom sporazumu pripao Federaciji Bosne i Hercegovine i koji je, što smo u toku istraživanja utvrdile, prilično dalek i tuđ za značajan dio stanovništva Foče, sigurno nije bio ugodan za većinu. Iako smo svjesne normi i načina upisivanja etničkog i religijskog identiteta na osnovu imena i mjesta iz kojeg osobe dolaze, u toku obavljanja istraživačkih intervjua nastojale smo relaksirati atmosferu i detaljno upoznati sugovornike/ce sa ciljevima našeg istraživanja. Pomenute norme, koje su neizrečene, ali ipak sveprisutne, nisu samo

fenomen ove zajednice, niti isključivo BiH, već su prisutne i u regionu.

Način pronalaska sugovornika i sugovornica također nije bio jednostavan. Ljudi su odbijali učešće iz različitih razloga. Također, pretpostavljamo da sama tema istraživanja nije bila naročito privlačna za značajan dio ljudi s kojima smo stupale u kontakt, pa su neki svoje odbijanje pravdali banalnim razlozima, kao što su različite obaveze i nedostatak vremena, iako su istraživačice nudile mogućnost zakazivanja intervjua u vrijeme koje odgovara potencijalnim sugovornicima/ama.

Rodne identitete istraživačica smo također uzele kao moguće ograničenje u samom istraživačkom procesu. Ovu pretpostavku smo temeljile na svjesnosti o načinu percipiranja tri žene koje dolaze iz druge sredine i žele istraživati temu koja za većinu nije ugodna, što može dovesti do mnogih neprijatnosti i provokacija. Istovremeno, podjela rodni uloga i vrlo orodnjena percepcija uloga muškaraca i žena u ratu spriječila je neke sugovornike/ce da slobodnije govore, što su oni/e i sami/e navodili/e.

Naša istraživačka pozicija, odnosno

svodenje naših višestrukih identiteta na nacionalni i povremeno rodni identitet, onemogućila nam je siguran kontekst za govor (nekih od) sugovornika/ca srpske nacionalnosti. Istom logikom, naša je pozicija trebala biti pogodujuća za Bošnjake/inje koji su se vratili u Foču. Međutim, i ovdje smo naišle na šutnju i kratke konstatacije kako se ne žele sjećati rata ili ne znaju šta se dogodilo.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

ZNAČAJ TEME ISTRAŽIVANJA

Široj javnosti Foča je poznata kao sredina u kojoj su se i u Drugom svjetskom ratu i u posljednjem ratu desili brojni zločini nad civilnim stanovništvom. Područje istočne Bosne, kojem pripada i mjesto Foča, prepoznato je kao mjesto ratnih stradanja u kojem su se desili masovni zločini protiv čovječnosti, koji uključuju ubistva i progone civilnog stanovništva, zatvaranje i mučenje ljudi u logorima i seksualno nasilje. Uprkos fokusu na dešavanja u Foči tokom rata devedesetih godina, čemu su umnogome doprinijele haške optužnice i izricanje kazni počiniteljima, nismo naišle ni na jedno istraživanje koje se bavi politikama sjećanja u ovoj lokalnoj zajednici. To je bio jedan od razloga da istraživanje usmjerimo ka ovoj zajednici, sa veoma traumatičnim iskustvom iz oba rata. Smatramo da će naše istraživanje dati značajan društveni doprinos, jer je, prema dostupnim podacima, prvo istraživanje koje se bavi kulturom sjećanja u ovoj lokalnoj zajednici. Stoga, iako svjesne da ovakva vrsta istraživanja može imati i svoja ograničenja, smatramo da će ovaj rad biti koristan i za neka naredna istraživanja o ovim temama.

PREDMET I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Fokus istraživanja je na politikama sjećanja u Foči. Interesovala su nas i institucionalna zvanična sjećanja, ali smo posebno pokušale utvrditi da li se, koliko i na koji način lična sjećanja pojedinaca/pojedinki poklapaju sa zvaničnim narativima i koliko su ljudi spremni da o tome govore.

Ciljevi rada su sljedeći:

- Predstaviti politike sjećanja na posljednji rat u Foči, kroz pružanje relevant-

nih informacija o gradu, rekonstrukciju zvaničnih narativa i institucionalizaciju sjećanja na rat.

- Prezентовati sjećanja stanovništva, koristeći se nalazima dobivenim tokom terenskog istraživanja.

- Pokušati utvrditi na koji način su lična sjećanja u korelaciji sa zvaničnim narativima.

Naše interesovanje ne završava samo na ratnom periodu, tako da ćemo pokušati utvrditi i to kako dominantne politike sjećanja u zajednici utječu na svakodnevni život stanovnika/ca Foče. U istraživanju smo ispitivale korelaciju individualnog i kolektivnog sjećanja kroz tri vremenska perioda: prijeratni, ratni i poslijeratni.

Istraživanje je obuhvatilo dvije faze: *predistraživanje dostupne literature i arhivske građe* i *istraživački period* boravka u zajednici. U samom procesu priprema za istraživanje, istraživačice su prikupile i analizirale dostupnu dokumentaciju i literaturu, naročito ratni period, u vezi s Fočom i obje etni-

čke skupine ovog

mjesta. Sveobuhvatan pristup temi bio

je neophodan, da bismo dobile što relevantnije podatke.

METODE I TEHNIKE PRIKUPLJANJA PODATAKA I OPIS UZORKA

U radu su korištene sljedeće metode i tehnike: prikupljanje i analiza arhivske građe, polustrukturirani dubinski intervju i opservacija bez učešća. Smatramo neophodnim detaljnije objasniti zašto smo se odlučile na ove metode i tehnike u samom istraživačkom procesu.

PRIKUPLJANJE I ANALIZA ARHIVSKE GRAĐE

Predistraživačka faza je podrazumijevala prikupljanje relevantne literature, studija i istraživačkih tekstova o Foči, uključujući arhivski materijal, medijske tekstove i vijesti koje se odnose na istraživačke teme, presude Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju i Suda BiH, međunarodne izvještaje, tekstove o aktuelnim dešavanjima u Foči (komemoracije, godišnjice, ostali bitni datumi), dostupne službene dokumente i sl. Pored literature i arhivske građe koja se konkretno bavi zajednicom koju smo istraživali, u istraživanje smo uključile relevantnu literaturu i studije o kulturi sjećanja, historiografsku literaturu o revizionizmu, studije o nostalgiji i komemorativnim praksama. Konsultovale smo i historiografsku literaturu o Drugom svjetskom ratu, identifikujući nekadašnje i sadašnje zvanične narative. Drugi svjetski rat je bilo nemoguće zaobići, jer dešavanja iz ovog rata još uvijek imaju aktuelnu rezonancu u društvenom i političkom životu širom nekadašnje Jugoslavije. S obzirom da su stradanja civila u Foči tokom Drugog svjetskog rata jedno od najpoznatijih toposa kolektivnog pamćenja vezanog za ovaj kraj, očekivale smo da će se Drugi svjetski rat pojaviti u intervjuima kod nekih ispitanika/ca.

POLUSTRUKTURIRANI DUBINSKI INTERVJUI

Da bismo ispitali politike sjećanja u obje nacionalne zajednice, te njihov utjecaj na individualno sjećanje ispitanika, odlučile smo se za metodu polustrukturiranog dubinskog intervjua i to koristeći dva načina, polstruk-

turirane intervjuje i tzv. „hodajuće“ intervjuje.¹ Polustrukturirani intervjui podijeljeni su u tri dijela. Napravljene su tri vrste upitnika. Prva grupa bila je namijenjena političkim zvaničnicima i ljudima iz uprave grada, druga za stanovništvo Foče, a treća za predstavnike vjerskih zajednica. Bilo je potrebno da na neki način ujednačimo pitanja za sve ispitanike/ce da bi nam bilo lakše doći do nalaza i uočiti šta je to što se u odgovorima ponavlja, prešućuje ili relativizira. Također, bile smo spremne da će neko od ispitanika/ca otvoriti i neku temu koja nije obuhvaćena samim upitnikom, a koja može biti značajna za samu analizu.

Hodajući intervjui su izabrani jer daju priliku da se uspostavi kompleksnija dinamika pri intervjuisanju. Smatrali smo da tako možemo dobiti bolji uvid u to koja mjesta imaju značaj i za ispitanike/ce i zajednicu, o kojim mjestima se ne govori i sl. Metoda *hodajućih intervjua* korištena je kako bi se dobili i istraživački nalazi o Foči danas, o mjestima koja su važna kroz sva tri vremenska perioda obuhvaćena istraživanjem. Smatrali smo da bi mjesta na koja bi nas odveli sugovornici/e ukazala na ključne tačke ličnog sjećanja u vremenu prije rata, tokom rata i poslije rata, kao i izostanak sjećanja na određene vremenske periode, odnosno da bi nam to pokazalo kako određeni spomenici, ulice i drugi objekti grade korelaciju između zvaničnog i ličnog narativa, kao i kulturu sjećanja, šutnje i zab-

1 — *Walking interview* je relativno novi metod koji nije učestalo zastupljen u dostupnim istraživačkim radovima našeg konteksta. Podrazumijeva presijecanje nekoliko metodoloških pristupa, kao kombinaciju polustrukturiranog intervjua i medija, fotografije ili video materijala, te naglašeno korištenje prostora kao glavnog elementa crpljenja informacija o sagovorniku/ci i interakciji sa njihovim okruženjem. Andrew Clark i Nick Emmel <http://eprints.ncrm.ac.uk/1323/1/13-tool-kit-walking-interviews.pdf>

OPSERVACIJA BEZ UČEŠĆA

Tokom rada na terenu i obavljanja intervjua, istraživačice su vodile dnevnik u kojima su bilježile opažanja, lične utiske i prepreke, kao i opise mjesta i ambijenta, te nalaze dobijene iz posmatranja okoline i uobičajenih razgovora koji nisu obuhvaćeni polustrukturiranim intervjuima. Ovi sekundarni istraživački nalazi dopunjavali su nalaze dobijene predstraživanjem i obavljenim intervjuima, što je učvrstilo interpretativni okvir analize.

OPIS UZORKA

Intervjuima smo nastojale obuhvatiti ravnomjeran broj sugovornika/ca obje etničke pripadnosti, različitih rodova, dobrih skupina, profesija, te intervjuisati javne službenike/ce i vjerske službenike obje konfesije. Pri odabiru uzorka uzele smo u obzir i osobe koje nikako nemaju ili samo djelimično imaju sjećanje na rat, kao i osobe sa sjećanjem na tri vremenska perioda (prijeratni, ratni i poslijeratni). Fokus u odabiru uzorka je bio na prostoru grada Foča, odnosno bilo je važno da sugovornici/e žive ili su dio svog života proveli u Foči. Kontakte smo ostvarile ličnim poznanstvima te metodom *snowballa*,² kao i kontaktiranjem javnih institucija, vjerskih ustanova i civilnog sektora u Foči. Nažalost, bez obzira na naše pokušaje, intervjuje smo obavile sa znatno manje žena nego muškaraca, iz obje nacionalne zajednice.

2 — *Snowball* metoda je tehnika prikupljanja uzorka u kojoj ispitanici/ce koji/e su već obuhvaćeni istraživanjem regrutuju druge učesnike/ce. Ova metoda se koristi kada je teško pronaći moguće učesnike/ce, ukoliko npr. pripadaju marginaliziranim populacijama te najčešće funkcioniše preko preporuke ili posredstvom već ostvarenih kontakata. Više informacija o ovoj metodi možete naći na <http://research-methodology.net/sampling-in-primary-data-collection/snowball-sampling/>

Intervjui su pretežno obavljani u javnim prostorima, izuzev u slučajevima povratnika, gdje su to bili privatni prostori.

Intervjuirano je ukupno 24 sugovornika/ca prema sljedećoj nacionalnoj i spolnoj strukturi: osam Bošnjaka, devet Srba, dvije Bošnjakinje, pet Srпкиnja.³ Polustrukturirani intervjui su obavljani sa 24 ispitanika/ce, dok su sa tri ispitanika/ce obavljani i hodajući intervjui. Intervjuirana su dva vjerska službenika (muslimanski i pravoslavni), dva obnašatelja javnih funkcija, četvero sugovornika/ca životne dobi od 18 do 33 godina, 18 sugovornika/ca u životnoj dobi od 34 do 65 godina, i dvoje sugovornika/ca životne dobi iznad 65 godina. Sve sugovornice i sugovornici su na početku informisani da se intervjui snimaju, da će biti anonimni ili sa izmijenjenim imenima i povjerljivi, te da mogu prekinuti intervju u svakom momentu. Sugovornici/e su na početku svakog intervjua popunjavali upitnik u koji su upisivali osnovne podatke (pol, dob, obrazovanje, nacionalna pripadnost, odnos prema religiji, da li su u ratu izgubili nekog od članova/članica porodice, da li su bili mučeni/ranjeni ili na bilo koji način zlostavljani u toku ratnih dešavanja, odnosno različite teme za koje smo smatrali da bi nam mogle biti korisne u istraživačkom procesu).

Od ukupno desetero Bošnjaka i Bošnjakinja koje smo intervjuisale, osmero su povratnici/e u Foču, a dva se ispitanika nisu vratila. Intervjue sa „nepovratnicima“ smo obavile da bismo pokušale utvrditi da li se narativi i jedne i druge bošnjačke skupine podudaraju ili ima odstupanja.

Prosječno trajanje intervjua je oko 45 minuta. Intervjui su rađeni od marta 2015. do marta 2016. godine.

3 — Ispitanici/e su se sami/e izjasnili/e o svojoj nacionalnoj pripadnosti.

TEORIJSKI OKVIR RADA

Kultura sjećanja podrazumijeva odnos prema prošlosti i stav prema iskustvima koja su se dogodila u prošlosti uzimajući u obzir i sadašnjost i budućnost (Kuljić, 2006: 10). U zajednicama koje su pretrpile nasilje i koje su označene kao konfliktna, istraživanje o kulturama sjećanja predstavlja prilično zahtjevan proces, jer se kultura sjećanja kod zaraćenih strana uglavnom toliko razlikuje da je nemoguće naći dodirne tačke.

Kulturalno sjećanje po Janu Assmanu ima svoje fiksirane tačke pozicionirane u stvarnim događajima iz prošlosti, a sjećanje na njih se održava kroz kulturološke formacije i institucionalnu komunikaciju (Assman 2005: 129). Istovremeno, rad na kreiranju i razvoju tri etnonacionalne identitarne konstrukcije u BiH pratio je rad na kreiranjima politika sjećanja i organizacije javnih komemoracija (Moll 2013: 911).

Kako je u toku troipogodišnjeg rata u Bosni i Hercegovini nacionalna struktura u lokalnim zajednicama izmijenjena, sjećanje većinskog stanovništva se institucionalizira kroz spomenike, komemoracije, obrazovanje, muzejske postavke. Specifičnost tog sjećanja leži u činjenici da u svakoj zemlji zapadnog Balkana postoji jedan dominantni narativ, dok u Bosni i Hercegovini, gdje koegzistiraju tri etnička identiteta, postoje i tri zvanične politike sjećanja, dodatno usložnjene sjećanjem na antifašističku tradiciju (Moll 2013: 912). Doima se da unutar tih politika gotovo da nikako nema mjesta za spominjanje iskustava druge strane, dok se narativ antifašističke tradicije prisvaja i kreira u odnosu na potrebe dominantnog narativa.

Karakteristika konfliktnih sredina svako može biti i posmatranje druge nacije kao homogene kategorije, ili označavanje kao neprijateljske, jer, kako navodi Kuljić (2006), neprijatelj je uvijek homogen.

Uloga spomenika ima poseban značaj, što Alaida Asman (2002) označava kao sakrali-

zaciju historije, navodeći da u samom činu političkog obrazovanja nacionalni spomenici imaju središnju ulogu: "Nacionalni spomenici su svetišta, mesta na kojima pojedinac može da učestvuje u kultu nacije i da osjeti jezu onog najsvetijeg. Propovedi koje se drže na takvim mestima u službi su političkog vaspitanja" (Asman, 2002: 51).

Kroz spomenike se materijalizira sjećanje na prošlost, pa spomenici imaju i obrazovnu funkciju, posebno za mlađe generacije koje nisu svjedočile samom sukobu (Tepić 2012: 28). Unutar zajednice koju ispitujemo značajno nam je i odsustvo tih spomenika, jednako kao i prisustvo. Za politički kontekst Bosne i Hercegovine važno je naglasiti da ni spomenici ni komemoracije, niti bilo koje druge inicijative za sjećanje nisu zaštićene od političke manipulacije (Tepić 2012: 26). Odnos prema prošlosti i sjećanju na život prije rata uglavnom je obilježen egzistencijalno-ekonomskom razlikom u odnosu na današnji, gdje nostalgичni diskurs o privrednom i društvenom značaju Foče u tadašnjem

sistemu „kritikuje

sadašnjost i time

rječiti govori o

tome šta sad ne valja, nego o onome što je tad valjalo" (Velikonja 2010: 33).⁴

Iako je u poslijesocijalističkim društvima na djelu raskid sa prijašnjim ideološkim obrascima i poretkom, a u našem kontekstu naglašeni nacionalistički narativi, ovaj prekid u individualnim sjećanjima prati određeni diskontinuitet: „Odnos prema prošlosti je protivrečan: anarhična sklonost za ukidanjem starog prati istovremeno traženje zaštite i sigurnosti tj. dela nasleđa iz socijalizma" (Kuljić 2002: 61). Pomenuta protivrječnost ogleda se ponajviše u urušavanju sistema socijalnih

4 — Također, Velikonja pravi podjelu na četiri nostalgije, a osnovna se odnosi na lične i kolektivne, gdje se lične „nikada u potpunosti ne poklapaju s kolektivnim" (2010: 34).

i ekonomskih politika koje su u prethodnom, socijalističkom sistemu bile uređene.

Sredine koje su pretrpile nasilje karakteriše i šutnja, kako su pokazale i mnoge studije. Razlozi za šutnju su mnogostruki. Izraelski socijalni psiholog Dan Bar-On je u svojim radovima⁵ koristio koncept „zona šutnje“, tvrdeći da nasilni sukobi proizvode zone šutnje i prešutkivanja u društvu. Ono što se ušutkuje ili prešutkuje, po Bar-Onu su nasilni činovi i odgovornost počinilaca; patnja žrtava i preživjelih i stid koji osjećaju potonji; uloga posmatrača, pa čak ponekad i djela tzv. „dobrih Samarićana“ koji su pomagali žrtvama da izbjegnu nasilje i/ili smrt. Bar-On takođe tvrdi da se šutnja lako prenosi i na naredne generacije.

Baveći se svjedočenjima preživjelih iz Holokausta, Bar-On razvija još jedan koncept koji je nazvao „dvostrukim zidom šutnje“. Analizirajući svjedočenja preživjelih uočio je da su njihove priče konfrontirane sa: 1) samonametnutim ograničenjima kojima preživjeli pribjegavaju iz raznih razloga, birajući da o svom traumatskom iskustvu ne govore; 2) stavom šire zajednice i društva, koje bira da ne sluša ova svjedočenja i priče. Prije nego što šira komunikacija o ovim šokantnim, bolnim i postidujućim iskustvima postane moguća, oba ova zida šutnje moraju biti srušena.

U djelu „Duga senka prošlosti“ posvećenom dinamici individualnog i kolektivnog sjećanja na traumatičnu i nasilnu prošlost Drugog svjetskog rata i Holokausta, Alaida Asman predstavlja pet strategija potiskivanja.⁶ To

su: izjednačavanje, eksternalizacija, brisanje, šutnja i krivotvorenje.

„Ukupno uzev, u ovim strategijama se odslikava mentalitet uklanjanja neprijatne teme, (koji karakteriše ponašanje velikog broja Njemaca poslije rata), ali se također ispoljava kad god treba sačuvati obraz pred samim sobom ili pred drugima, održati pozitivnu sliku o sebi ili se disociirati i distancirati od bolnih, postidnih i uznemiravajućih iskustava.“⁷ Svaka od ovih strategija ispoljava se na različite načine, i to:

- 1) Izjednačavanje – strategija skidanja krivice sa sebe kroz retoriku izjednačavanja. Jedna krivica mjeri se drugom, počinilac bježi u sjećanje žrtve.
- 2) Eksternalizacija – krivica se skida sa sebe i pripisuje drugima („Oni su“ ili „Nismo mi, oni su“)
- 3) Brisanje – „ono što je moralo biti predmet kritike, pobune, užasnutosti, tuge, štaviše traume, isključeno je iz opažajnog kruga i izbačeno iz svijesti“.⁸
- 4) Šutnja – ima dvije strane – šutnja žrtava kao izraz produžene nemoći i šutnja počinilaca kao prešutkivanje, a time i izraz produžene moći.
- 5) Krivotvorenje – „Nasuprot široko rasprostranjenim predstavama, ni nacional-socijalistička prošlost ni holokaust ne igraju u njemačkim porodicama značajnu ulogu – za razliku od sjećanja u kojima se sami članovi porodice pojavljuju kao žrtve ‘Trećeg rajha’, kao svakodnevn

vija koncept „kolektivnih afekata“ kojima pokušava da objasni ponašanje znatnog broja Njemaca u prvih dvadeset godina nakon Drugog svjetskog rata. Afektima ih naziva jer se radi o „...nagloj, nereflektovanoj reakciji koja ne može da prevlada prvi trenutak straha“. Kolektivni afekti su: umanjivanje broja žrtava, mi nismo ništa znali, nismo mi izmislili koncentracione logore, Hitler je radio i dobre stvari, i drugi su činili zločine, dosta sa optužbama, ko će to sve da plati, barem se znao red, to se mora jednom zaboraviti, treba već jednom prekinuti sa tim i sl.

7 — Asman 2011: 217.

8 — Ibid, str. 224.

borci otpora, ali nikada kao ‘nacisti’.⁹ Krivotvorenje kojim se stiže do odgovarajućeg pamćenja odigrava se pod pritiskom novog okvira pamćenja, tako što se kompromitovani članovi porodice pretvaraju u moralne svjetionike.

SPECIFIČNOSTI LOKALNE ZAJEDNICE I DOMINANTNI NARATIVI

KONTEKST U KOJEM SMO PROVODILE ISTRAŽIVANJE – SPECIFIČNOSTI LOKALNE ZAJEDNICE

Po popisu iz 1991. godine, u opštini Foča živjelo je 20.898 Bošnjaka, 18.339 Srba, 104 Hrvata i 1172 Ostalih. Opština Foča danas ima 19.811 stanovnika, a registrovano je oko 3600 povratnika, Bošnjaka/kinja.¹⁰ Po nalazima istraživanja, u gradu trenutno živi manje od 30 povratnika/ca. Statistika o ekonomskoj poziciji stanovništva pokazuje da je u opštini Foča ukupno 3394 zaposlenih, sa prosječnom neto platom od 906 KM i 3203 osobe koje traže zaposlenje.¹¹ U opštini Foča djeluju 94 udruženja, dvije vjerske zajednice, 304 poslovna subjekta i jedna kino sala. Foča je također mjesto gdje su se desili masovni zločini tokom posljednjeg rata. Prema podacima Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, procjenjuje se da je na teritoriji opštine Foča ubijeno 2707 osoba i da je cjelokupno nesrpsko stanovništvo protjerano.¹²

Za zločine u Foči danas imamo sedam presuda Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju¹³ i jedanaest presuda izrečenih na Sudu BiH,¹⁴ a mjesta zločina prepoznata u

¹⁰ — Pogledati preliminarne rezultate popisa stanovništva dostupne na: http://www2.rzs.rs.ba/static/uploads/popis/saopštenja/Preliminarni_rezultati_popisa_SAOPSTENJE-final.pdf kao i <http://www.opstinafoca.rs.ba/demografija/>

¹¹ — Značajan podatak je i taj da je maloljetnih korisnika socijalne zaštite u 2014. godini registrovano 4.070 (ibid., str. 157) a punoljetnih 1.848 (ibid. str. 164).

¹² — Više informacija dostupno na: http://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/jit_foca_en

¹³ — Milorad Krnojelac, Dragoljub Kunarac, Radomir Kovač, Zoran Vuković, Dragan Zelenović, Biljana Plavšić i Momčilo Krajišnik, vid. više na: <http://www.icty.org/en/press/sentencing-judgment-kunarac-kovac-and-vukovic-foca-case>

¹⁴ — Radovan Stanković, Jasko Gazdić, Nedo Samardžić, Rašević Mitar, Miodrag Nikachević, Gojko Janković, Veselin Čančar, Tripković Novica, Savo Todović, Zoran Pljevaljić, Ranko Stevanović, vid. više na: <http://warcrimesmap.ba/>

presudama su kasarna Livade, Kazneno-po-pravni dom, sportska sala Partizan, bolnica te mnogi drugi prostori, uključujući privatne kuće, od kojih je najznačajnija Karamanova kuća.

Foča je prije rata bila ekonomski razvijena zajednica, sa velikim brojem fabrika i preduzeća (Maglić, rudnik u Miljevini, Foča Trans, itd.).

Blizina Tjentišta i spomenika Narodnooslobodilačkoj borbi učinila je Foču jednim od bitnih mjesta sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji, a posebno je značajno obilježavanje Dana borca.¹⁵ Od Drugog svjetskog rata pa do kraja osamdesetih godina grad je ekonomski i kulturno napredovao, te je u sjećanjima stanovništva ovaj period zapamćen kao vrijeme blagostanja i suživota.

Rat u Foči počinje 1992. godine. Borbe u gradu trajale su kratko i ono što je obilježilo Foču u tom periodu jesu masovna kršenja ljudskih prava, koncentracioni logori i protjerivanje nesrpskog stanovništva sa teritorije Foče. Nakon toga pa do kraja rata u Foči se

nisu vodile borbe,

a u samom gradu bilo je relativno mirno, uz prisustvo vojske.

U kolektivnom sjećanju srpskog stanovništva dominantni su zločini počinjeni nad civilnim stanovništvom u fočanskim selima Jošanici i Jabuci. Prema dostupnim online izvorima,¹⁶ u Jošanici su pripadnici Armije RBiH za Nikoljdan 1992. godine ušli u selo i pobili civilno stanovništvo. U medijima se navodi brojka od 56 ubijenih ljudi. U Jabuci se obilježava stradanje i vojnika i civila iz ne-

¹⁵ — O značaju i ulozi Tjentišta vidjeti kod Karačića (2012: 17-89).

¹⁶ — Vid. više na: <http://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/jabuka-zlocin-bez-kazne-prosle-24-godine-a-niko-nije-odgovarao/p5qkqpq>; <http://www.glassrpske.com/drustvo/panorama/Kazniti-odgovorne-za-stravican-zlocin-u-Josanici/lat/120171.html>

koliko okolnih sela, gdje je, prema dostupnim podacima iz medija, ubijeno 43 ljudi. Kome-moracije ubijenima održavaju se svake godine. U septembru 1995. godine, NATO snage su bombardovale Foču, smatrajući je bitnim strateškim ciljem. I ovaj događaj je prisutan u sjećanju većine stanovništva, što smo zaključile u toku našeg boravka u ovoj zajednici. Bombardovanje Foče u zvaničnom narativu simbolizuje nepravdu naneseu srpskom narodu. Tome svjedoče i natpisi iz tzv. srpske štampe iz septembra 1995. godine gdje su brojne ličnosti, stranke i udruženja osudile NATO-ovo bombardovanje nazvavši ga agresijom nad srpskim narodom.¹⁷ Nasuprot tzv. srpskim medijima iz tog perioda, sarajevsko Oslobođenje čin bombardovanja naziva vojnom intervencijom NATO snaga.¹⁸ U decembru 1995. godine potpisan je Dejtonski mirovni sporazum, a grad Foča je pripao entitetu Republika Srpska. Danas u Foči nijedna od prijeratnih fabrika ne radi, ili barem ne u ranijem kapacitetu, ali je otvoreno nekoliko fakulteta (Medicinski, Stomatološki, Bogoslovi- ja), tako da stanovnici Foču karakteri- rišu kao studentski grad.¹⁹ Kada se govori o ekonomskom životu, pored prisustva stude-

17 — Povodom bombardovanja oglasio se i Republički odbor SUBNOR-a Srpske. Iako se smatra da je SUBNOR/SABNOR kohezivni faktor među razdvojenim nacijama u Bosni i Hercegovini, upravo ovo saopštenje služi kao dokaz da su se i SUBNOR i SABNOR odavno nacionalno svrstali. U saopštenju je navedeno da su masakr na Markalama očigledno počinili muslimani da bi spriječili započeti mirovni proces, te da vjeruju da ovaj zločin nisu počinile snage Vojske Republike Srpske, jer i sami znaju da se sa položaja ove vojske ne mogu gadati Markale. Članovi SUBNOR-a smatraju da je ovaj napad zločin protiv čovječnosti i ljudskih prava, te završavaju sa: „Mi, borci NOR-a, pružamo svestranu podršku Vojsci RS da zajedno sa našim narodom izdrži i ove i buduće neprijateljske napade.“ (*Glas srpski*, vid. više na 1. septembar 1995., str. 2)

18 — Pogledati Oslobođenje iz septembra 1995. god.

19 — Broj upisanih studenata/ica u školsku 2013/2014. bio je 1.704, dostupno na: http://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2015/31ops_2015.pdf

nata stanovnici sada naglašavaju da priroda oko grada čini Foču turističkom destinacijom. Ipak, bez obzira na turizam i prisustvo studenata, stanovništvo se žali na nedostatak posla i siromaštvo.

Iako su intervjuirani/e na početku upoznate sa samim procesom istraživanja, doimalo se da pojedine sugovornike/ce nismo uspjele dovoljno relaksirati i stvoriti opušteniju atmosferu za razgovor. Plan da intervjuišemo i aktuelnog načelnika Foče, Radosava Mašića, također nije ostvaren jer on nije pokazao interes da sudjeluje u istraživanju; nije ni odgovorio na naše upite.

Navedimo i to da je Foča mjesto u kojem je ostvaren minimalan povratak bošnjačkog stanovništva. Kao glavne razloge nepovratka bošnjačke zajednice u Foču navode se traume iz proteklog rata, osjećaj nepoželjnosti u ovoj lokalnoj zajednici, strah te blizina Sarajeva, jer ljudi se uglavnom odlučuju na život u gradovima u kojima imaju bolje uslove.

ZVANIČNI NARATIVI O RATU U FOČI

Kontekstualizirati prošlost i sjećanja na prošlost u Bosni i Hercegovini nije jednostavan zadatak. Društveno-politički kontekst zajednica u BiH ne dozvoljava jedinstveno tumačenje prošlosti, a institucionalizacija sjećanja jedan je od načina kako dominantni narativi upisuju svoje (revizionističke) agende u svakodnevni život zajednice. Pokušat ćemo predstaviti trenutne politike sjećanja na rat u Foči, rekonstruisati zvanične narative koji egzistiraju u/o gradu, te dati pregled institucionalizacije sjećanja. Ovaj pokušaj će se ponajviše oslanjati na dostupne podatke, kao i na informacije koje smo saznale iz posjeta Foči i obavljenih intervjua.

Foča je zajednica sa dugom i teškom historijom, obilježenom izuzetno surovim međuet-

ničkim zločinima, kako iz Drugog svjetskog rata tako i iz rata 90-ih. Činjenica da je time na karti BiH Foča upisana kao jedno od najozloglašnijih „mjesto zločina“ učinila je ovu zajednicu značajnom za svaki dominantni (nacionalni) narativ, te podesnom za raznovrsne ideološke (zlo)upotrebe.

Još jedan razlog da je rekonstrukcija dominantnih narativa u ovoj sredini veoma složen posao jeste i povezanost tih narativa sa dešavanjima iz Drugog svjetskog rata. Tako se nastoji uspostaviti kontinuitet stradanja sopstvene grupe i opravdava se trajna neophodnost odbrane od *drugoga* koji je po takvoj logici *višedecenijski* neprijatelj.

U zvaničnoj politici sjećanja u Foči, posljednji rat je označen kao Odbrambeno-otadžbinski. To je vidljivo na spomenicima u gradu, postavci u Muzeju Stara Hercegovina (nazvanoj Spomen soba), u nedavno izdatoj monografiji,²⁰ kao i iz diskursa bivših i sadašnjih zvaničnika. Tu se navodi i govori isključivo o žrtvama srpske nacionalnosti, dok zvaničnog i institucionalizovanog sjećanja na stradanja bošnjačkog naroda nema. U razgovorima sa većinom naših ispitanika/ca preovlađuje percepcija posljednjeg rata kao borbe za opstanak zajednice i odbrane od neprijatelja. Neprijatelj se, što je važno primijetiti, gotovo nikada ne imenuje, ali je iz konteksta lako zaključiti da se radi o, homogeno shvaćenom, bošnjačkom stanovništvu.

Formiranje narativa koji ćemo u ovom radu zvati *Odbrambeno-otadžbinski* oslanja se u dobroj mjeri na interpretaciju dešavanja iz Drugog svjetskog rata. Ta interpretacija je pod velikim utjecajem historijskog revizion-

20 — „Monografija poginulih boraca i civila Odbrambeno-otadžbinskog rata u opštini Foča 1991-1995“ promovisana je 8. januara 2015. godine, dan uoči obilježavanja Dana Republike Srpske. U monografiji su navedena imena boraca fočanske brigade, fotografije, lični i podaci o mjestu i vremenu pogibije, te imena civila srpske nacionalnosti koji su poginuli u ovom periodu.

izma, što je proces koji se odvija na širem prostoru Republike Srpske i Srbije (kao uostalom i u ostatku bivše Jugoslavije). Revizionistička slika historije tako izjednačava NOB i četnički pokret, tvrdeći da su obje borbe u svojoj suštini bile antifašističke i oslobodilačke za srpski narod, te da su se oba pokreta borila kako protiv Nijemaca tako i protiv njihovih domaćih saradnika, u ovom slučaju ustaša. Druga bitna odlika revizionističkih tendencija jeste etnicizacija partizanskog pokreta i NOB-a, kojom se evidentni nadnacionalni karakter domaćeg antifašističkog pokreta svodi isključivo na srpsko učešće u njemu. Za *drugoga*, u ovom slučaju Bošnjake, u skladu s tim je rezervisano mjesto neprijatelja, simpatizera ili otvorenog podržavaoca ustaša i sluga okupatora. Tako je priklanjanjem historijskom revizionizmu uspostavljen kontinuitet „Odbrambeno-otadžbinske“ borbe od Drugog svjetskog rata do 90-ih, sa nepromijenjenim ulogama, i sa istim ciljem – obezbijediti opstanak svoje grupe i odbraniti ugroženi djelić otadžbine.

 Među bošnjačkim stanovništvom uočile smo dva narativa i svaki ćemo pokušati rekonstruisati i imenovati. Prvi narativ, koji nije institucionalni narativ, nazvale smo *Narativom povratnika*, a odnosi se na malobrojno stanovništvo koje se vratilo u Foču. Drugi je *Narativ etničkog čišćenja* koji u potpunosti korespondira sa bošnjačkim zvaničnim narativom, te je dodatno uočen kod dva ispitanika sa kojima smo radile „kontrolne“ intervjue, a koji se nakon rata nisu vratili u Foču.

U ovom narativu rat je opisan kao etničko čišćenje Bošnjaka, što uključuje masovna ubistva, silovanja, mučenja i progone, te je obilježen viktimizacijom, prognanstvom i izdajom komšija.

Jednako kao i *Odbrambeno-otadžbinski nara-*

tiv, i ovaj se kreira kroz institucionalizaciju sjećanja, diskurse bivših i sadašnjih bošnjačkih zvaničnika, te je za njega karakteristično da se, za razliku od *Odbrambeno-otadžbinskog*, razvija izvan grada od strane dominantnih političkih struktura koje zastupaju „interese bošnjačkog naroda“, a svoju podršku ima u bošnjačkom stanovništvu koje se nije vratilo u Foču. Upravo zato što se ne kreira unutar samog grada, a i zato što u samoj Foči nema nositelja ovog narativa, on nije upisan u prostor grada, kroz simbole i komemoracije, ali postoje inicijative, te se unutar nacionalnog diskursa živo upisuje u političko, akademsko, retoričko i sl.

I *Odbrambeno-otadžbinski narativ* i *Narativ etničkog čišćenja* su viktimološki. Dok se u prvom ta viktimizacija ogleda u stalnoj borbi za odbranu vlastite teritorije od neprijatelja, u *Narativu etničkog čišćenja* viktimizacija je upisana kroz ponavljanje historije gdje bošnjačko stanovništvo uvijek biva izdano od komšija sa kojim su do tada skladno živjeli. Iz ovoga proizlazi da su i u *Odbrambeno-otadžbinskom*

narativu i *Narativu etničkog čišćenja*

etničke skupine i Bošnjaka i Srba homogenizirane.

Izuzetak predstavlja *Narativ povratnika*, koji kao i da nema poseban značaj. Ne predstavlja prijetnju za nositelje *Odbrambeno-otadžbinskog narativa*, niti je bitno značajan za nositelje *Narativa etničkog čišćenja*, jer su povratnici/e u potpunoj manjini.

Narativ povratnika ne odgovara u potpunosti *Narativu etničkog čišćenja*. Slično kao i u drugim zajednicama, povratnici su često sukobljeni između realnosti u kojoj žive i nacionalnih politika. Oni ne govore mnogo o stradanjima, koncentrišu se uglavnom na sadašnji život i načine preživljavanja. Kod njih se može primijetiti razočarenje u bošnjačke političke elite, ali i nepovjerenje i distanca

u komunikaciji sa komšijama srpske nacionalnosti u Foči.

Iako *Narativ povratnika* ne možemo označiti kao viktimološki, ipak i u njemu možemo naslutiti viktimizaciju. Vlastita percepcija ove malobrojne zajednice uglavnom se zasniva na prepuštenosti povratnika „samih sebi“ i nebrizi bošnjačkih političkih elita o njima. Također, izbjegavanje priča o ratnim stradanjima indikacija je da bi jedan od razloga šutnje mogao biti strah od većine, čiji se narativ o ratu uopšte ne podudara sa njihovim iskustvima.

Alternativnih narativa, koji odudaraju od tri spomenuta, gotovo da i nema. Kod nekoliko sugovornika/ca izdvojile smo nešto što bismo mogle nazvati začetkom alternativnog narativa, ali njihovi iskazi ostaju ili nedorečeni, ili pokušavaju svoja svjedočenja djelomično uklopiti u dominantne narative.

INSTITUCIONALIZACIJA SJEĆANJA

Utjecaj dominantnog *Odbrambeno-otadžbinskog narativa* uočljiv je i u samoj organizaciji grada. Simboli koji obilježavaju ovaj narativ vidljivo su upisani u javni prostor grada. U samom centru, na staklenom izlogu zgrade u kojoj su smještene različite nevladine organizacije (u kojoj se još uvijek formalno nalaze i prostorije Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata) stoji slika haškog optuženika Ratka Mladića. Njegova slika, na zgradi koju je gotovo nemoguće zaobići u gradu, govori o ideološkom upisivanju Foče u dominantni srpski narativ. Najljepnice *Srpskog narodnog pokreta 1389* zalijepljene su na nekoliko stubova i ostalih objekata u gradu. Mjesta zločina nad Bošnjacima nisu ni na koji način obilježena. Stara čaršija, kao dio grada koji ponajviše podsjeća na prisustvo *drugog* u prošlosti Foče, u

potpunosti je zapostavljena i većina objekata je oštećena. Rekonstrukcije tog dijela grada gotovo pa i nema.

Tokom rata, sve džamije koje su postojale u Foči su srušene, a najveći dio nije obnovljen. Centar grada je iz tog dijela pomjeren u Njegoševu ulicu. Obnova Aladža džamije u proljeće 2015. godine, kada smo prvi put došle u grad, bila je tek na početku. U parku pored Aladžanskog parka, podignut je pravoslavni vjerski objekat, Hram Svetog Save, tako da „sada Foča ima i džamiju i crkvu jednu pored druge“, kako nam u razgovoru pomenu jedan sugovornik. U samoj organizaciji grada prisutan je akt građenja hramova kao kanoniziranje kulturnog pamćenja, gdje se sve ono što je proglašeno za strano iskorjenjuje, a gradi se ono što učvršćuje dominantno pamćenje i pogoduje etničkom obilježavanju prostora, što je trend primjetan u cijeloj državi.

Iako je promjena naziva ulica pojava prisutna u svim bh. gradovima, u Foči nam se učinila zanimljivim nalazom, s obzirom da su se na nju referirali gotovo svi naši sugovornici/e bez obzira na nacionalnu pripadnost.

U poslijeratnom životu Foče, promjena imena bila je jedan od značajnijih motiva upisivanja dominantnog diskursa novouspostavljene vlasti u gradu. Ime grada promijenjeno je u Srbinje u januaru 1994., da bi se 2004. Odlukom Ustavnog suda BiH vratilo ime Foča. Nalazi sa terena pokazuju da su uglavnom izbačeni svi nazivi ulica koji podsjećaju na raniju Foču u kojoj su živjela dva naroda i da su zamijenjeni onima koji pripadaju isključivo srpskoj tradiciji. Jedan sugovornik nam priča anegdotu koja oslikava promjene iz 90-ih:

„Pričali su mi, prva Skupština gradskih odbornika u ratu u Srbinju, to je promijenjeni naziv imena: Srbinje – Foča. I na dnevni red došla priča o

promjeni naziva ulica, hajde mijenjaj, znaš ono daj da je što više srpskih, isto je to rađeno i da se ne lažemo po drugim gradovima. (...) I došlo je do promjena naziva ulica i sve je to ok bilo i sad su rekli, hajde kad već radimo promjenu naziva ulica, da radimo numeraciju objekata u ulicama. Kaže, ja predlažem da se sve kuće numerišu arapskim brojevima i onda je ustao jedan i rekao majku ti tvoju, jesmo se mi zato borili da nam sad arapski brojevi stoje na kućama.“

Izmijenjeni nazivi ulica i naselja u Foči nose obilježje zvaničnih politika, što posebno primjećuju sugovornici/e bošnjačke nacionalnosti koji u tome vide svoju etničku skupinu kao nepoželjnu u gradu.

„Znači, sve ovdje u Foči je bilo sa prefiksom srpski. Ostalo je samo da nije još srpska trava ili srpski zrak.“

Istovremeno, nijedna veća ulica u gradu nije nazvana po ženi, što svjedoči i o patrijarhalnom odnosu zajednice prema vlastitom nasli-

jeđu i izraženom odsustvu svijesti o učešću žena u jav-

nom i političkom životu Foče. Preimenovanje nosi mnogo veći i ideološki i simbolički značaj od komemoracija žrtvama, koje ne okupljaju veliki broj osoba.

Komemoracije koje su se održavale na području Foče u vrijeme SFRJ bile su vezane isključivo za Narodnooslobodilačku borbu (Tjentište, Bitka na Sutjesci, Partizanska olimpijada). Kao bitna manifestacija iz prijeratnog vremena navodi se i Dan oslobođenja Foče koji se obilježavao 20. januara. Ovaj datum se slavio kao dan u kojem su partizanske jedinice oslobodile grad. Danas su ove komemoracije u potpunosti zaboravljene i zamijenjene mjestima sjećanja i komemoracijama koje korespondiraju sa *Odbrambeno-otadžbinskim narativom*. U gradu ne

postoji nijedno obilježje stradalim Bošnjacima, a mjesta na kojima su izvršeni zločini nisu obilježena. Iako se na Željeznom mostu svake godine skupi određeni broj osoba bošnjačke nacionalnosti, koje bacaju cvijeće u Drinu u znak sjećanja na ubijene na tom mostu 1992. godine, takva vrsta komemoracije prepoznata je gotovo isključivo kod ispitanika/ca bošnjačke populacije, dok oni koji su se izjasnili kao Srbi ovu komemoraciju, sa izuzetkom dvoje ispitanika/ca, ne spominju.

„Dolazilo se u Foču, bacalo cvijeće, na mostu. Pokušalo se te kuće obići, Partizan, staviti ploča. Na kraju su uspjeli, ali opet nema, razbijeno je. Znači, ne postoji nešto organizovano.“ Ne postoje zvanične inicijative u gradu kako bi se obilježila ova mjesta, sa izuzetkom pojedinih udruženja. Na primjer, u oktobru 2004. godine, članice organizacije Žene žrtve rata pokušale su postaviti obilježje ispred sportske hale Partizan kako bi komemorirale zločine koji su se desili u tom prostoru, ali ih je u toj namjeri spriječio stanovništvo grada.²¹ Aktivisti i aktivistkinje Inicijative *Jer me se tiče* su u oktobru 2011. godine postavili spomen-ploče žrtvama ratnih zločina u Bugojnu, Foči i Konjicu.²² Spomen ploča u Foči uklonjena je sljedeći dan, sa objašnjenjem da nikada nije tražena dozvola za njeno postavljanje.²³ U komunikaciji sa organizacijom *Jer me se tiče* saznali smo da nisu imali podršku iz lokalne zajednice u Foči kada su postavljali spomen-ploču. Što se tiče obilježja koja spadaju u *Odbram-*

beno-otadžbinski narativ, već na samom ulazu u grad nalazi se Spomenik poginulim srpskim borcima. Zdravko Krsmanović,²⁴ nekadašnji načelnik Foče, ističe da u vrijeme gradnje spomenika nije bilo posebnih zahtjeva Bošnjaka za spomenikom koji bi obilježavao stradanje njihove etničke skupine, osim iz jednog udruženja koje je zahtijevalo da se obilježi zgrada Partizana, pri čemu je on imao stav da bi se to trebalo riješiti na nivou države, jer je bilo stradanja na svim stranama.

U *Odbrambeno-otadžbinskom narativu* poseban značaj imaju komemoracije u selima Jabuka i Jošanica, što nam i navodi većina ispitanika, dok se u *Narativu etničkog čišćenja* i *Narativu povratnika* ova stradanja ne spominju.

Jedan od noviteta u odnosu na prijeratno vrijeme je promjena datuma dana Foče – sada se obilježava 9. maj, koji se slavi i kao Dan pobjede nad fašizmom. Zdravko Krsmanović kaže da su svi prihvatili ovaj datum i da se taj dan polaže cvijeće na Tjentište, šehidsko mezarje Jeleč i na spomenik palim srpskim borcima. Jedan od povratnika u zajednicu naglašava da Opština taj dan daje vijence i za jedne i za druge, i da je to jedino što bi se na neki način moglo nazvati zajedničkim datumom sjećanja u Foči.

Izborom ovog datuma ostavljen je prostor da svaka od etničkih skupina „upiše“ šta simbolizira fašizam za njihovu zajednicu. Iako se nevladine organizacije smatraju jednim od značajnih aktera u davanju inicijativa za suočavanje sa prošlošću, njihovo prisustvo u zajednici je gotovo nevidljivo. Oba dominantna narativa isključujuća su

24 — Zdravko Krsmanović je obnašao funkciju načelnika Foče u dva mandata. Široj javnost je poznat kao načelnik koji je imao drugačiju retoriku od svojih prethodnika; govorio je javno o ratnim zločinima nad Bošnjacima/Bošnjakinjama Foče i bio je veoma dobro prihvaćen među pripadnicima bošnjačke zajednice iz Foče, što uključuje i one koji se nisu vratili u grad.

za bilo kakve reference na zločine koje je počinila njihova strana, ali se ovaj izostanak doima prisutnijim u srpskom narativu. Tu je najvjerovatnije ključno to što su Srbi većinsko stanovništvo, a Foča pripada Republici Srpskoj, pa je samim tim i njihova moć upadljivo veća i mogu nametnuti narativ i kroz institucionalizaciju.

SJEĆANJA NA RAT U FOČI

IZMEĐU ŠUTNJE, PORICANJA I RELATIVIZACIJE

U ovom poglavlju predstaviti ćemo lična sjećanja na rat u Foči obje etničke skupine i njihovu korespondenciju sa zvaničnim narativima ne samo o dešavanjima u ovoj zajednici, već i o ratu u Bosni i Hercegovini. Važno je primijetiti da gotovo i ne postoje razlike u narativima među sugovornicima/ama srpske nacionalnosti, bez obzira na generacijsku razliku među ispitanicima/ama, odnosno među onima koji pamte rat i onih koji ga se ili ne sjećaju, ili nemaju puno vlastitih sjećanja na ratni period, jer su tada bili djeca. To, naravno, povlači za sobom pitanje o uplitanju institucionalnog kolektivnog sjećanja u njihove interpretacije rata.

Svi ispitanici i ispitanice bošnjačke nacionalnosti su osobe koje pripadaju dobnoj skupini koja pamti rat. Razlika u narativima je već prikazana kroz problematiziranje dominantnog narativa etničkog čišćenja i narativa povratnika. Gotovo nemoguće je bilo stupiti u kontakt sa nekim od mlađih ljudi, uzmemo li u obzir da u Foči, prema podacima sa terena, živi svega troje malodobne djece bošnjačke nacionalnosti. Osim predstavljanja događaja koje stanovnici/e pamte, veoma nam je bitno pojasniti načine kako o tim događajima pričaju, o čemu nerado pristaju govoriti odnosno zašto se radije odlučuju na šutnju.

U predstavljanju onoga što smo prethodno nazvale začecima alternativnih narativa, pokušat ćemo rekonstruisati šta nedostaje tim narativima da bismo ih u potpunosti mogle označiti alternativnim.

Na početku ovog poglavlja izdvojiti ćemo glavne nalaze do kojih smo došli u procesu istraživanja te u daljem radu posebno interpretirati svaki od njih. To su:

- 1) Šutnja – prisutna je i u Odbrambeno-otadžbinskom narativu, ali i Narativu povratnika;
- 2) Poricanje – iako nije direktno, nije ga teško uočiti;
- 3) Relativizacija zločina – uglavnom je prisutna u narativima koji donekle odstupaju od zvaničnog; te
- 4) Zaborav ratnih stradanja koja su se dogodila suprotnoj strani usljed institucionalizacije sjećanja.

„KAKO SE TO KAŽE NA MUSLIMANSKOM?“

Svaki od tri navedena narativa (*Odbrambeno-otadžbinski*, *Narativ povratnika* i *Narativ etničkog čišćenja*) zahtijeva detaljniju analizu i interpretaciju.

Na početku kažimo da se većina odgovora kod ispitanika/ca podudara s odgovorima pripadnika/ca njihove etničke skupine. Istovremeno, upoređujući iskaze obje etničke

grupe, uočljiva

su suprotstavljena sjećanja, kao i

navođenje različitih događaja i mjesta koja imaju značajno mjesto i u individualnom i kolektivnom sjećanju i jedne i druge etničke grupe, a koja se međusobno ne podudaraju.

I Srbi/kinje i Bošnjaci/kinje koji/e žive u Foči uglavnom nisu željeli puno govoriti o početku rata u gradu. Većina ispitanika/ca srpske nacionalnosti naglašava da su se u aprilu 1992. godine sklonili kod rodbine po obližnjim selima ili u Srbiji i Crnoj Gori i ne mogu reći šta se tačno desilo. Time su jasno dali do znanja istraživačicama da o početku rata ne žele ili ne mogu govoriti, iako ih je većina bila raspoložena za priču o prijeratnom i poslijeratnom periodu. Šutnja ili šturi odgovori na pitanja o ratu prisutni su i kod Srba i Srпкиnja te Bošnjaka i Bošnjakinja iz

Foče, dok su ljudi koji se nisu vratili u ovo mjesto detaljno opisivali događaje iz prvog mjeseca rata, odnosno do trenutka kada su napustili Foču. Iako uglavnom nisu govorili o početku sukoba, ispitanici/e srpske nacionalnosti su ipak izdvojili neki/e događaj/e iz rata koji su imali velikog utjecaja na njih, dok su Bošnjaci/kinje povratnici/e uglavnom vješto zaobilazili temu rata, pravdajući se neznanjem o dešavanjima u samom gradu ili željom da ne otvaraju teške teme.

Figure i mjesta oko kojih se konstruišu lična sjećanja su različite kod obje etničke skupine.

Kod značajnog dijela ispitanika/ca srpske nacionalnosti bila je uočljiva nelagoda, i iako nam to niko nije otvoreno rekao, doimalo se kao da većina želi što prije završiti sa intervjuom. Milena navodi da se što manje želi sjećati ratnog perioda dodajući da je u ratu radila i da joj je život bio sveden na posao i kuću. Nju ističemo kao sugovornicu jer je bila veoma prijateljski raspoložena prema istraživačicama i vrlo rado je pristala na suradnju, ali o ratnom periodu ○ nije rekla gotovo ništa. U njenoj šutnji bila je uočljiva i nelagoda, jer je nekoliko puta ponavljala da ona nema problem ni sa jednom nacionalnom skupinom i da ima jako puno prijatelja/ica Bošnjaka/inja.

Rat predstavlja vrlo traumatično iskustvo za većinu stanovništva. Strah od retraumatizacije i nemogućnost govora veoma su legitimni i mogući razlozi za šutnju, uzmemo li u obzir da to pokazuju i brojne studije iz postkonfliktnih područja.

Neki od ispitanika/ca srpske nacionalnosti su jasno odbijali da spominju zločine počinjene u gradu, govoreći da je ovo srpska istorija u kojoj faktički nema mjesta za drugog. Rijetki su spominjali počinjene zločine u proteklom ratu, ali bi odmah nakon toga prešli na rela-

tivizaciju naglašavajući da je zločina bilo na svim stranama.

Kroz razgovor sa Krsmanovićem također se uočava relativizacija u pojašnjavanju zločina koji su se desili u ovoj lokalnoj zajednici. Iako Krsmanović ne govori o zločinima nad srpskim stanovništvom u samom gradu Foči, nekadašnji načelnik pokušava priču izmjestiti iz lokalnog konteksta i pojasniti nam da su politike sjećanja gotovo identične na prostoru cijele BiH.

Nepoznavanje *drugog* bilo je naročito primjetno kod mlađih ljudi, često izraženo kroz tenziju između prenaplašene ugođe ili neke vrste revolta, što uočavamo na odgovoru jednog od mlađih ispitanika ‘super je da smo se podijelili’. U usputnom razgovoru sa istraživačicom, jedan stanovnik srpske nacionalnosti naglašava kako ne vidi ništa loše u podjeli, jer očito je tako trebalo biti, očito zajedništvo nije dobro išlo ni jednima, ni drugima.

Nakon intervju, u neformalnom razgovoru, mlađi sugovornik je upitao istraživačicu, ‘kako se to kaže na muslimanskom?’. S obzirom na činjenicu da govorimo istim jezikom i da muslimanski jezik ne postoji, njegovo pitanje bismo mogle interpretirati kao provokaciju, neznanje ili želju da naglasi kako smo drugačiji. *Odbrambeno-otadžbinski narativ* smo označile i kao viktimološki, što nam potvrđuje i šutnja većine ispitanika/ca srpske nacionalnosti, upravo zato što kroz njihove iskaze stičemo dojam kao da ne žele izaći iz zvaničnog diskursa i reći bilo šta i o stradanju drugog. Pretpostavljamo da bi taj korak za većinu predstavljao izdaju vlastitog kolektiva pred nepoznatim istraživačicama. U *Narativu povratnika* također uočavamo šutnju i dozu nepovjerenja prema istraživačicama.

„Kad je zapucalo, odmah sam otišla u Ustikolinu, iz Ustikoline gore preko šuma na Igman, s Igmana u Kiseljak.

Tako da ne znam ništa šta je bilo i kako“, priča nam Zehra, povratnica u Foču koja ne želi da opširno objasnjava datu situaciju. Sličan odgovor su dali i drugi ispitanici/e – „teško je govoriti o tom periodu, stresem se kad se sjetim“. Senada je pitanje o ratu vidno uznemirilo: „Ne mogu, odmah me nešto, ono, šta ja znam. Ne priča mi se uopšte o tome, ne mogu.“

Ovakve odgovore povratnika možemo označiti kao zone tišine, koje po pravilu okružuju neprerađenu traumu. To je naročito uočljivo u zajednicama u kojima ne postoji društvena podrška da se prevaziđe prešutkivanje. To prešutkivanje uključuje prešutkivanje djela i odgovornosti počinilaca, prešutkivanje patnji i srama žrtava, prešutkivanje uloge dvostrukih standarda, a ponekad i prešutkivanje onih koji su spasavali žrtve.

Izuzetak među povratnicima je bio Salih. Osim što je poznao istraživačicu od ranije, u zajednici obnaša i političku funkciju. Iako ga nismo intervjuisale kao obnašatelja javne funkcije, primjećujemo da je njegova priča u korespondenciji sa *Narativom o etničkom čišćenju*, što možemo protumačiti i time što kao nosilac javne funkcije govori i u okvirima ovog institucionalnog narativa.

Salih je jedan od prvih povratnika u Foču i njegova situacija je specifična u odnosu na druge ispitanike/ce, jer je prije rata živio u naselju koje se nalazi nedaleko od grada Foče i nakon rata je odlučio živjeti u gradu. On opisuje svoj bijeg iz grada, o ratnoj situaciji u samom gradu govori do u detalje, i na posljetku navodi da je sve „što je iole podsjećalo na Bošnjake, njihovu kulturu i običaje zatrto i sve je stavljeno u funkciju nekakve srpske ideologije.“ Šutnju kod povratnika/ca možemo objasniti i željom ispitanika/ca da se ne vraćaju na bolno iskustvo, što vodi retraumatizaciji. Međutim, šutnja je vjerovatno izazvana i strahom od prepoznavanja

onih koji/e su to izgovorili, uzmemo li u obzir koliko trenutno Bošnjaka/inja živi u Foči. Iako navode da se ne osjećaju ugroženo i da nemaju problema u ovoj zajednici, povratnici/e s kojima smo razgovarale istovremeno spominju kako ne žele preuveličavati sporadične provokacije koje postoje kako to niko ne bi iskoristio ili napravio još većim problemom. Često spominju razliku, koja postoji generalno u povratničkoj populaciji, između onih povratnika koji žive tu i onih koji su tu „samo na papiru“. To konstantno davanje suprotnih iskaza može da svjedoči o njihovom generalnom osjećaju nesigurnosti, zbog činjenice da su manjinska zajednica, ali i o tome da ispitanici/e najvjerovatnije ne žele skretati pažnju na manje neprijatnosti, jer ne žele da im bilo šta remeti uhodanu svakodnevnicu.

„Ja sam se rodila tu i ostarila, i hoću da se vratim, jer moje groblje, de mi je otac i majka i sve, tuj hoću i ja. E to je to. A što se tiče, ja nemam problema u Foči. Ne idem kuda, ako odem

do pijace, do prodavnice što

mi treba, ne idem nikud više. Tu sam u svome, tu mislim i ostati“.

NATO BOMBARDOVANJE, JOŠANICA I JABUKA

Što se tiče ispitanika/ca srpske nacionalnosti, njihova lična sjećanja na rat uglavnom su pozicionirana oko tri događaja: bombardovanje i njihova lična iskustva tokom bombardovanja te zločini u Jošanici i Jabuci. NATO bombardovanje Foče snažno je upisano i u individualnim sjećanjima, ali i u *Odbrambeno-otadžbinskom narativu*. Nekadašnji načelnik Foče Zdravko Krsmanović govori o ovom događaju u nešto drugačijem kontek-

stu. Krsmanović bombardovanje svrstava u jednu od posljednjih faza potpune destrukcije grada Foče. Dok se ostali uglavnom za-državaju na prepričavanju početka bombar-dovanja, gdje su bili u tom momentu i kako je izgledao boravak u skloništima, Krsmanović ide korak dalje pa naglašava da je Foča i prije bombardovanja pretrpila kulturocid i urbicid; govori i o promjeni strukture stanovništva i masovnom zločinu, ali ponovo želi naglasiti da se isto dešavalo na svim stranama koje su učestvovala u ratu. Uprkos relativizaciji, njegov iskaz smatramo narativom koji odstupa od *Odbrambeno-otadžbinskog*.

Ilija naglašava da mu je NATO bombardovanje ostalo najupečatljivije, jer je tada ranjen. Iz opisa atmosfere koja je vladala u tim danima čini se da je, pored generalne neimaštine u ratu, bombardovanje ostavilo najdublji trag na ispitanike/ce odnosno na sveukupno stanovništvo u Foči. Zločine nad civilnim stanovništvom u Jošanici i Jabuci dio ispitanika navodi kao najtežu traumu iz rata. Iako su oba sela udaljena od grada Foče, i niko nije lično svjedočio njima, ○ oba zločina su dio institucionaliziranog sjećanja.

Željko je rođen 1990. godine i kao mjesto sjećanja na rat navodi Jabuku i Jošanicu i komemoracije u ova dva sela. Navodi da ide na komemoracije i sluša svjedočenja preživjelih i njihovih porodica. Iako se skoro ne sjeća rata, ove dvije komemoracije za njega su dio kolektivnog pamćenja i kolektivne obaveze.

Spomen obilježja u Jošanici i Jabuci imaju ulogu i u političkom obrazovanju, kao uostalom i svi podignuti spomenici. Za cjelokupnu populaciju, koja uključuje i mlade ljude koji ne pamte rat, spomenici znače i opomenu o žrtvi koja se podnijela ili o spremnosti drugog da poćine zloćine. Pravoslavni svećenik nam govori kako su Jabuka i Jošanica dio kolektiv-

nog sjećanja za većinu stanovnika Foće.

„Bitni datumi su zapravo Jabuka i Jošanica, s tim što, čini mi se da je Jošanica naroćito nekako bliska i naglašena, s obzirom da se desila relativno blizu tu i da se desila u neko praznićno vrijeme“.

Tatjana o Jošanici kaže:

„Tad je bio Nikoljdan i bio je taj stravićan pokolj i onda se uvukao neki strah u cjelokupno stanovništvo. Tad je i djece poginulo i uvukao se taj neki strah kad si mislio da to isto može u centru grada.“

Bošnjaci i Bošnjakinje sa kojima smo razgovarali ne spominju ove datume, izuzev dvije osobe, koje su usput ovlaš naglasile ove komemoracije. Mogući razlog njihove šutnje je da srpsko stanovništvo ne priznaje zloćine koji su se desili pripadnicima njihove nacije, što je razlog koji za svoju šutnju navode i ispitanici/e srpske nacionalnosti. Još jedno od mogućih objašnjenja je i činjenica da se obje grupe kreću u okviru viktimoćloških narativa. Primjećujemo da je šutnja o zloćinima koji su se desili nad drugima prisutna u oba narativa.

IZBJEGLIŠTVO, PROGNAŠTVO, RATNI ZLOĆINI

U sjećanju ispitanika/ca srpske nacionalnosti ostali su i izbjeglićki dani, odnosno odlazak kod rodbine na početku rata ili za vrijeme bombardovanja, iako ih se većina nakon kraćeg vremena vratila u Foću. Bošnjaci/kinje koji su bježali iz grada u svojim iskazima često navode lokacije preko kojih su izašli, ali vrlo rijetko navode detalje o izbjeglićkim danima. Salih detaljno opisuje svoj bijeg. Posebno naglašava izdaju komšija s kojima je do tada živio, što je posebno bolno u

njegovom sjećanju. Oni koji su izgubili nekog od članova familije posebno naglašavaju to iskustvo.

Salih izdvaja scenu koja mu je posebno ostala u sjećanju tokom bijega. U putu je sreo komšije sa dvoje male djece s kojima je nastavio put.

„Kad sam došao u Jabuku, u Lokve tamo, zato kažem, to mi je onako ostalo, ušli smo, u Lokvama nigdje nikoga nema. U selu ima srpskih kuća, ima bošnjaćkih i ja sam ušao pod onu jednu kuću i vidim ćovjek u šeširu, Srbin. I ja pošao sam, ima voda pred kućom, pošao da vode naspem, a onda je on okrenuo se i vidio me. I onda sam ja, dobar dan, dobar dan, ovaj, gdje ste, šta si trebao, trebam da naspem vode i ušli su i ovo dvoje, ćovjek i žena, i nose to dvoje djece i onda je on, kao ono ništa kao ne zna šta se dešava, kao gdje smo mi to. Gdje smo to mi pošli, pa kažem ja pošli u prijatelje kod komšije (smijeh), ne znaš taćno šta da mu kaćeš, praviš se mangup, a on zna dobro šta se tu dešava, muslimani svi iz tog sela pobjegli, nema nigde nikoga, a onda jedan dobar gest je njegova baba, ta žena mu je donijela litar mlijeka za to dvoje djece. To mi je ovako ostalo nešto što je, kako da kažem, mislim, sve se to znalo, svi su oni znali šta se ovdje dešava, govorim o Srbima, ali eto i u takvoj jednoj stvari pokazala se neka humanost od te neke babe, ja je nisam poznaćao, ali eto ona je rekla, evo, onaj, nek imaju djeća, nek to jedu.“

Razlika u narativima koju smo definirali na početku uoćljiva je i ovdje. Za razliku od povratnika, o svom odlasku iz Foće opširno govore samo Bošnjaci koji se nisu vratili u ovaj grad. Tarik je u to vrijeme bio 17-godišnjak i tema ga je vidno uznemirila, ali odluću-

je da detaljno o tome govori. Poćetak rata u Foći naziva veoma brutalnim i efikasnim etnićkim ćišćenjem sa elementima genocida.

„Kako je to u praksi izgledalo, doću vam na vrata i kaću kupite prnje ili vam doću na vrata i kaću hajte s nama. Ovo kupite prnje je mehka varijanta i to sam ja preživio sa svojom porodicom, pa smo pokupili prnje i preko Ustikoline završili u Goraćđu.“

Naglašava da ima veoma živo sjećanje na poćetak rata i da su mu mnogi trenuci ostali u sjećanju.

O ratnim zloćinima poćinjenim nad bošnjaćkim stanovništvom gotovo niko od ispitanika/ca srpske nacionalnosti ne govori.

Iako se u sjećanjima na rat provlaći teća „sve se zna“, šutnja, generalno izbjegavanje odgovora o aprilu 1992. godine navodi nas na zaključak da ova lokalna zajednica ili nije spremna rekonstruisati prošlost ili jednostavno želi potisnuti sva sjećanja na taj period.

Pored mostova unišćenih bombardovanjem, Jošanice i Jabuke, jedino mjesto zloćina nad

Bošnjacima koje

○ spominju poneki ispitanici/e srpske

nacionalnosti je Partizan i zloćini silovanja nad Bošnjakinjama.

Dragana prića o izbjeglićkim danima na selu, na početku rata i o pogibiji strica. O ratnim dešavanjima u Foći navodi da ne zna previše.

„Pa ja kao dijete ne znam, kažem. Nisam bila tu, mislim. Dešavalo se, znam samo da smo stalno ćuli poginuo je ovaj i ovaj, ubijen, ne znam, tako, neke rućne stvari. Uvijek smo ćuli neko je poginuo na ratištu, neko ovdje, neko ondje, neko je ostao tećak invalid, neko izgubio dijete.“

Govoreći o pogibiji strica na početku rata naglašava da su to uradile komšije.

Rade pokućava izbjeglić pitanje o ratu i skreće na druge teme, ali istraćivaćica se trudi saz-

nati koji su događaji iz rata njemu bitni. Rade navodi:

„Da vam kažem, bio sam učesnik ovog rata, morao je svako biti uz svoj narod, nije moglo. Išao sam na položaj tu, bio sam, pa pokušavao malo eskivirati, ovo, teško bilo. Nisam pritvaran nikad ni ovo ni ono. Uglavnom, sad opet kažem, dabogda, ko poželio rad dabogda mu oči ... Znaš ko je u ovom ratu dobitnik. Samo su dobitnici kriminalci.“

Bez obzira što ubrzo nakon toga prelazi na drugu temu, Radetova priča također može biti začetak alternativnog narativa.

Marijino sjećanje najviše odstupa od drugih ličnih sjećanja u Foči. Ona govori i o svom ličnom iskustvu, kada je otac nju i sestru odveo u Crnu Goru gdje su provele veći dio rata, ali smatra da prisustvo u zajednici u vrijeme konflikta nije nužno da bi se znalo šta se dogodilo. Smatra da suočavanja sa prošlošću neće još zadugo biti, jer za to nije stvoren ni ambijent, a ni ljudi se ne žele baviti tim temama niti imaju hrabrosti da kažu ○ šta se sve dogodilo-

lo u Foči. Ne želi pričati u zatvorenom prostoru u kojem se nalaze ljudi koji nju poznaju sa nepoznatom istraživačicom koja dolazi iz druge sredine. Upravo zato sa Marijom oba-

vljamo hodajući intervju, da bi izbjegla pogleda drugih, i da prođemo pored mjesta koja nju asociraju na rat. Dok priča o ratu, Marija je vidno uznemirena i počinje plakati. Prisjeća se tekstova koje je čitala u izbjeglištvu o svemu što se dešavalo u zgradi Partizana. Međutim, i ona posebno ističe da su ta dešavanja u Foči još uvijek tabu tema i da svi o tome šute, te da njena otvorenost i mišljenje da u priču o ratu treba uključiti sve strane i događaje predstavlja izuzetak. Marija kaže da je na početku rata bila djevojči-

ca, i da je otac nju i sestru odvezao u Crnu Goru. Navodi da je kada se vraćala vidjela kuće u plamenu i da joj je otac rekao da su to muslimanske kuće. Po njenom povratku u Foču Bošnjaka u gradu nije bilo. Iako nam u razgovoru ne navodi puno detalja, shvatamo da joj trenutne podjele ne pričaju. I njenu priču možemo djelomično smatrati alternativnim narativom. Marijina priča ostala je jedina potpuno drugačija koju smo pronašli. O zločinima silovanja i seksualnog nasilja, osim Marije, govorio je još Zdravko Krsmanović, često dodajući „tako kažu donešene presude Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju“. ²⁵ Krsmanović je naveo i neke od lokacija za koje se tvrdi da je na njima vršeno silovanje Srpkinja, a za koje nema sudskih presuda.

Oni koji se nisu vratili posebno ističu koliko je za mnoge bilo teško posjetiti Foču nakon rata, uzme li se u obzir sve što se tamo desilo u ratu. Tarik navodi da jedanaest godina nije kročio u Foču, te da je prvi put otišao kada su mu bili potrebni dokumenti. Ibrahim, koji je do rata živio u Foči, ističe da su ratne traume toliko jake da i dan-danas postoje ljudi koji se nikada nisu svratili u Foču.

DRUGI SVJETSKI RAT

Sjećanja na naslijeđe Drugog svjetskog rata kod obje zajednice konstituiraju se dvojako i uz primjetan diskontinuitet zvaničnog i individualnog sjećanja.

Bošnjaci njeguju sjećanje na naslijeđe Drugog svjetskog rata kroz dvije narativne linije: prva se odnosi na antifašističku prošlost

25 — Pogledati presude Dragoljubu Kunarcu, Radomiru Kovaču i Zoranu Vukoviću dostupne na: <http://www.icty.org/en/press/judgement-trial-chamber-ii-kun-arac-kovac-and-vukovic-case>

Foče koja se dosljedno njegovala kroz institucionalno sjećanje u Jugoslaviji, a druga se odnosi na preradu ličnih sjećanja na stradanje Bošnjaka, čime se uspostavlja narativ kulta žrtve u dva zadnja rata na ovom području.

Iako većina ispitanika/ca bošnjačke zajednice u prvi plan ne stavlja stradanje Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu, iskaz Zehre, Bošnjakinje starije generacije, potvrđuje postojanje druge narativne linije o kultu žrtve te preradi porodičnih trauma u kućnim naracijama. Zehra, iako nema lično sjećanje na Drugi svjetski rat, kaže da se u njenoj kući sjećanje na stradanje Bošnjaka od četnika čuvalo od zaborava stalnim opomenama oca na stradanje njihove porodice: „Srbi nemaju merhameta.“

Sjećanje na Drugi svjetski rat snažno je utkano u *Narativ o etničkom čišćenju*, ali i u *Narativ povratnika*, iako se o tome šturo govori, kao i o posljednjem ratu.

Salih u kontinuitetu sukoba srpske i bošnjačke zajednice, te stradanju Bošnjaka u oba rata, vidi „genski izostanak merhameta“, jer se pokazalo da „oni“ – Srbi ne vjeruju u ideju suživota i mogućnost života pored Bošnjaka, da prosto to ne umiju.

Dva razgovora koja smo obavile sa muškarcima srpske nacionalnosti, a koji pripadaju mlađoj generaciji, pokazuju kako se gradi individualni odnos prema naslijeđu socijalizma i Drugog svjetskog rata te kakav je utjecaj i njihovih profesionalnih zanimanja, porodičnih naracija i zvaničnih politika na revizionistički narativ.

Mladi historičar Aleksa, koji po osobnom priznanju nema sjećanje na prijeratni život, kroz porodičnu naraciju i zvaničnu historiografiju interpretira ovo naslijeđe. Za razumijevanje prošlosti Foče smatra da je važno poznavati kontinuitet sukoba u ovom kraju, kao i srpsku historiju koja ovaj narod, kako kaže, čini „borbenijim od drugih ljudi“. Up-

ravo opredjeljenje njegove porodice za monarhiste, a ne partizane, značajno je odredilo položaj ove porodice u periodu socijalizma, te ga nagnala da se bavi historijom. Tako su za njega i jedna i druga strana antifašistička, čime izjednačava ulogu suprotstavljenih strana u Drugom svjetskom ratu. „U školi sam učio da su oni kao fašisti, tobože, a ustvari su bili borci za svoje, za monarhiju, kao i ostali, kao i ostale evropske porodice, inače kao istoričar dosta znam o tome.“

Pravoslavni sveštenik također govori o odnosu prema prošlosti, uočavajući trend „istorijskog revizionizma“ te naglašene potrebe da se cijela prošlost i sistem proglase represivnim.

„Razmjere tog revizionizma su pretjerane i apologetične suviše u nekom ličnom porodičnom ključu. Ali, s druge strane, mislim da je dobro i zdravo da se postavi i druga istorija.“ ○

FOČA NAKON RATNIH DEŠAVANJA

„DOŠLI SU NEKI LJUDI SA STRANE“

Prema onome što je većina ispitanika srpske nacionalnosti navela, ratne zločine su činili ili vojnici koji su došli sa strane, ili ovisnici/probisvjeti koji su bili u lokalnoj vojsci i koji su to radili samostalno, bez ičijih direktnih naređenja.

U ovim iskazima uočavamo strategiju potiskivanja/eksternalizaciju, iz čega zaključujemo da ipak postoji svijest o postojanju zločina nad Bošnjacima/Bošnjakinjama, s tim da se krivica pripisuje paravojnim formacijama koje nisu iz Foče.

I Bošnjaci i Bošnjakinje i Srbi i Srpkinje nerijetko spominju ljude koji su „došli sa strane“, pri čemu misle na različite paravojne formacije iz susjedne Crne Gore ili iz Srbije. Njihova sjećanja nisu ista, ali je razlika u interpretaciji uloga ovih formacija bitno različita. Dok se ispitanici/e srpske nacionalnosti na neki način žele opravdati i ograditi od onoga što se desilo, i istaknuti prisustvo ovih ljudi kao nešto što je uništilo dotadašnju harmoniju među stanovništvom Foče, implicirajući da su zločine počinili oni koji su došli sa strane, ispitanici/e bošnjačke nacionalnosti također priznaju njihovo prisustvo, ali i navode da su ove formacije imale jako dobru koordinaciju sa domaćim stanovništvom koje je također učestvovalo u zločinima nad bošnjačkim stanovništvom. Dakle, vidjeli smo da se o počinjenim zločinima nad bošnjačkim stanovništvom skoro nikako ne govori u javnom diskursu. Međutim, ovdje uočavamo da ljudi ipak nesvjesno priznaju da su svjesni razmjere zločina, jer govore da je neko počinio taj zločin. No, počinitelji su apstraktni, nemaju nikakve veze s njima, oni nisu mogli uraditi ništa, pri čemu opet dolazimo do isticanja žrtveničke pozicije – neko je došao u naš grad i učinio je nešto ružno, a mi nismo mogli ništa.

NEMA NI SRBA U FEDERACIJI“

Promjena nacionalne strukture stanovništva za većinu ispitanika/ca srpske nacionalnosti ne predstavlja ništa sporno, jer se, kako navode, tako radilo u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Ovdje uočavamo strategiju izjednačavanja.

S druge strane, Bošnjaci/kinje koji su voljni pričati o tome u ovakvim postupcima vide napad na njihovu kulturu, zatiranje njihove tradicije i poruku da tu nisu dobrodošli.

Rade naglašava: „Bošnjaci neće više da vide Foču, mrze Foču, jer ja polazim od sebe da mi je neko nastrado...“. Uočavamo svjesnost o počinjenim zločinima nad bošnjačkom populacijom, ali i nespremnost da se o tome javno i jasno govori. Sličan je i Željkov odgovor, koji se rata skoro i ne sjeća, jer je bio dijete:

“Znam da je bilo zločina dosta, protjerivanja stanovništva, znam iz medijskih natpisa, od strane Srba prema Musliman

ima, a takođe znam da je bilo

zločina Muslimana nad Srbima. Mišljenja sam da treba da se kazne svi zločinci bez obzira koje su, ovaj, vjere i nacije.“ Milena se bavi humanitarnim radom i ponosno naglašava kako ima prijatelje i prijateljice svih nacija i kako za nju ne postoje nikakve podjele. Redovno ih posjećuje i odlazi i u Gorazde i Sarajevo, odlaze jedni drugima za praznike i redovno se čuju telefonom. Na pitanje o promjeni nacionalne strukture stanovništva kratko odgovara da je to apsurdno i pitati.

„Zna se zašto je došlo do rata, nije samo kod nas, gdje god da se desi tako nemio događaj, nešto najružnije što se može desiti bilo kom narodu, to je rat. Rat nikom dobra donio nije.“

Kod još nekoliko sugovornika/ca srpske na-

cionalnosti primjećujemo sličan odgovor, koji zapravo predstavlja strategiju eksternalizacije. Milena ponosno kaže kako je u jako dobrim odnosima sa povratnicima, i posebno ističe prijateljstvo sa najstarijim povratnikom.

Aleksa je na početku rata imao pet godina. Veoma slabo se sjeća rata, osim bombardovanja kada je krenuo u prvi razred osnovne škole. Međutim, iako se početka rata ne sjeća, odgovor mladog historičara nam je bio posebno značajan, pa smatramo da je veoma bitno izdvojiti dio njegovog odgovora koji se tiče promjene nacionalne strukture stanovništva u Foči.

„Sela se napuštaju, ostaje veliki broj napuštenih sela. Veliki broj sela je uništen u ratu, odnosno izgorio. Pošto je teritorija opštine Foče bila mješovitog stanovništva, pola su činili Muslimani, odnosno Bošnjaci, pola Srbi, tokom rata veoma teško se uspostavila ta prevaga da je srpsko stanovništvo dominantno. Mu-

uslimani su držali veliki dio teritorija, napada-

li su, ustvari srpska ta sela, oni su njih uništili. Nakon toga naravno i Srbi su se isto tako ponašali, palili su muslimanska sela, tako da je ova cjelokupna infrastruktura uništena. Dalje, tu je naravno jedan od razloga i ekonomski, ljudi su ostali, da kažem, potisnuti, nisu više mogli da se bave onim čime su prije rata, pa je također došlo do iseljavanja stanovništva. U Foču se useljava srpsko stanovništvo iz Konjica i iz Sarajeva, poznato je da je Sarajevo, veliki dio Sarajeva, bio pod srpskom kontrolom. Tokom rata Dejtonom je to pripalo Federaciji, veliki broj ljudi sebe nisu vidjeli u Federaciji, useljavaju se po raznim mjestima u Republici Srpskoj. U Foču dolazi, pošto

smo relativno blizu Sarajeva, dolazi veliki broj i Sarajlija, oni tu nastanjuju kuće od Muslimana ranije, tako da se mijenja demografska slika. Ustvari Foča postaje maltene čisto srpsko mjesto. To je što se tiče, dakle, tog pomjeranja stanovništva, dakle, dolazi do pomjeranja stanovništva.“

Kao bitno mjesto sjećanja za sam grad Foču Bošnjaci navode i džamiju Aladžu, jedan od simbola Foče te posebno ističu koliko je njeno rušenje ostavilo dubok trag u kolektivnom sjećanju Bošnjaka. Nestanak Aladže iz grada za njih je značio i nestanak ove etničke grupe iz Foče. Tarik navodi:

„Kad smo čuli da je minirana, da je srušena, mislili smo i znali smo da neće više biti nikakvog povratka na staro. Ja sam sanjao, recimo, da klanjam na tim ruševinama, prije nego što ću čuti da su tamo ruševine.“

Prije rata vjerski objekti nisu imali velikog značaja u svakodnevnom životu Bošnjaka, jer ispitanici/e potvrđuju da niko u ovoj lokalnoj zajednici nije bio „pretjerano“ religiozan. To nam je potvrdio i islamski vjerski službenik navodeći podatak da je Foča bila prepoznatljiva kao mjesto sa jako puno džamija, ali sa svega tri aktivne, i to neke samo petkom. Aladža, međutim, za Bošnjake predstavlja simbol njihove kulture i tradicije. Bila je prepoznatljivi simbol fočanske arhitekture i njeno rušenje su shvatili kao poruku da su nepoželjni u tom prostoru. Također, jačanje konfesionalnih pripadnosti²⁶ u BiH u vrijeme rata dodatno je potpomoglo simbolizaciji Aladže kao objekta koji svjedoči o stradalništvu bošnjačkog naroda. Aladža je za Bošnjake višedimenzionalan simbol: ona je za njih simbol Foče, dio njihove tradicije, a njeno rušenje za njih pred-

26 — Vidjeti knjigu *Konfesija u ratu* (2004) autora Ivana Cvitkovića

stavlja traumatično iskustvo. To je dio i dominantnog i društvenog i političkog sjećanja kod bošnjačke zajednice.

Aladžu, naravno, spominju i neki od srpskih ispitanika/ca, kao jedan od simbola ovog grada, izražavajući žaljenje zbog njenog rušenja.

EKONOMSKE I DRUŠTVENE REALNOSTI ŽIVOTA POV RATNIKA

Bošnjaci/kinje povratnici/e su uglavnom pripadnici/e srednje i starije generacije, penzioneri/ke koji ne dijele egzistencijalnu sudbinu većine srpske populacije. Penzije dobijaju iz Federacije BiH, u prosjeku nešto veće od penzija u RS-u. Razliku u penzionim politikama dva entiteta ističu i pripadnici/e srpske zajednice.

Bošnjački/e povratnici/e također ističu ovu razliku i za svoje sugrađane/ke kažu da su „oni propali“, ne pričaju o ratu, „ubi ih bijeda u pojam“ (Zehra). Međutim, Tarik i Ibrahim, dva prijeratna stanovnika Foče, koji se nisu vratili, kažu da ekonomski faktor nije nikada jedini, ali je uz osjećaj nesigurnosti i straha jedan od prevladavajućih.

Većina srpskih ispitanika/ca s kojima smo razgovarali broj povratnika percipira u brojkama od nekoliko hiljada. Izuzetno se rijetko ovaj broj podudara sa stvarnim ili se pak prenaglašava ponovna povezanost dvije zajednice:

„E, i danas veći broj povratnika je došao na područje naše opštine, ovaj, nikakvih problema nema. Nikakvih, nikakvih. Baš nikakvih. Ljudi se ponovo druže. Ljudi sarađuju jedni s drugima i smatram da je to jedan, možda od najbitnijih napredaka u ovom gradu.“

Žene generalno spominju kako nigdje ne izlaze ili kako nemaju gdje izaći. I Senad to

kaže navodeći kako nema volje ni za šta, a nema ni gdje, te da nije na kafu otišao već tri-četiri godine. Određenu sigurnost u javnom prostoru, kao i generalni osjećaj zaštite, dobijaju od zaposlenika/ca organizacija međunarodne zajednice. Stiče se utisak kako u javni prostor ne odlaze bez određene pratnje, najčešće osobe koja radi u međunarodnoj zajednici.

Povratnici često spominju da ne komuniciraju previše sa srpskim stanovništvom. Sve se svodi na slučajne susrete i međusobno čestitanje i pozivanje na praznike, što se u Bosni i Hercegovini smatra običajem. Prijašnje komunikacije i sdačnosti kao da više nema, primjećuju to i jedni i drugi, te se čini kao da se često prešućuju neke verbalne provokacije. One se naznačavaju u razgovorima, ali se preko njih prelazi riječima da to nije ništa, da nije ni bitno, te da su to samo slučajne uvrede koje nisu namijenjene možda čak ni njima direktno. Doima se kao da se ublažavanje određenih problema često čini iz generalnog osjećaja nesigurnosti i nepovjerenja prema

istraživačicama,

što na neki način implicira strah i

nemogućnost da govore istinu.

Jedna od mogućnosti je i pokušaj da se osjećaju bolje, te na taj način ubjeđuju sebe da takve vrste neprijatnosti i nisu toliko strašne. U neformalnim razgovorima sa osobama koje rade u Foči potvrđeno je da se verbalne provokacije često upućuju povratnicima. Muhamed, penzioner, nekoliko puta naglašava da neće da gleda na neke sitnice, ali da se svaki dan boji. Iako kaže da su ga komšije spasile nekoliko puta kada je imao problema sa zdravljem, navodi situacije i kada su ga komšije pokušavale zastrašiti.

“NEKAD SE ŽIVJELO, DANAS SE PREŽIVLJAVA, KO FOL SE ŽIVI”

Bez obzira na razliku u sjećanju na ratni život, ispitanici/e o životu u današnjoj Foči uglavnom govore kroz prizmu osjetnoga siromaštva. Posebno su to elaborirali ispitanici/e mlađe generacije, suočeni sa generalnim trendom osiromašjenja i nemogućnošću dolaska do zaposlenja, ali i penzioneri i sredovječni ljudi u kojima još uvijek živi jako sjećanje na Foču tokom njenog ekonomskog procvata. Jedan od najsnažnijih odgovora ponudio je Milan rekavši: „Nekad se živjelo, danas se preživljava, ko fol se živi“. Ispitanik je tokom cijelog svog intervjuja naglašavao koliko se teško živi, kako su plate izuzetno niske i na kraju rekao: „(...) tri i po hiljade radi, tri i po hiljade ljudi nezaposleno, pa ti izračunaj“.

Međutim, u prijeratnom je razdoblju Foča uživala drukčiji status koji se ponajviše ogledao u ekonomskoj moći opštine.

Fabrike se uspostavljaju kao ključ-

na mjesta sjećanja i konstituiraju se kao mjesta jakog simboličkog naboja u sjećanjima sredovječne i starije generacije Fočaka. Suživot Bošnjaka i Srba u prijeratnom periodu gradio se kroz zajednički rad u fočanskim fabrikama, kakve su: „Maglič“, „Fočatrans“, „Čarapara“, Rudnik u Miljevini, „Brod“ i dr. One su u ličnim sjećanjima simbol onoga što obje zajednice nazivaju „ljepšim vremenima“ i „boljim poretkom“.

Salih kroz sjetu govori o uređenom ekonomsko-privrednom sistemu:

„Moram da kažem da je posebno bilo važno da je Foča postala jedan jak privredni grad gdje je negdje oko dvanaest i po hiljada tada bilo zaposleno i ostvarivalo svoju egzistenciju.“

Asim svoje sjećanje na prijeratni život evocira činjenicom da je do izbijanja rata imao skoro sve: „Rad, bili su ljudi sretni tamo do osamdeset sedme, osme godine.“

Nekadašnji fabrički gigant „Maglič“ simbolizira privrednu moć Foče u sjećanjima ispitanika/ca obje zajednice. Ova je fabrika zapošljavala oko pet, šest hiljada radnika, kako ističu ispitanici. Jednako je važan simbol u sjećanjima ispitanika/ca kakav je i Nacionalni spomenik Sutjeska.

Koliko su važni ovi simboli kao statusi prijeratne Foče pokazuje se i kroz razgovore s ispitanicima/ama mlađe generacije u srpskoj zajednici, kao kroz razgovor sa Aleksom, mladim historičarom, koji ističe da se ljudi u Foči sjećaju perioda osamdesetih kao „lijepih godina“:

„Također znam da, što se tiče ekonomske situacije, da je bila dosta bolja. Ovdje je radilo nekoliko fabrika, prije svega ove šumske industrije Maglič, ‘Šipad Maglič’ koja je upošljavala u jednom trenutku po pet hiljada radnika.“

Pored fabrika, važni toposi sjećanja koji figuriraju kao podsjetnik na egzistencijalno blagostanje zajednice su i mjesta poput hotela „Zelengore“, „Brijoni“, Kulturno-sportski centar „Partizan“, Kazneno-popravni dom Foča, Klinički centar te druga mjesta.

Iako su društvena preduzeća i fabrike bile jak faktor povezivanja bošnjačke i srpske zajednice, uoči ratnog sukoba u Foči također su postale i mjesto konflikta. Naime, afera „Fočatrans“²⁷ ispostavlja se kao prva nazna-

27 — Riječ je o radničkoj pobuni s kraja 80-ih godina unutar jednog preduzeća koja se uglavnom interpretira kao pobuna koja je nagovijestila raskol između radnika Srba i Bošnjaka. S obzirom na nedostatak informacija o pomenutom događaju, ne možemo dati uvid u konkretnije razloge same pobune, pa ni naznake sukoba. Prema nekim nalazima, sukob u ovom preduzeću je počeo zbog nepravilnosti rada menadžmenta, da bi poslije bio iskorišten za etnički sukob među radnicima i radnicama.

ka podjele između Bošnjaka i Srba u Foči. O aferi ne govori dosta sagovornika, ali je spominju Ilija i Tarik, Srbin i Bošnjak, rođeni sredinom 70-ih godina. Kod njih afera „Fočatrans“ figurira kao prvo sjećanje na potencijalni sukob ove dvije zajednice. Tarik ističe da je uvijek postojala jasna etnička podjela, koja se odvijala kroz tadašnji socijalistički sistem i partiju i premoć u javnim institucijama i funkcijama:

„(...) kako se primicao rat i kako su se ti događaji oko raspleta jugoslavenske te krize primicali, mijenjao se i odnos snaga u gradu i atmosfera u društvu, onda je došla afera ‘Fočatrans’ i odjednom je to više sličilo na Belfast ili Kosovo, nego na neku tu bosansku idealnu provinciju u kojoj eto svi svakom ostavljaju fildžan viška.“

Ilija upravo aferu „Fočatrans“ označava kao negativno sjećanje na prijeratni period, odnosno kao naznaku sukoba:

„Iako pred sami početak rata su negativna sjećanja, zbog ovoga incidenta sa Fočatransom i sve, a moj je komšiluk bio čisto bošnjački, imali smo problema.“

Danas kada Foča, kao i većina drugih bh. gradova, prolazi kroz tranziciju obilježenu propašću fabrika, stanovnici Foče nade polažu u neke druge mogućnosti ekonomskog prosperiteta i osiguravanja egzistencije. Većina ispitanika srpske zajednice ekonomski prosperitet Foče vidi u turizmu, gdje prirodne ljepote fočanskog kraja, planine i rijeke, kao i značajna kulturno-historijska mjesta, poput Tjentišta, postaju novi generatori ekonomskog razvoja opštine.

U realnosti, turizam u Foči je još uvijek nedovoljno razvijen. Iako je fakultetski obrazovan, Željko ističe da nema posao jer je politička podobnost jedna od ključnih referenci za zaposlenje te kaže da uspijeva honorarno zaraditi kao prevodilac tokom mjese-

ci turističkih posjeta gradu. S druge strane, ispitanici/e koji imaju bolje zaposlenje, poput Marka i Ilije, smatraju da je život danas bolji nego prijeratni, zbog mogućnosti koje postoje, posebno konzumerizma.

GORAŽDE I FOČA, IZMEĐU RATA, RADA I SUSRETA: ŠTA BI BILI DA SMO ZAUZELI GORAŽDE, NE BI IMALI GDJE RADITI!

Većina ispitanika/ca spominje da danas određeni broj radnika/ca iz Foče posao pronalazi u susjednom Goraždu, u Federaciji BiH, koja slovi za općinu s najmanjim brojem nezaposlenih. Iako su u prošlosti ova dva grada imali svojevrsni rivalitet, kako u ratu tako i prije rata, što naglašava Rade, penzioner iz Foče, danas je ovaj grad s većinskim bošnjačkim stanovništvom postao na neki način mjesto egzistencijalnog povezivanja Srba i Bošnjaka, gdje određeni

broj Srba radi u „Preventu“ i „Bek-

ti“²⁸, ali i u nekim manjim firmama.

Željko spominje Goražde kao industrijsku zonu u kojoj radi nekoliko stotina Fočaka. Tako, uprkos nemogućnosti da se mladi iz dvije etničke zajednice upoznaju i češće druže, jer su obje sredine faktički jednonacionalne, Goražde postaje topos neminovnog susreta kroz osiguravanje ekonomske egzistencije većini stanovnika Foče. Željko kaže da se često šali sa prijateljima: „Šta bi bilo da smo zauzeli Goražde, ne bi imali gdje raditi.“

28 — Prevent i Bekto precisa su dvije fabrike koje imaju svoje pogone u Goraždu, i svaka od firmi zapošljava više od 400 radnika, što ih u ekonomskoj realnosti današnje BiH čini jednim od većih poslodavaca, posebno u okolini Foče.

FOČA, OD "PARTIZANSKOG MJESTA" DO STUDENTSKOG GRADA

Antifašističko naslijeđe Foče je nesumnjivo jedna od ključnih tački sjećanja na prijeratni život, kako na individualnom tako i na zvaničnom planu: ono nije bilo samo naraativ o zajedničkoj historijskoj ulozi u Drugom svjetskom ratu nego je bilo i zalogom izgradnje suživota u socijalističkom poretku. Partizanska olimpijada, Fočanski propisi te Nacionalni park Sutjeska glavne su tačke sjećanja obje nacionalne zajednice na socijalistički period. Kroz evociranje ključnih antifašističkih mjesta i simbola Foče, ispitanici/e srpske i bošnjačke zajednice ne otkrivaju tek nostalgiju za bivšim poretkom, nego oduj utisak općeg beznađa u kojem se nalazi današnja Foča, suočena sa nepovratno izgubljenim kulturno-historijskim i političkim značajem koji je uživala u tadašnjoj Republici i široj regiji. Ispitanici/e mlađe generacije smatraju da Foča u budućnosti i ne treba biti grad opterećen

ovim naslijeđem, ○
nego da se status

Foče treba konstituirati u nekim novim simbolima.

Nostalgija za nekadašnjom Fočom primjetna je kod starijih ispitanika/ca i srpske i bošnjačke zajednice. Bošnjaci ističu vjeru u ideologiju socijalizma te parole „bratstva i jedinstva“ koje su se živjele bez potrebe da se ime i prezime, kao jak predznak nacionalno-konfesionalne pripadnosti, ikada stavi u prvi plan. Salih, Bošnjak srednje generacije, ističe da nije riječ o žalu za Titom kao personom nego o Titu kao simbolu jednog uređenog poretka.

Prema sjećanju Asima, upravo ga je partijski rad i obilazak sela tadašnje općine Foča, u jednoj kriznoj političkoj situaciji, uvjerio da u slučaju izbijanja rata sav poredak i vjera

u vojni sistem tadašnje Jugoslavije „pada u vodu“, odnosno da se već osamdesetih počeo nazirati potencijalni sukob i nacionalne podjele. Iako je znao da će biti sukoba, Asim također ističe da upravo zbog vjere u takav poredak i suživot nije mogao pretpostaviti sukobe tih razmjera:

„Da budem pošten, znao sam da će biti sukoba, ali ne ovih razmjera koji su bili, da će biti prljav rat to, ovakav, to nisam mogao zamisliti. Zato što se je družilo, živilo zajedno, pogotovo kroz sva ta obilježavanja. Počelo partizan' onaj, Partizanske olimpijade ovdje u Foči koja je organizovana svake godine, koja je okupljala toliko ljudi, družilo se je, pjevalo. Nažalost, je l' to bilo negdje sakriveno.“

Ispitanici/e iz srpske zajednice također se sjećaju života koji je bio obilježen vjerom u parolu „bratstva i jedinstva“, što se uprizoruje sjećanjima na zajednička druženja, suživot te primjetnim žalom pojedinih ispitanika/ca starije generacije za nekadašnjim komšijama Bošnjacima.

„Svi su bojili jaja, i Srbi i Muslimani, svi, sva su djeca bila zadovoljna, znači, to je doživljaj, šarena jaja, nisam shvatala simboliku i možda sam manja bila, ali znam da smo svi, svi smo nosili jaja.“

Pojedini ispitanici i ispitanice mlađe generacije smatraju da je „ovako najbolje“ i da se jedine zajedničke priče trebaju povesti oko „ekonomije i biznisa“.

Individualna sjećanja se vežu za specifična mjesta koja su obilježila zajednički život, kao što su gradske kafane, hoteli, parkovi (Aladžanski park), fabrike te mahale i zgrade u kojima su jedni pored drugih živjeli Bošnjaci i Srbi.

„Mjesto okupljanja, jer je tu bio Aladžanski park, gdje smo sjedili, svirali, i onda iz parka se preselimo

40

Mjesto poricanja, zaborava i šunje

do šadrvana i tu sjedimo i zezamo se i tako, što kaže Tatjana, možda se to protivi (vjerskim propisima, op.a.) i sve, al' eto, mislim mladost-ludost.“

Ideološka, pa i ekonomska promjena Foču više ne pozicioniraju kao nekadašnje mjesto „komunističkog hodočašća“ (Aleksa), nego kao sredinu koja svoj novi kulturni i društveni značaj gradi kao studentski grad. Ovu činjenicu posebno ističu ispitanici/e mlađe generacije.

Važnost ovog koncepta spominje se u gotovo svakom intervjuu, te se veže upravo uz spomenute razloge: izgradnju novog imidža, kao i ekonomski značaj koji nosi prisustvo studenata u gradu. Istovremeno, stvara se donekle nerealna slika Foče kao univerzitetskog grada, ali i značaja grada u širem kontekstu. Aleksa nekoliko puta naglašava da je Foča sada grad u koji se dolazi po znanje te da se uloga grada promijenila – iz mjesta značajnog po industriji Foča je postala mjesto gdje se stiče znanje.

Pored činjenice da priliv određenog broja studenata/ica u tako mali grad ima značaj za ekonomski život grada (iznajmljivanje stanova i sl.), to utječe i na društveni život. Nekoliko puta se kroz intervju spominje Foča kao mjesto zabave, mjesto gdje mladi dolaze da se zabave i ova se činjenica navodi kao mogućnost komunikacije s mladim ljudima iz Federacije koji izlaze u Foču:

„(...) Foče kao mjesto dobrog izlaska, dolaze poznati, dolaze ljudi iz federalnog Goražda koji ovdje izlaze naveče i taj noćni život u stvari je tamo dosta redukovano i lošiji.“

Čini se kao da svoj prijeratni ekonomski i kulturno-historijski značaj Foča danas mijenja univerzitetskim, te Fočaci tako stvaraju privid kvalitetnog života, iluziju o tome kako stvari idu nabolje. S druge strane, nasuprot donekle romantiziranom prikazu današnjeg značaja Foče, u razgovorima sa istraživačima građani se žale na medicinsku njegu u

gradu, što ukazuje na širi utjecaj urušavanja sistema javnih politika.

Fondacija Mirovna akademija — Kultura sjećanja u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini — Foča

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Od nekada prosperitetnog bosanskohercegovačkog mjesta u kojem je stanovništvo bilo zaposleno u lokalnim fabrikama, Foča je danas grad u kojem malo šta podsjeća na prošla vremena. Danas je to skoro čista jednonacionalna sredina u kojoj se gotovo i ne vidi da su tu nekada živjeli i Bošnjaci, koji su prema popisu iz 1991. godine činili blizu 40% ukupnog broja stanovništva.

Dominantni narativi su *Odbrambeno-otadžbinski* i *Narativ etničkog čišćenja* i oba se kreću u viktimološkim okvirima u kojima nema mjesta za drugog. Razlika među njima jeste što je *Odbrambeno-otadžbinski narativ* vidljivo upisan u funkcionisanje grada, dok se *Narativ etničkog čišćenja* razvija izvan grada i nema svoje nosioce unutar stanovništva u gradu, uključujući i povratnike/ce.

Osim promjene stanovništva, sam izgled grada je promijenjen. U Aladžanskom parku izgrađen je Hram Svetog Save, na ulazu u grad postavljen je spomenik poginulim vojnicima Vojske Republike Srpske, a mjesta koja su u haškim optužnicama prepoznata kao mjesta stradanja Bošnjaka (Partizan, Srednjoškolski centar, Kazneno-popravni dom) nisu ni na koji način obilježena, niti se spominju u zvaničnim narativima. Novi izgled grada korespondira sa zvaničnim narativom o karakteru rata u ovoj zajednici, okarakterisanim kao odbrambeno-otadžbinski, u kojem se njeguje kult žrtve i nepravde počinjene nad srpskim stanovništvom. U takvoj atmosferi nema mjesta za druga sjećanja, a i spomenika i građevina koji su podsjećali na bošnjačko stanovništvo skoro da i nema. Osim spomenika, tome svjedoči i Spomen soba u Muzeju Stare Hercegovine u kojem nema niti jednog dokumenta o stradanju Bošnjaka. Ovo ne možemo tretirati kao neki ekskluzivni fenomen zajednice, već možemo zaključiti da zvanična politika slijedi matricu koja je prisutna u oba bh. entiteta,

u kojima i nema mjesta za one koji nisu dominantno stanovništvo.

Nostalgija za prošlim vremenom, primjetna kod generacija srednje i starije dobi, uglavnom se odnosi na nostalgiju za boljim i sretnijim životom u kojem ljudi nisu strepili za egzistenciju.

U kontekstu siromaštva, ekonomske i socijalne nestabilnosti i političke manipulacije, građani/ke Foče priklanjaju se strategijama šutnje i revizionizma kako bi se uklopili u etničke narative. Službena politika sjećanja u gradu uklopljena je u narative ideološkog, političkog i religijskog, koji se ponajbolje prikazuje kroz odnos prema naslijeđu iz Drugog svjetskog rata.

Etnifikacija antifašističkog pokreta, ali i antifašizacija četničkog pokreta samo su neki od prisutnih narativa o Drugom svjetskom ratu i pogoduje učvršćivanju *Odbrambeno-otadžbinskog narativa* koji srpsko stanovništvo predstavlja kao žrtvu koja uvijek mora biti na oprezu od neprijatelja. U narativima o proteklom ratu, opet, dominiraju

etnocentrični diskursi koji se grade na viktimizaciji,

simbolici žrtve i generalnoj relativizaciji zločina. Sve ove kvalifikacije prisutne su u iskazima obje strane – niti jedna strana ne pokazuje spremnost da prepozna u narativima, ali ni u činovima komemoracija i obilježavanja zločina one počinjene nad drugom stranom. Prisutnost pravoslavne vjerske zajednice u gradu, simbolika i ikonografija koja obilježava svako javno mjesto svjedoči o upisivanjima zvaničnih etničko-religijskih narativa u svakodnevni život grada. Vjersko je danas u Foči neodvojivo od političkog. Stanovništvo ovakvo stanje konstantno pravda vlastitom projekcijom stanja u Federaciji.

U gradu ne postoje nevladine organizacije koje bi otvarale alternativni politički prostor. Mlađe stanovništvo koje ne pamti ni život

u SFRJ niti posljednji rat spremno prihvata nametnute narative i većina ih ne pokazuje želju da se dodatno informiše. Alternativnih narativa skoro da nema. Jedini takav koji smo uspjele dobiti bio je iskaz koji nam je dala jedna ispitanica. Tokom intervjua ispitanica je jasno artikulirala strah da govori u javnom prostoru, koji je jednak strahu koji smo primijetile u iskazima povratnika/ca. Hrabrost ovakvog iskaza je značajna, ali primjećujemo da je prostor u kojem se daje, iako nije privatni, pokušao da se svede na minimum javnog (jednako kako su to radili i povratnici/e), te je veoma značajno da takav iskaz daje žena – ovdje gledamo na ženu kao na nekoga ko djeluje sa periferije društva i nema mogućnost da funkcioniše iz centra, niti je to imala u ratu. Smatramo da u ovakvoj strukturi Foče takav iskaz može da artikulira jedino neko ko je u potpunosti skrajnut u društvu i ko nije mogao imati značajniju ulogu tokom rata.

Nedostatak koncenzusa o prošlosti u BiH prenio se i na procese obilježavanja sjećanja u Foči. To se očitu-

je ne samo kroz različite datume obi-

lježavanja Bitke na Sutjesci, već i kroz potpuno odvojene komemorativne prakse, nepominjanje mjesta zločina, komemoracija ili spomenika koji obilježavaju stradanje druge strane.

Iako priznanja o zločinima počinjenim nad bošnjačkim stanovništvom eksplicitno nema, smatramo da je iskaz o ljudima sa strane koji su došli u lokalnu zajednicu i počinili zločine značajan. O zločinima se ne govori otvoreno, ali je i ovo na neki način priznanje da su se zločini ipak dogodili.

Većina stanovništva je opterećena egzistencijalnim problemima, tako da je otvaranje radnih mjesta u susjednom Goraždu uveliko olakšalo i problem stanovnika/ca Foče kada je traženje posla u pitanju. Iako ovo za neke

od sugovornika/ca predstavlja mogući način ponovnog spajanja stanovništva, čini nam se da je nepovjerenje jednih prema drugima uzrokovano ratom još uvijek dominantno, te većina i nije pretjerano raspoložena za zbližavanje i sklapanje prijateljstva, već ovo smatra šansom za preživljavanje.

BIBLIOGRAFIJA

— Asman, Alaida (2002), Rad na nacionalnom pamćenju, Beograd: Biblioteka XX vek.

— Asman, Alaida (2011), Duga senka prošlosti, Beograd: XX vek.

— Assman, Jan (2008), Kulturno pamćenje, Zenica-Tuzla: Vrijeme & Nam.

— Bar-On, D. (1989), Legacy of Silence: Encounters with Descendants of the Third Reich, Cambridge, MA: Harvard University Press.

— Clark, Andrew, Emmel, Nick (2010), „Using Walking Interviews“, Realites, (internet), dostupno na: <http://eprints.ncrm.ac.uk/1323/1/13-toolkit-walking-interviews.pdf> (pristupljeno 29. septembra 2016).

— Cvitković, Ivan (2004), Konfesija u ratu, Sarajevo: Svjetlo riječi.

— Đordano, Ralf (2000), „Druga krivica, ili kakav je teret biti Nemač“, Reč, Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja 57: 79-91, (internet) dostupno na: http://www.b92.net/casopis_rec/57.3/pdf/24.pdf

— „Foča na meti anti-ljerkije“, Oslobođenje, 12. april 1992., str. 1.

— Halbwachs, Maurice (s.a.) (1980), The Collective Memory, Harper Colophon Books.

Izdanja Glasa srpskog, septembar 1995.

— „Jabuka – zločin bez kazne“ (2016), Blic, 23. juli, (internet) dostupno na: <http://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/jabuka-zlocin-bez-kazne-prosle-24-godine-a-niko-nije-odgovarao/p5qkqpq>

— Karačić, Darko, Banjeglav, Tamara, Govedarica, Nataša (2012), Re: vizija prošlosti, Sarajevo: NUB BiH.

— „Kazniti odgovorne za stravičan zločin u Jošanici“ (2013), Glas srpske, 25. maj, (internet) dostupno na: <http://www.glassrpske.com/drustvo/panorama/Kazniti-odgovorne-za-stravican-zlocin-u-Josanici/lat/120171.html>

— Kuljić, Todor (2002), Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

— Kuljić, Todor (2005), Kultura sećanja, Beograd: Čigoja štampa.

— Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (2001), „Facts About Foča“, (internet) dostupno na: http://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/jit_foca_en.pdf (pristupljeno 16. novembra 2016).

— Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (2002), „Presuda o kazni u predmetu Kunarac, Kovač i Vuković“, (internet) dostupno na: <http://www.icty.org/en/press/sentencing-judgement-kunarac-kovac-and-vukovic-foca-case> (pristupljeno 16. novembra 2016).

— Moll, Nicolas (2012), Fragmented memories in a fragmented country: memory competition and political identity building in today's Bosnia and Herzegovina, Sarajevo: Centar Andre Malraux.

— Mrkić, Vlado (1992), „Fočanski nokturno“, Oslobođenje, 19. april, str. 3.

— Republički zavod za statistiku Republike Srpske (2013), Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH 2013. godine na teritoriji Republike Srpske: Preliminarni rezultat, (internet) dostupno na: http://www2.rzs.rs.ba/static/uploads/popis/saopstenja/Preliminarni_rezultati_popisa_SAOPSTENJE-final.pdf (pristupljeno 15. oktobra 2016).

— Republički zavod za statistiku Republike Srpske (2015), Godišnjak 2015: Pregled po opštinama i gradovima, (internet) dostupno na: http://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2015/31ops_2015.pdf (pristupljeno 15. oktobra 2016).

— „Stradanje nedužnog naroda“, Oslobođenje, 17. april 1992., str. 1.

— Tepić, Jasmina (2012), Da li inicijative za sjećanje imaju ulogu u borbi protiv kulture šutnje kojom se održava nekažnjivost u Bosni i Hercegovini?, Utrecht: Impunity Watch.

— Tucaković, Šemso (1992a), „Pregovarači nisu stigli“, Oslobođenje, 12. april, str. 4.

— Tucaković, Šemso (1992b), „Izbjeglo 10.000 ljudi“, Oslobođenje, 13. april, str. 1.

— Tucaković, Šemso (1992c), „Začutalo oružje“, Oslobođenje, 16. april, str. 2.

— Tucaković, Šemso (1992d), „Grad u kojem nema života“, Oslobođenje, 18. april, str. 3.

— „Uklonjena nelegalno postavljena spomen-ploča u Foči“ (2013), SRNA, 26. oktobar, (internet) dostupno na: <http://058.ba/2013/10/uklonjena-nelagalo-postavljena-spomen-ploca/>

— Velikonja, Mitja (2010), Titostalgija, Beograd: Biblioteka XX vek.

46

Intervjui (imena su pseudonimi) i drugi neobjavljeni izvori:

— Intervju: Edin (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 28. mart 2015.

— Intervju: Petar (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 08. oktobar, 2015.

— Intervju: Zdravko (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 16. oktobar, 2015.

— Intervju: Kemal (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 16. oktobar, 2015.

— Intervju: Marko (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 16. oktobar, 2015.

— Intervju: Salih (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 16. oktobar, 2015.

— Intervju: Senad (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 28. novembar 2015.

— Intervju: Milan (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča 28. novembar 2015.

— Intervju: Amira (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča 28. novembar 2015.

— Intervju: Zehra (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 28. novembar 2015.

— Intervju: Željko (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča 28. novembar 2015.

— Intervju: Dragana (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 29. decembar 2015.

— Intervju: Milena (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 29. decembar, 2015.

— Intervju: Ana (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 17. januar, 2016. Intervju: Aleksa (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 17. januar 2016.

— Intervju: Asim (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 23. januar, 2016.

— Intervju: Đorde (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 23. januar, 2016.

— Intervju: Ilija (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 23. januar, 2016.

— Intervju: Marija (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 23. januar, 2016.

— Intervju: Muhamed (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 23. januar, 2016.

— Intervju: Rade (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 23. januar, 2016.

— Intervju: Tarik (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Sarajevo, 7. februar 2016.

— Intervju: Tatjana (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Foča, 17. januar, 2016.

— Intervju: Ibrahim (2016): Intervju sa autorskim/istraživačkim timom. Sarajevo, 17. mart 2016.

Elmaja Bavčić je aktivistkinja i feministkinja rođena 1983. godine u Sarajevu, gdje je završila studij komparativne književnosti i bibliotekarstva na Filozofskom fakultetu. Magistrirala je na Odsjeku za rodne studije Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Polja interesovanja su joj feministička teorija, feminizam i međunarodne organizacije, aktivizam u BiH, te militarizacija, izgradnja mira i kultura sjećanja. Živi i radi u Sarajevu.

Belma Buljubašić (1983.) docentica je na Odsjeku komunikologije Fakulteta političkih nauka u Sarajevu. Objavila je više naučnih i stručnih radova u časopisima u zemlji i regionu. Kourednica je publikacije Vjerodostojnost medija: Izazovi globalizacije i specifičnosti regiona (2012.) i koautorica istraživačko-analitičke studije Nevidljiva Evropa: Medijska slika evropskih integracija u Bosni i Hercegovini (2016). Područja njenog interesovanja su: mediji i film u socijalističkom periodu Jugoslavije, kultura sjećanja u (post)konfliktnim društvima, medijska konstrukcija prošlosti i propaganda.

Jasna Kovo (1988.), M.A. književnosti naroda BiH i b/h/s jezika. Zaposlena kao istraživačica u Udruženju „Akcija“ Sarajevo. Djeluje i istražuje u oblasti kulture i kulturnih politika. Dosadašnji rad uključuje i radove iz književne kritike i teorije, kao i rodnih politika.

Fondacija Mirovna akademija —
KULTURA SJEĆANJA U LOKALNIM ZAJEDNICAMA U
BOSNI I HERCEGOVINI

2017.

IZDAVAČ

Fondacija Mirovna akademija
Alipašina 7, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

ZA IZDAVAČA

Tamara Šmidling

AUTORICE

Tamara Banjeglav, Elmaja Bavčić,
Belma Bećirbašić, Belma Buljubašić,
Slobodanka Dekić, Lejla Gačanica,
Jasna Kovo, Nikolina Marjanović,
Lejla Somun-Krupalija, Ivana Stanković,
Selma Zulić Šiljak

UREDнице

Nejra Nuna Čengić, Tamara Šmidling

LEKTURA

Sandra Zlotrg

DIZAJN I PRELOM

Mane Radmanović

ŠTAMPA

Standard2 d.o.o., Beograd

TIRAŽ

250

CIP - Katalogizacija u publikaciji Nacionalna
i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo
94:355.012(497.6)“1992/1995”
KULTURA sjećanja u lokalnim zajednicama u
Bosni i Hercegovini / autorice Tamara Banjeglav
... [et al.]. - Sarajevo : Fondacija Mirovna aka-
demija, 2017. - 48 str. : ilustr. ; 25 cm
Bibliografija uz sva poglavlja ; bibliografske i
druge bilješke uz tekst.
ISBN 978-9958-571-01-5
1. Banjeglav, Tamara
COBISS.BH-ID 24289798

